Harun Reşid
ve Abbasiler Dönemi

ANDRÉ CLOT

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

HARUN REŞİD
ve
ABBASİLER DÖNEMİ

TARİH VAKFI

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
34349 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
Haroun Al-Rachid et le temps des Mille et Une Nuits

Fransızcadan Çeviren
Nedim Demirtaş

Yayına Hazırlayan
Akın Terzi

Kapak Resmi
Harun el-Reşid'in hamamda tıraş olması, 1585 civarı,
Hamse-i Nizami, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, A3559, y. 40b

Kapak Fotoğrafı
Hadiye Cangökçe

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kitap Uygulama
Canan Balcı

Baskı
Özener Matbaası
(0212) 481 97 88

Birinci Basım: Ağustos 2007

ISBN 978-975-333-211-8

HARUN REŞİD
VE
ABBASİLER DÖNEMİ

ANDRÉ CLOT

FRANSIZCADAN ÇEVİREN
NEDİM DEMİRTAŞ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

ALLAH'IN ATLILARI

Hükümranlığı sırasında görkemine,
zenginlik ve sağladığı refaha tanık olanlar,
o günlere "düğün günleri" dediler.
Mesudi

Güçlü ve büyük bir imparatorluk ancak
bir peygamber ya da bir vaizin açıkladığı
din üzerine kurulabilir.
İbn Haldun

Hz. Muhammed, Mekke'ye ilk hac ziyaretinin ardından kısa bir süre sonra, 8 Haziran 632 (Hicri; 13 Rebiyülevvel 11) tarihinde Medine'de öldü. Ölümü sonrası için herhangi bir plan yapmamış, ardında erkek bir vâris bırakmamıştı. Gerçi, bir oğlu olmuş olsaydı, babadan oğula geçen iktidar kavramına tümüyle yabancı Araplar tarafindan oğlu muhtemelen kabul görmeyecekti. Medine ve Mekkeli taraftarları arasında bir çatışma yaşandı. Kriz, Peygamber'e en yakın Ebu Bekir ve Ömer'in bilgelikleri, Hz. Muhammed'in yeğeni ve damadı Ali'nin de kendisini arka planda tutması sonucu bir çözüme ulaştırıldı; Ebu Bekir, *Resulallah'ın halifesi*, "Allah'ın elçisinin naibi" oldu. Hz. Muhammed'in ilk yandaşlarını neredeyse silah elde iki ordu halinde karşı karşıya getirecek bu seçim, gelecekle ilgili çok önemli bir uyarıydı. Bu olaydan iki yıl sonra Ebu Bekir, ölümünün yaklaştığını hissederek, yerine geçmesini istediği kişiyi kendisi belirledi; Ömer, herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan iktidara geldi.

Yıldırım Atlılar

İlk halife Ebu Bekir, Arap kabilelerini Arabistan'ın kuzeyini fethetmekle görevlendirmişti. Onu izleyen Ömer de, *raşid*[1] halifelerin en etkin ve göz dolduranı olarak, İslam vaazının okunduğu alanları yıldırım hızıyla genişletti. Bizanslılar, 634 yılında Filistin'de Ayn Calut'ta yenildiler. Bir yıl sonra Şam alındı ve Yermuk zaferiyle tüm Suriye Arapların eline geçti. 642 yılında, Mezopotamya'da Kadisiye ve İran'da Nihavend savaşlarıyla Sasani İmparatorluğu dağıtıldı. Başkenti Ktesiphon, ardından tüm Mezopotamya, orta ve batı İran işgal edildi. İmparator III. Yezdigird Horasan'a kaçtı, 651 yılında da Merv'de idam edildi. Ömer 638 yılında Kudüs'ü, bir yıl sonra da Edesse'yi fethetti. Bu fetihlerin ardından fazla dayanamayan Mısır da düştü. 628 yılında Mısır'ı Sasanilerden alan Bizans, en göz dolduran Arap komutanlarından Amr bin As karşısında önce Heliopolis'te, ardından Babil'de (bugünkü Kahire civarı) yenildi. İskenderiye 646 yılında kesin olarak fethedildi. 650'li yıllara doğru Arap fethinin ilk aşaması son buldu. Fetih akımı daha sonra fazla direniş görmeden doğu ve batı yönlerinde sürdürülecekti.

Din savaşlarından başı kurtulmayan basileus'ların imparatorluğunda Bizanslılardan nefret ediliyordu. Arami, Kıpti ve Monofizitler gerçek bir Kilise oluşturmaktaydı. Monoteizmi dayatmaya yönelik bir girişim Ortodoks ve Heterodoksları rahatsız etmekte, her grup kendi doktrinel konumu içerisinde giderek katılaşmaktaydı. İmparator Heraklius'un bir fermanıyla vaftize zorlanan Yahudiler kızgındı; imparatorluktan sürülen Nesturiler de Sasani topraklarına kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu halkların çok büyük bir bölümü, sırtlarındaki mali yüklerin azaltılmasına da bağlı olarak, fazla zorluk çıkarmadan yeni efendilerini benimsediler. Anarşi içerisindeki Sasani İmparatorluğu zaten gücü tükenmiş, son günlerini yaşamaktaydı. II. Hüsrev yönetiminde Kudüs ve Konstantinopolis kapılarına dayanan fetih hareketi tam bir felakete dönüşmüştü. Resmi Kilise –Mazdekçiler ya da Zer-

düştcüler– sapkın saydıklarına göz açtırmıyor, korku ve yılgınlık içindeki halk, gelecek ilk "kurtarıcı"yı kollarını açmış bekliyordu.

Yorgun ve parçalanmaya başlamış bu iki imparatorluğun karşısına Araplar, diri bir güç olarak dikildiler. Ne bilinmedik yeni bir silah icat etmişlerdi, ne de devrimci bir taktikleri vardı ama hiçbir şeyin sarsamayacağı yeni bir dini inancın heyecanına, değerli ganimetlerin çekiciliğini katarak harekete geçmişlerdi. Hafif birlikleri, uzun süreli mahrumiyetlere dayanmaya, en zorlu iklim koşullarına alışkındı. Yeni işgalciler genellikle var olan yerleşim yerlerinin dışında konuşlanmaktaydı; bu da, örneğin Irak'ta Kûfe ve Basra, Mısır'da Fustat gibi yeni şehirlerin kurulmasına yol açtı. Fethettikleri yerlerde kimseyi din değiştirmeye zorlamadıkları gibi, yeni kurallar koymaya da çalışmıyorlardı. Yahudiler, her mezhepten Hıristiyanlar, Mazdekçiler, *cizye* olarak adlandırılan bir vergi karşılığında dinlerini bildikleri gibi uygulama özgürlüğüne sahip oluyorlar, diledikleri gibi örgütlenebiliyorlardı. Bu vergiler, Müslüman yöneticilerin taşra örgütlerinin başına *vali* olarak atadıkları kişiler adına Müslüman olmayan toplulukların *(zimmi*'lerin*)* liderleri –yani Hıristiyan ülkelerde patrikler, İran'da *diganlar* (taşra eşrafı)– tarafından toplanmaktaydı. Topraklar, *haraç* denilen bir vergi ödenmesi karşılığında eski sahiplerinin elinde kalıyordu.

Bununla birlikte, kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında acı olaylar patlak verdi. Emevi ailesinden gelen üçüncü halife Osman, 16 Haziran 656 tarihinde Medine'de katledildi. Ali halife oldu. Peygamber'in hem yeğeni, hem de kızı Fatma'dan ötürü damadı olan Ali, elindeki onca olanağa karşın hiçbir biçimde Osman'ın katli işine bulaşmamıştı; ileri gelenlerin çoğu onun halife seçilmiş olmasını sadece Hz. Muhammed'le olan akrabalığından ötürü değil, dini inancından ödün vermeyecek ve her koşulda Kutsal Yasa'yı uygulama iradesi gösterecek güçte olması nedeniyle benimsemişlerdi. Fakat, Emeviler ve yandaşları, Ali'yi Osman'ın katlinden sorumlu tutup, katillerinin peşi-

ne düşmemekle suçlayarak Medine'yi terk ettiler. Kaynaklarda ortalama bir zekâ düzeyine sahipti, diye tanımlanan, yeteneklerinden çok yiğitliğiyle ön plana çıkan Ali, bu ağır suçlama karşısında kendisini nasıl savunacağını bilemedi. Müminlerin arasına ilk kez ayrılık girdi. Bu ayrılık bir daha da kaybolmayacak, tam tersine, *Şiilik* (Ali taraftarlığı) ve VIII.-IX. yüzyıl İslam âlimleri tarafından Peygamber'in hadislerine dayanarak oluşturulan *Sünnilik* ayrımına kadar uzanacaktır.

Ali halife seçilmesinden birkaç ay sonra Medine'yi terk ederek önce Kûfe, ardından Basra'ya yerleşti; Medine de bir daha asla İslam âleminin başkenti olamadı. Hz. Muhammed'in dul eşi Ayşe'nin bir deve üzerinde savaşa katılması nedeniyle Deve Olayı olarak adlandırılan ilk çatışmasında Ali, hasımlarını bozguna uğratır. Fakat, Osman zamanında Suriye valisi olarak atanan, Emevi ailesinden Muaviye intikam konusunda ısrarcıdır. Zengin bir eyalet ve büyük bir ordunun başında güçlü durumdadır. Ali'nin bu orduya göre zayıf kalan birlikleri Fırat üzerindeki Sıffin Savaşı'yla (657) gücünü daha da kaybeder; Suriye ordusu, kutsal kitap kimin haklı olduğunu göstersin anlamında, mızraklarının ucuna Kuran sayfaları takmış olarak Ali'nin karşısına çıkar. Hakemlik Ali'nin beklediği gibi sonuçlanmaz; sonradan Hariciler olarak adlandırılan bir grup taraftarı Ali'yi terk eder. Hariciler tüm İslam tarihi boyunca her zaman bir yerlerde kendilerini gösterirler. Muaviye kuvvetleri bir yanda güçlenmekteyken, hakem kararlarını reddeden Ali, Haricilerin işini kuvvetle bitirmek gibi bir yanılgıya düşer. Haricilerin katledilmesi, Ali'nin sonunu hazırlar; kardeşlerinin intikamını almak isteyen bir Harici tarafından Kûfe Camisi kapısında zehirli bir hançerle bıçaklanarak öldürülür (661). Bu arada Muaviye, önce Mısır, ardından da Hicaz'ı zaptetmiştir; artık tek halife olarak yoluna devam edecektir.

Raşid halifeler dönemi kapanmış, Emeviler[2] dönemi başlamıştır. Örgütlenme hazırlıklarıyla geçen birkaç yılın ardından, Arap

olmaktan çok İran, özellikle de Bizans esinli bir yönetime sahip gerçek bir imparatorluk boy gösterir. Şam, imparatorluğun merkezidir; ana kadrolar büyük ölçüde Bizanslılardan oluşturulur (Muaviye'nin özel kâtibi bile bir Hıristiyandır); hanedan esası kurulur, mevcut olan farklı gelenekler yeniden ele alınır, yeni devlet sırtını *mevali* olarak adlandırılan yerli halktan Müslümanlığa geçenlere dayar. Bu durum Müslümanlığı en başta kabul etmiş olanların hoşnutsuzluğuna yol açar; devletin sonradan gelenlerin eline geçmesini içlerine sindirememelerinin yanı sıra, uğruna mücadele ettikleri dini ideallerin ve Peygamber'den beri sürdürülen geleneklerin tanınmaz hale geldiğini görürler. Bu durum çok ağır sonuçlara yol açar. Emevi devleti kuruluşu üzerinden bir yüzyıl bile geçmeden tarihe karışır. Fakat bu dar zamanda bile, başta Muaviye olmak üzere, Abdülmelik ve Hişam gibi güçlü halifelerin hükmü altında insanlık tarihinin tanık olduğu en güçlü imparatorluklardan birisi kurulur. Bu imparatorluk İslamiyetin sınırlarını, bir daha değişmemek üzere tüm Güney Akdeniz'e ve Asya'nın içlerine kadar yayar.

Emeviler birkaç kez de Konstantinopolis kapılarına dayanırlar, dahası, binlerce Arap ailesinin gelip yerleşeceği tüm İran platosunu birkaç yıl içinde işgal ederler. Amu Derya (Ceyhun) Nehri'ni aşan Arap orduları Herat, Kabil, Belh şehirlerini ele geçirir; 710 yılına gelindiğinde Buhara ve Semerkand da düşer. Tarihçilerin "dahi general" kabul ettikleri Kuteybe, Emevi birliklerini Çin Türkistan'ı içlerine, Fergana ve Kaşgar'a kadar ilerletir. 750 yılında Çin'e karşı kazandıkları Talas Savaşı'yla İran platosundan Tian-Şan arasındaki bölgede üstünlük Arapların eline geçer. Doğuda buradan daha ileri gidilmez ama 712 yılından itibaren halifenin birlikleri güneyde İndus Vadisi boyunca Hindistan içlerine doğru ilerleyip, Multan'ı topraklarına katarlar.

Öte yandan, aynı dönem içinde başka bir kol da Kuzey Afrika boyunca batıya doğru ilerlemektedir. Arap birlikleri Kayrevan'ın kuruluşundan sonra 670 yılında Tlemsen'i ele geçirir, ar-

dından Atlantik kıyılarını tutarlar. 710 yılına gelindiğinde orta ve batı Mağribi kabileler Arap egemenliğine baş eğdirilmiştir. Tarık bin Ziyad adlı bir Berberi'nin kendi adını taşıyan Cebelitarık (Tarık Dağı) Boğazı'nı 7000 kişilik bir orduyla aşmasıyla Afrika'da Bizans egemenliği son bulur. Tarık bin Ziyad, Vizigot kral Akhila'ya karşı bir ölüm kalım savaşına girerek yarımadanın kaderini belirler. Cordoba ve Toledo'yu izleyerek tüm merkezi şehirleri ele geçirir. 720 yılında İspanya'nın neredeyse tamamı Müslüman olmuştur.

İslam, Afrika ve Asya içlerinde daha da uzaklara yayılacaktır. *Raşid* halifeler ve Emeviler tarafından atılan güçlü temeller üzerinde, bir yüzyıldan kısa bir süre içerisinde İslam kelamı her yana yayılıp kök salar.

İntikamla Gelen Devrim

Hz. Muhammed'in Allah'tan "tek Tanrı'ya ibadet et" vahyini aldığı gece dışında, İslam tarihinin en önemli günü Ali'nin Kûfe'de öldürüldüğü gündür. Bu olayın İslam tarihi üzerindeki sonuçları çok ağır olmuştur. Bu olaydan birkaç yıl sonra, 10 Ekim 680 tarihinde Ali'nin oğlu Hüseyin de Kerbela'da Emevi askerler tarafından feci şekilde katledilir. Baba oğul her ikisi de kişilikleri itibariyle göz önünde olmayı, öne çıkmayı istememiş olsalar da, Peygamber mirasının sadık bekçileri ve saygın kişiler olarak ister istemez politikaya bulaşmışlar; ikisinin katli İslam tarihinde asla kapanmayacak yaraların açılmasına neden olmuştur. Kûfe suikastı ve Kerbela faciası, müminleri bir daha asla bir araya gelemeyecekleri biçimde parçalar. Bu olayların ardından Şiilik –Ali taraftarlığı– iyi günlerin ileride geleceğine inanan Mesihçi, mistik ve tutkulu bir mezhep doğar, yüzyıllar boyu gelişerek de günümüze kadar gelir.

Entrika entrika, komplo komplo gelişen bir Emevi nefreti, Peygamber soyundan gelen iki şehidin, sonsuza kadar Allah tarafından seçilmiş iki imamın sorumluluğunu[3] Emevilerin üzerine yıkar, bu da suçlu hanedanın sonunu hazırlar; Ali taraftarları,

Peygamber soyundan gelen en seçkin iki insanın dinin kişisel ve politik çıkarlara alet edilmesi sonucu şehit edildiklerine inanırlar.

Ali'nin katlini engelleyememenin vicdan azabını çeken bir kısım Kûfe halkı, Kerbela olayının hemen ardından facianın faillerini cezalandırmak amacıyla ayaklanır. "Hüseyin'in kanını yerde bırakmayın!" nidalarıyla bin kadar insan, Emevilere karşı bir intihar savaşına girişir. Ayaklanma kanlı bir biçimde bastırılır. Birkaç ay sonra daha örgütlü, daha ciddi başka bir ayaklanma görülür; karmaşık bir kişiliğe sahip Muhtar ayaklanmanın başını çeker; iktidarı Emevilerin elinden alıp, Peygamber'e akraba Ali soyuna vermeyi amaçlamaktadır. Kabile ileri gelenleri, Muhtar'ın *mevali*ye dayanmak isteyeceğinden kuşkulanırlar, sonuçta Muhtar 687 yılında öldürülür.

Aynı intikam duygusuyla tetiklenen, fakat bu kez Peygamber'in amcası Abbas'ın[4] soyundan gelenler adına harekete geçerek işin sonunu getiren bir başka komplo yine Kûfe'de hemen örgütlenir. İran ve Horasan'da, Irak göçmeni Arap asıllılar, Ebu Müslim'in komutasında 250 000 kişilik bir ordu oluştururlar. Muhtemelen İslamiyeti seçen bir İranlının oğlu olan, doğuştan örgütçü yeteneklere ve güçlü bir kişiliğe sahip bu adam başkaldırıyı örgütler ve başarıya ulaştırır. Başlangıçta bir avuçken, Peygamber ailesinin siyah bayrağı[5] altında toplanan 100 000'den fazla insan arasında Müslüman Araplar kadar İranlı Mazdekçiler ve Zerdüştçüler de yer alır. Köyden köye yayılıp bir yangına dönüşen kıvılcım isyan başlangıcının habercisidir. 747 yılında Horasan'ın başkenti Merv isyancıların eline geçer. Bunu Nişabur izler. Bu olaydan kısa bir süre sonra Ebu Müslim ordusu, Emevi ordusunu bozguna uğratarak 2 Eylül 749 tarihinde Kûfe'ye girer, Ebu Abbas'ı *emirü'l-müminin*, müminlerin komutanı, İslam'ın halifesi ilan eder. Es-Seffah[6] adıyla da tanınan ilk Abbasi halifesi ancak birkaç yıl hüküm sürecektir.

Bu olaydan sonra sıra Şam halifesi Mervan'ın işini bitirmeye gelir. Mervan orduları o ana kadar, başlarında Mervan olmaksı-

zın, generallerin yönetiminde Ebu Müslim'e karşı giriştikleri savaşları kaybetmişlerdir.

Mervan, oğlunun Cezire'de, Küçük Zap suyu kenarında uğradığı bozgundan sonra, es-Seffah'ın amcalarından biri olan Abdullah Ali yönetimindeki Abbasi ordusuyla Büyük Zap suyu kıyılarında karşılaşır. Kendisi de bozguna uğrar; Suriye Emevilerinin sonuncusu olarak Şam'a kaçar ama şehir halkı tarafından şehre girişi engellenir. Bunun üzerine ülkeden ülkeye kaçmaya başlar, Mısır'a kadar izlenir, tuzağa düşürülerek öldürülür.

Es-Seffah böylece tüm Ortadoğu'nun efendisi haline gelir. Başlarını ezebilmek, Emeviler lehine propaganda yapılmasını engellemek amacıyla lanetli ailenin tüm fertlerini tüm ülkede teker teker aratır. Hatta ölüp gömülmüş Emevi halifelerinin cesetlerinin topraktan çıkartılıp yakılmalarını, küllerinin rüzgâra savrulmasını emreder. Tarihçi Taberi, es-Seffah'ın toplattığı tüm Emevileri boğazlattığını, kimileri can çekişip inilderken üstlerine deri bir örtü örttürüp, örtünün üzerine sofra kurdurduğunu ve bu sahneye seyirci olanlara bu sofrada bir ziyafet verdiğini yazar[7].

Abbasi katliamından bir tek halife Hişam'ın küçük oğlu Abdurrahman bin Muaviye adlı Emevi şehzadesi kurtulur. Dört yıl Filistin ve Kuzey Afrika'da şehirden şehre saklandıktan sonra, Berberi aslı sayesinde bir yolunu bularak Cebelitarık'ı aşar, ***mevali***den Emevi yanlısı bir topluluğa ulaşır. 756 yılı sonbaharında Kurtuba büyük camisinde ***Endülüs Emiri*** olarak adına hutbe okunur. Böylelikle üç yüz yıl sürecek İspanya Emevileri hanedanlığı başlar.

Es-Seffah, Abbasi ihtilali içerisinde başı çeken adam görünümü sergilemez gibidir. Bununla birlikte tahta çıkışı sırasında dile getirdiği sözler, ele geçirilen iktidarı kaybetmeme konusunda kendisinin ve Abbasilerin, ne denli kararlı olduğunu ortaya koyar. Kûfe halkına, "Olanları minnetle karşılayın," der. "Bize uyun; bugünkü durum, yeni haliniz sizi yanıltmasın, çünkü bu iş bizim işimiz."[8] Bundan daha açık olunamaz; Suriye egemenliği tümüyle son bulmuş, Emeviler iktidardan sonsuza kadar ko-

vulmuştur; Abbasilerin yasal iktidar olarak benimsenmesi, "Bu olay, İslam tarihinde bir devrimdir; Fransız ve Rus devrimleri Batı tarihinde nasıl belirleyici bir rol üstlenmişlerse, bu devrim de İslam tarihi açısından o denli belirleyici olmuştur," değerlendirilmesine yol açar.[9]

Abbasiler ilk iş, Emeviler tarafından kirletildiğini düşündükleri Suriye'yi terk ederek, Irak'a sağlam bir biçimde yerleşirler. Ortadoğu devletlerinin Mezopotamya'da üstlenmek için merkez saydıkları geleneksel başkent Şam'ı terk edip, önceleri Kûfe'ye, kısa bir süre sonra da, on yıl sonraki başkentleri olacak Bağdat'ı kurmak üzere, kuzeyde Anbar'a yerleşirler.

Şam'a göre daha güneye kayış, pek çok şeye işaret etmektedir. Yeni hanedan Akdeniz'i bırakmamakla birlikte, gelecekte yüzünü giderek artan biçimde doğuya, İran, Hindistan ve Orta Asya derinliklerine çevirecektir. Yunan ve Bizans etkileri silikleşirken, halifeler devleti gerçek bir Ortadoğu imparatorluğuna dönüşür.

Abbasi Arap hanedanlığı sırtını Araplara dayar; kullanılan dil Arapça, uygarlıkları Arap uygarlığıdır, yüksek makamlar da genelde Araplara açıktır. İki güce, Horasan ordusu ve Abbas soyuna büyük bir sadakatle sarılırlar. Bunlardan ilki sözünün eri, cömert, namuslu ve söz dinler insanlar tarafından oluşturulmuş olup Abbasileri iktidara taşımıştır, gerektiğinde de her zaman Abbasileri savunacaktır. Kabile ve aşiretlerden oluşan bir ordudur, duyarlı bölgelere (Suriye ve Kuzey Afrika gibi) konuşlandırılır. Bu ordu rejimin göz bebeği olarak Bağdat'ın içinden bile toprakla ödüllendirilir, yüzyıl sonra yerini Türklere bırakıncaya kadar da devletin "vurucu gücü" olarak varlığını sürdürür.

Abbasi ailesi, ilk halifelere, özellikle de Harun Reşid'e sağladığı büyük desteklerle zor zamanlarında imparatorluğu ayakta tutar. Liderlerinin etrafında birleşip, dayanışma içinde olan aile, Peygamber soyundan gelmesi nedeniyle tartışmasız bir yetki ve otoriteye sahiptir. Önemli makamların tümü sayıca kalabalık aile fertleri arasında paylaşılır. Örneğin es-Seffah'ın yedi

amcası, imparatorluğun batı bölgesindeki illerin başına vali olarak atanır.

Fakat Abbasiler doğu illeri sanki ellerinin altından kayıyormuş gibi hisseder; Horasan'ın tek hâkimi Ebu Müslim, şimdi ikinci bir hükümdar gibi davranmaktadır. Her ne kadar iktidara gelmelerini ona borçlu olsalar da bu durum es-Seffah'ı rahatsız eder. Belki de asıl neden, kardeşi Cafer'in, "Bu adam devler arasında bir dev, o hayatta kaldıkça sen rahat yüzü göremezsin," demesidir.

754 yılında es-Seffah'ın ölümü üzerine Cafer, Mansur adıyla halife olur. Suriye valisi Abdullah Ali, ölen halifenin amcası olmak sıfatıyla halifelik sırasının kendisinde olduğunu ileri sürerek yeni halifeye başkaldırır. Ebu Müslim bu belayı da defederek, Abbasilere son bir hizmette daha bulunur. Artık, Mansur'un bir "hükümdar yapan"a ihtiyacı kalmamıştır; Ebu Müslim'i yanına çağırtır, olmadık şeylerle suçlar, hakaretler eder ve kellesini uçurtur.

Böylece 755 yılına geliriz. Abbasiler tek başlarına iktidardadır. Harun Reşid'in –yani Doğru Yolda Giden– gün yüzüne çıkması için sadece on bir yıl kalmıştır. Bu halife hanedanına öyle bir açılım sağlar ki, yüzyıllar boyu dillerden düşmez. Fakat, kendisinden önceki iki halife bu büyük imparatorluğu politika ve kurumlaşma açısından sağlam temellere oturtmamış olsalardı, Harun Reşid'in belki adının bile anımsanmayacağını, imparatorluğun uzun süren ömrünü ve görkemini onlara borçlu olduğunu belirtmek gerekir.

Yapıcı Mansur

Zeki, iş delisi, fakat sert ve acımasız, sinsi ve cimri, Abbasi İmparatorluğu'nun bu yeni efendisi Cafer el-Mansur, iktidara geldiğinde kırkından biraz fazlaydı. Uçarı zevklerin hiçbirine tahammül edemediğinden müziği saraydan tümüyle kovmuş, hatta kapısının önünde ut çaldı diye bir oğlan çocuğunu kendi el-

leriyle dövmüştü. Sabahın köründe kalkıp, yatsı namazına kadar aralıksız çalışması, pek az dinlenmesiyle ünlüdür. En küçük harcamalar dahil her türlü kararı kendisi alırdı, bu nedenle lakabı Ebu ed-Duvanek, "Bozuk para babası"na çıkmıştı ama kendisi bu lakabı gururla taşırdı: "Parasız adam, adam değildir, adam olmayan da gözünün önünde düşmanlarının gelişmesine seyirci kalır" sözleri ona aittir.

Mansur, es-Seffah'ın yerine halife olduğunda, insanlar ve politika alanında oldukça deneyimliydi. 710 yılında, Abbasi ailesinin kendilerini iktidara taşıyacak başkaldırı için hazırlandıkları Suriye'nin Humayme şehrinde doğmuştu. Ebu Müslim ve generallerinin yönettiği isyan sonucunda halife seçilmesi gerekirdi; nitelikleri bu iş için çok uygun olmakla birlikte ordu önderleri aslında es-Seffah'ı daha yumuşak ve söz geçirilebilir bulduklarından, bir cariyeden doğma Mansur'a karşılık yasal bir eşten doğan es-Seffah'tan yana ağırlıklarını koymuşlardı. Mansur da buna karşılık, güçlü kişiliğiyle, beş yıllık es-Seffah yönetimine egemen olmuştur; sonunda kendisini halife seçtirmesi de bunun bir kanıtıdır. Yirmi bir yıllık hükümdarlığı sırasında devlet yapısını örgütleyip sağlamlaştıracaktır.

Abdullah Ali yeni halifeye başkaldırdığında, Abbasilerin Şam'ı terk edip Irak'a yerleşmelerinden memnun olmayan Suriye birliklerinden yardım almıştı. Fakat onun bozguna uğraması, Suriyelilerin Şam'ı yeniden imparatorluğun başkenti görme umutlarını da ortadan kaldırmaktaydı. Şamlıların duygularını iyi kavrayan Mansur, bu fırsatı değerlendirerek Suriye'deki gerilimi yumuşatmasını bildi; eski hanedana hizmet etmiş asi birlikleri cezalandırma yoluna gitmedi, ordu önderlerini yerlerinde tuttu, hatta bazılarını daha yüksek makamlara getirdi, bu birlikleri imparatorluğun Bizans sınırlarını korumakla görevlendirdi. Mansur bu tavrıyla hem imparatorluğun büyük bir eyaletinin düşmanlığını önlemiş oluyor, hem de uzun vadede bir tehlike oluşturabilecek Horasan güçlerine karşı bir ağırlık oluşturuyordu.

Abbasiler için korkulacak bir askeri isyan tehlikesi kalmamıştı. Geriye yeni rejime karşı olanların ilk sırasında yer alan Ali yandaşları kalmaktaydı. Ali ailesi içlerinden birinin artık Müslümanların ulu önderi haline gelebileceğinden umudunu kesmiş durumdaydı. Aile, "Kuran, adalet ve tüm Müslümanların eşitliği üzerine" bir toplum kurma davalarının boş olduğunu, iktidarın Emeviler yerine sadece Peygamber'in amcası soyundan gelenlerin eline geçtiğini çok çabuk kavradı. Yeni kurulan devlet de, tıpkı Emevi yönetiminde olduğu gibi, laik karakterliydi. Devrim başarılamamıştı.

Karşı gruplar Irak ve taşra eyaletlerinde örgütlenmekte gecikmedi. İlk karşı hareketlerden biri Revandiye olayıdır (İran'ın doğusundaki küçük Revand ilinden çıktığı için bu adı alır); Abbasi egemenliğinin yasallığı reddedilir. İsyancılar sayıca az olmakla birlikte tutkulu ve cesurdurlar; hatırı sayılır şiddet olayları yaratır, hatta Mansur'u öldürmeye çalışırlar, o da hepsini kılıçtan geçirtir.

Bundan daha geniş, daha iyi örgütlenmiş, başarıya daha yakın isyanlar Muhammed Nefs ez-Zekiye (Ruhu saf Muhammed) ve kardeşi İbrahim'in çıkardıkları isyanlardır. Ali'nin oğullarından Hasan'ın soyundan gelen Muhammed, uzunca bir yeraltı faaliyeti sonrasında 762 Eylül'ünde isyanı başlatır ve Medine'yi ele geçirir. Bu olayı, "tilki ininden çıktı" biçiminde yorumlayan Mansur, Muhammed üzerine 4000 kişilik bir ordu gönderir. Muhammed birlikleri savaşı kaybeder, kendisi de öldürülür. Fakat bu olaydan iki ay sonra, bu kez Muhammed'in kardeşi İbrahim, çevresine toplanan yandaşlarıyla Basra'da bayrak açar. Mansur bu isyanla başa çıkmakta oldukça zorlanacaktır; politik yeteneği yanında savaş taktiği ve strateji bilgisini seferber eder, sonunda Kûfe güneyindeki Bahrama Savaşı'nı kazanır, 763 Şubat'ı sonlarında gerçekleşen bu savaşta İbrahim yaşamını yitirir, Mansur'un hükümdarlığı sırasında karşılaştığı en önemli isyan da böylece bastırılmış olur. Sonuçta Şiilerin uzun şehit listesine

iki isim daha eklenmiştir. Bu ayaklanmaların acımasızca bastırılışı, Ebu Müslim'in ortadan kaldırılışı gibi kanlı olaylar, Cafer el-Mansur'un yönetime ortak aramadığının açık kanıtlarıdır. Nitekim, Horasan ordusunun liderinin insafsızca katledilişini sineye çekişi, Ali yandaşlarının da Muhammed ve kardeşinin öldürülmeleri karşısında sessiz kalışları Mansur'un ne söylemek istediğinin anlaşıldığını göstermektedir. En uzak vilayetlere kadar uzanan sınır tanımayan otoritesiyle bir egemenin elinde Abbasi devleti, halifenin güçten düşmesine kadar, tüm yetkilerin merkezde toplandığı bir devlet olmayı sürdürecektir.

Mansur valilerini kendisi atardı; genellikle aile üyeleri arasından seçtiği valiler geniş bir yetkiyle donatılmış da olsalar, Mansur'un göz açtırmayan sıkı denetimi her an üzerlerinde olurdu. En küçük hareketlerini bile izleyebilmek amacıyla tüm memurlarının çevresini casuslarla donatmıştı; hatta bu konuda ilgili memurun en yakın akrabalarını dahi kullanmaktan kaçınmadığı bilinir. Kendisine "Muzaffer", ya da "Allah'ın yardımını hak eden" anlamına gelen el-Mansur unvanını layık gören müminlerin emirinin gözünden hiçbir şey kaçmamalıydı. Mutlak hükümdar olarak Emevi hükümdarlarını, Doğu'nun eski tiranları Sasanileri kendisine örnek almaktaydı. Çevresindeki *mevali* topluluğunun tek görevi ona danışmanlık yapıp, emirlerini uygulamaktan ibaretti. İçlerinden mali işlerden sorumlu olduğu anlaşılan Halid bin Bermeki daha sonraları seçkin bir isim haline gelecektir. Emevi hükümranlığının ayırt edici özelliği olan, yönetici seçkinlerle Müslüman halk kitlesi arasındaki ayrım bu halife döneminde de sürdürüldü. Mansur hanedanını sağlam temellere oturttu ama ülkenin Allah yolunda giden bir imam tarafından yönetildiğini görmek isteyen Müslüman kitleyi tatmin edemedi.

Abbasi İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu Mansur, adını tarihe daha çok Bağdat'ın yaratıcısı olarak bırakacaktır.

Abbasilerin iktidarı ele almadan önce de başkentlerini Irak'ta kurma kararında oldukları biliniyor. Emevilere karşıtlığıyla ünlü,

Peygamber sülalesine sadık Irak, hazineye en yüksek vergi ödeyen, en zengin eyalet olma özelliğine de sahipti. Halife olarak Ebu'l-Abbas –yani es-Seffah– adına ilk hutbe de, Abbasi ihtilalinde önemli rol üstlenen Kûfe Camisi'nde okunmuştur. Es-Seffah bu nedenle karargâhını önce bu şehre komşu el-Haşimiye adlı küçük bir köye kurarak bir dizi inşaat başlatır. Aradan çok geçmeden de Fırat üzerindeki el-Anbar'a geçer; bu şehir Pers ve Sasanilerin eski başkenti Ktesiphon'dan çok uzakta değildir.

Başa geçtikten sonra Mansur da bu şehirde kalmayı sürdürür ama daha sonra bilinmeyen nedenlerle el-Haşimiye'ye geri döner. Fakat, burası da savunma açısından uygun olmadığı gibi, sürekli kaynayan Kûfe'nin burnu dibindedir. Başkent için uygun bir yer aramaktayken sonunda Dicle Nehri'nin batı yakasında karar kılar. Bulduğu yer çok önemli avantajlara sahiptir; nehri yürüyerek geçmek olanaksızdır; güney yönünde açılacak kanallar ağıyla hem herhangi bir saldırıda erzaksız ve susuz kalınmayacak, hem de kanallar savunma amaçlı olarak kullanılabilecektir. Ayrıca iklim çok uygun olup, bölgede sivrisinek azdır; iki nehrin arasında kalan havza tarıma çok elverişlidir; Nevbaht[10] adlı bir müneccimin eski İranlıları dayanak gösterdiği yıldız falından söz bile etmiyoruz; halifenin emri karşısında adamcağız, "Yıldızlar da burası uygundur diyor," demekten başka ne diyebilirdi ki? Araya bir de, yakınlardaki bir manastırda yaşayan Hıristiyan keşişler girer; onlar da ellerindeki eski kitaplarda bir hükümdarın gelip buraları mesken tutacağını okuyup, bunu halifeye muştularlar. Böylece en uygun yerin bulunduğuna herkes ikna olur.

Mansur, dairesel bir şehir planını kendi elleriyle çizer[11], adamları da şehrin neye benzeyeceğini halifeleri daha iyi görebilsin diye bu planları küllerle toprağa işlerler.

Mansur, geleceğin Bağdat'ı bu "Yuvarlak Şehir"i, cenneti anımsatması amacıyla "Medine es-selam" (Barış şehri) olarak adlandırır.[12] Şehrin dairesel oluşu, ölü köşeleri bulunmadığı

için savunmasını kolaylaştırıyor, yine aynı nedenle çevresine inşa edilecek sur maliyetini azaltıyordu. Şehrin inşası için Suriye, İran, Musul, Kûfe ve Basra'dan yüz bine yakın usta, kalfa ve amelenin geldiği söylenir. Dört yıl içinde de şehir inşaatı tümüyle tamamlanır.[13]

İnşaatta ana malzeme olarak Doğu inşaat geleneğine uygun biçimde her sıranın arasına sazlar konularak kerpiç kullanılır, kemer ve kubbeler tuğlayla örülür. Şehir, aralarında otuz metre eninde bir hendek bulunan iç içe iki daire biçiminde surlarla korunur; surların genişliği yaklaşık beş metre, yüksekliği on üç metredir, çevresi de iki buçuk kilometreden fazladır.*

Mansur saray ve camisini şehrin göbeğine inşa ettirir. İkamete açık yerler böylece saray etrafında, surların içinde yer alır. Mansur'un sarayı, Altın Kapılı Saray, iki kilometre kenar uzunluklu kare biçimindedir. Bu karenin bir kenarı halka açık büyük bir salondur, *ivan* adını alır, üstü kubbelidir. Bunun bir kat üstünde de yine çok büyük bir yeşil kubbeyle kaplı büyük bir salon yer almaktadır. Halife Bizans elçilerini, doğunun eski liderlerini büyük bir görkemle burada kabul ederdi; göze çarpan şeyler arasında İslam'ın ilk zamanlarındaki sadeliği anımsatan hiçbir şey kalmamıştır. Sarayla cami bitişik olup, birinden diğerine doğrudan geçilebilmektedir. Yönetim binaları –Hazine, askeri fabrika, yönetici odaları– halife çocuklarının kaldıkları evlerle yüksek rütbeli memurların kaldıkları evler ve saray arasında geniş bir alan bulunmaktadır.

Bu yönetim sitesini çevreleyen iki dairesel cadde, iki güvenlik bölgesi oluşturur, bu çember dört kapıdan başlayıp halife sarayına ve camiye uzanan dört caddeyle kesişmektedir. Coğrafyacı Yakubi'ye göre, iki duvarın arasında, dört adet çeyrek daire içinde konutların bulunduğu mahalle yer almaktaydı, burada yüksek rütbeli subayların, güvenilir kişilerin, acil bir durum karşısında hemen işe koşulacak halifeye yakın insanların oturdukları binalar bulunuyordu.

Surların içinde kemerler altında tüccarlara ait dükkânlar bulunur. Halife bir gün bir Bizans elçisini kabul ettiği sırada bir dana kasabın elinden kurtulup, saray çevresinde ortalığı ayağa kaldırır. Olaya tanık olan Bizans elçisi, "İnananların komutanı sizden önce var olmayan bir yapı gerçekleştirmişsiniz, ama ne yazık ki üç hatası var: Birincisi yeterince suyu yok, ikincisi etrafta hiç bahçe görünmüyor, daha da önemlisi tebaanız hemen yanı başınızda, sarayınızla iç içe, hal böyle olunca ortalıkta sır diye bir şey kalmaz, herkes her şeyi duyar," demekten kendini alıkoyamaz. Bu sözlere canı sıkılan halife, kuru bir ifadeyle, "İçecek su konusunda bir sıkıntımız olmadığını hemen söyleyeyim," der, "Hata dediğiniz ikinci şeye gelince; biz bunca şeyi havai işlerle ve eğlenceyle uğraşmak için inşa etmedik. Sonra saray sırlarının açığa çıkacağını söylüyorsunuz, tebaamdan saklayacak bir sırrım olmadığını bilin," yanıtını verir.

Böyle söyler söylemesine ama bir taraftan da kafası Bizanslının sözlerine takılır, daha sonra yeni su yolları açtırır. Yaşanan olaydan daha ciddi bir başka olay vesilesiyle de yeterince güvenlikte olmadığını kavrar. Pazarlardan sorumlu polis şefi, ***Müntesib,*** bir grup Şiinin başına geçip, şehirde başkaldırmak ister. Çok çabuk yakalanıp, kellesi vurulur, cesedi şehir kapıları önünde halka sergilenir. Mansur bunun üzerine pazarın Yuvarlak Şehir dışında el-Karh bölgesine taşınması emrini verir. Pazarın yanına da ikinci bir cami yaptırır, çünkü sarayla iç içe camiyi her gün çok fazla insan doldurmaktadır. Sonunda da, ikmal sorunları nedeniyle, şehrin kuzeyinde, Dicle kıyısında, yaptırdığı el-Huld (Mutlu Sonsuzluk) sarayına çekilir. Nehrin karşı kıyısında, doğu yanında da hemen hemen aynı günlerde oğlu ve veliahtı, Harun Reşid'in babası Muhammed el-Mehdi'nin sarayı yükselir.

Rakiplerini birer birer eleyen Mansur, huzur içinde hükümdarlığının sonuna ulaşır. Kuzeyde, Kafkas sınırlarında Hazarlar Tiflis'i ele geçirirler ama sonra buradan sürülürler. Anadolu'da V. Konstantinos birlikleri Abbasi ihtilali sırasında sorun yarat-

mıştır, ama Mansur ordusu düzeni sağlamakta gecikmemiştir. Mısır'da ise Abbasi egemenliği halk tarafından kolaylıkla benimsenecek, halifenin egemenliği batıda Kayrevan'a kadar genişleyecektir. İspanya tümüyle gözden çıkarılmıştır, iki imparatorluk bir daha asla bir araya gelmez ama aralarındaki alışveriş de asla durmaz.

Mansur, yakın aile fertleriyle hac ziyaretinde bulunduğu bir sırada, 7 Ekim 775 tarihinde Mekke yakınlarında Bir Mayum'da ölür. Çölün kumları arasına gömülecektir. Başmabeyinci Rabi el-Yunus, Bağdat'ta bulunan halife veliahtı Mehdi duruma tamamen el koyana kadar, gelenekler uyarınca ölüm olayını saklar.

Tahtın sorunsuz biçimde el değiştirdiği söylenemez. İlk halife es-Seffah, ölümünden az önce, veliaht tayin ettiği Cafer'e (Mansur) karşı olası bir Ebu Müslim darbesinden çekindiği için yeğenlerinden İsa bin Musa'yı ikinci veliaht olarak göstermiştir. Mansur halife olur ama İsa'nın veliahtlığı devam etmektedir. Mansur oğlu Muhammed (Mehdi), İsa'yı bu konudaki isteklerinden vazgeçirmek için ikna etmeye çalışır ama başaramaz. Aralarında uzun bir mücadele başlar. Sonunda İsa elde ettiği maddi tazminatlar ve Mehdi sonrasında halife yapılacağına dair verilen sözler üzerine uzlaşmaya razı olur; yaşının geçkinliğinden ötürü Mehdi'nin ölümünü görebileceği zaten çok kuşkuludur.

Savurgan ve Hoşgörülü Mehdi

Bir cimrinin oğlu olarak Mehdi, babasının zıddı bir kişiliğe sahiptir. Taberi onun övgülü bir portresini çizerek, "Engin bir cömertliğe sahipti, o kadar bağışlayıcıydı ki, en büyük suçluları bile affederdi. Hiçbir Abbasi halifesi ondan daha adil, daha yüce gönüllü, daha faziletli, daha yakışıklı değildir," diye yazar[14]. Tarihçiler hac ziyaretine çıkmadan önce Mansur'un oğluna, "Bilge insan krizden çıkmasını bilen değil, krizi öngörüp önlem almasını bilendir", "Gelirlerine sahip çık; hazinen dolu olduğu sürece başarılı ve büyük olursun", "Kadınları politikaya karıştır-

ma diyeceğim ama bu sözümü tutacağından kuşkuluyum," gibi nasihatler verdiklerini yazmaktalar.

Müminlerin seçkin komutanı oğlunu yeterince tanımaktadır. Babasının düğüm üstüne düğüm atarak biriktirdiği paraları oğlu avuç avuç harcar. Yakışıklı, boylu poslu, düzgün yapılı, esmer tenli Mehdi geniş alınlı, kıvırcık saçlıdır. Kadınlar ona hayrandır, o da kadınları çok sever. Hükümdarlığı zamanında kadınlar iktidarı paylaşmakta kimi zaman o kadar ileri giderler ki, Mehdi egemenlik yetkilerini bazen zorla kullanmak zorunda kalır.

745 yılına yakın bir tarihte doğan Mehdi'nin çocukluğu Suriye'de geçer. Abbasi ihtilali sonrasında da Kûfe'ye gelir. On beş yaşlarında Horasan askeri hareketine katılacak, hemen ardından da, en önemli kenti bugünkü Tahran'a komşu Rey olan imparatorluğun bu önemli eyaletinin yöneticiliğine getirilecektir. Mehdi bu şehirde geçirdiği uzunca süre içerisinde şehri önemli ölçüde yeniden yapılandırır, şehre onun adı verilerek Muhammediye diye anılır.

Çocuklarının birçoğu Rey'de doğar. Rahim adlı bir cariyeden doğan Abbase adlı ilk kızı, hanedanın en trajik olayları içinde yer alacaktır. Mehdi'ye, tam tarihinin bilinmediği bir gün babası tarafından bir kız gönderilir; kız "bir dal gibi ince ve narindir", Mekke köle pazarından satın alınmış olma olasılığı yüksek Yemen asıllı kızın adı Hayzuran'dır. Halife, "Bu kızı oğluma götürün, ondan çocuklar yapsın," diyerek kızı göndermiştir. Büyük halife bu seçiminde haklıdır; Hayzuran sarayın seçkin çevresine uyum sağlamak için yeterince eğitimlidir, kısa sürede de genç şehzadenin gönlünü kazanmasını bilir. Şehzadeye üç oğul verecektir; önce muhtemelen 764 yılında doğan Musa el-Hadi, bundan iki yıl sonra da Harun. Bu şehzadelerin ikisi de Halife olurlar, Musa'nın sonu kötü biter ama Harun hanedanın en seçkin ve görkemli halifesi olur. Üçüncü oğul İsa neredeyse hiç tanınmaz.

Hayzuran'ın dilekleri yerine gelmiştir. Tutku ve zekâsı da arkasını getirir. Aniden, bir ailesi olduğunu anımsar, ailesini o gü-

ne kadar saklamıştır; ablası Salsal, Mehdi'nin baba bir kardeşi Cafer'in gönlünü çeler, ona bir kız ve bir erkek çocuk verir; dedesi Mansur tarafından Zübeyde ("Küçük Tereyağı Topağı") adı verilen kız, yeğeni Harun Reşid'le evlenecektir. *Binbir Gece Masalları* bu aşkı ölümsüzleştirir.

Yorulmaz âşık Mehdi, Abbasilerin altın günlerinde, sayısı belirsiz cariye arasında yaşar. Daylem prensiyle (Hazar Denizi'nin güney bölgesi) girişilen bir savaş sonucu prense ait haremi olduğu gibi ele geçirmesiyle sarayına getirdiği Şikla da bunlardan biridir. Esmer güzeli, narin ve zeki Şikla, aynı zamanda muhteşem bir müzisyendir. Mehdi'ye İbrahim adını alacak bir oğul verir. Seçkin bir şair, müzisyen ve şarkıcı olan İbrahim, çok kısa bir süre halifelik de yapacaktır. İbrahim'in aynı anneden doğma kız kardeşi de zamanın en güzelleri arasında yer almasının yanı sıra "zekâ ve yetenekleriyle de" kendisini gösterecektir. Mehdi'nin cariyeleri arasında bir de dik göğüslü, ince ayak bilekli Memnune vardır; Mehdi bu kızı, babasından gizli, 100 000 dirhem gibi çok büyük bir bedel ödeyerek satın almıştır. Hayzuran bu kızla ilgili olarak bir gün, "Çevremdeki kadınların hiçbiri beni bu kız kadar uğraştırmadı," itirafında bulunur. Mehdi'nin listesi elbette bunlarla sınırlı değil; Hasene, Hulleh, Nakle ve Hayzuran'ın küçük kız kardeşi Esma da sayılması gerekenler arasındadır. Fakat, muhtemelen 775 yılında Mehdi'nin yasal eşi unvanını alan Hayzuran, zekâsı, her türlü duruma kolaylıkla uyum sağlaması, mizah yeteneği gibi özellikleriyle bu genç güzellerin hepsinin hakkından gelebilmiştir. Hayzuran, yavaş yavaş Mehdi üzerinde büyük bir etkiye sahip olur, elbette devlet yönetimi üzerinde de.

Mehdi'nin başa geçmesiyle, imparatorluğun merkezi Mansur Sarayı hızlı bir değişim geçirir. Yeni başkentin ciddi yüzü, genç halifenin yaşam sevinci ve lüks tutkusuyla şenlenir, halife Abbasi hanedanının ilk savurganlık örneğini sergiler.

Mehdi, Ali yanlılarıyla, en azından ılımlı olanlarla, babası gibi zor kullanmak yerine, uzun görüşmelerle uzlaşma aramaya

çabalamıştır. Mansur döneminde Saf Ruhlu Muhammed'le birlikte başkaldıran Hasan taraftarlarını bağışlar; bu arada yine bu gruptan, hapisten kaçtıktan sonra teslim olan Hasan bin İbrahim'i bağışlamakla kalmayıp Hicaz bölgesinden toprak da verir. Özellikle Medine civarındaki Ali yanlıları halifenin cömert tutumundan çok yararlanırlar.

Ali yanlılarıyla uzlaşıp, işbirliğine girmesinin yanında sonuçları itibariyle en ağır kararlarından biri, babası Emevilere hizmet etmiş Yakub bin Davud'a yetki vermesi olmuştur. Yakub, halifenin güvenini kazanıp, büyük bir itibara ulaşır, o kadar ki, halife tarafından "Allah kardeşliğim" biçiminde adlandırılarak, vezirlikle ödüllendirilir. Abbasiler döneminde ilk kez böyle bir makama getirilen Yakub, geniş yetkilerle donatılmıştı, halife adına ülkeyi yönetip, taşra valilerini atayabildiği gibi merkezi yönetim de ondan sorulmaktaydı. Mehdi, Ali yandaşlarına bu tür yetkiler vererek kendişine karşı birleşmelerini önlediği gibi, onları yönetime de ortak etmişti.

Ancak, Mehdi'nin bu politikası köktenci Alicilerde başarısız olur; İsa bin Zaid'in adından türeyen Zaidiler, yönetimle birleşmeyi reddederler. Bu durum, Şiilerle iyi ilişkiler içinde olan Yakub'un itibarını da sarsar. Onu tümüyle gözden düşürmek isteyen *mevali*den düşmanları, Mehdi'nin zevk ve sefa düşkünlüğünü de dillerine dolayarak Yakub'a çamur atmakta gecikmezler. Bir şiir elden ele tüm imparatorluğu dolaşmaya başlar: "Uyanın, Emevi çocukları uyanın! Daldığınız gaflet uykusundan kalkın! Yakub halife oldu, kalkın bakın! Ey bahtsız halk, Halifen çürümüş, Şu gaflete bak! Ut eşliğinde şarap fıçısında yüzen halifene bak!" Yakub hayatını kurtarır kurtarmasına ama on beş yılını hapiste geçirir.

Ali yandaşlarıyla Abbasiler arasındaki uçurum, Abbasilerin kendilerini ortodoks tutumun tek savunucuları olarak sergilemeleri oranında genişler. Uzlaşma yanlısı kişiliğine karşın Mehdi, Abbasilerin çoğu gibi, mezhep kavgalarıyla uğraşmak zorun-

da kalır. Tutumunu sertleştirip zındıklar ve Şiilerle çatışmasının yanı sıra "Manici" bölücüler ve dinsizlerle de kapışıp cezalandıracaktır. Bu konuda büyük kıyımlar 782 yılında başlar. Kendisini Ebu Müslim olarak tanıtan yüzü peçeli bir İranlının, el-Mukanna'nın başlattığı hareket üzerine alınan önlemler sertleşir. Halife güney Hazar bölgesinde kırmızı bayrak açan[16] Muhammira'cılarla da çatışmak zorunda kalacaktır.

Görece kısa süren Mehdi hükümdarlığı sırasında, yönetici sınıflar arasında oluşan baskı grupların birbirlerine karşı güttükleri düşmanlık rejimi tehlikeye sokacak, Abbasi tarihinde gerçek bir dönüm noktası oluşturacaktır.

Bu grupların arasında İranlılar ilk sırayı işgal ederler. İranlıların başını güçlü bir aile, Bermekiler çekmektedir. Keşiş Huang-Tsang'a göre[17], muhtemelen VII. yüzyılda üç bin keşişin yaşadığı söylenen Belh kentinin Budist manastırının yüce rahipleri olan Bermek[18] ya da Bermeki ailesi, hatırlanmayacak kadar uzun bir süredir Baktriyan bölgesinde çok etkin bir konumda bulunuyordu. Aile kuşkusuz Emevilerin son döneminde İslam'ı kabul etmişti; içlerinden biri, Halid'in önemli rol üstlendiği Abbasi ihtilali sırasında da Abbasilerin yanını tutmuştu. Abbasilerin çöküşüne kadar da güçleri ölçüsüzlüğe varan bir oranda büyüyecektir. Doğu tarihinde benzeri görülmemiş bir güçle uzun yıllar boyu bölgelerinde etkili olan aile etrafında gerçek bir efsane yaratılacaktır.

Halid bin Bermek seçkin yeteneklerini çocuklarına da aktarır. Mesudi, "engin bilgeliğini, enerji, bilgi ve gücünü" över, tarihçi Yezdi, onu "cömert, sözüne sadık, dinine bağlı, insancıl, yetenekli ve sır vermez" bir kişilik olarak tanımlar[19]. Halid, çok değişik alanlarda, özellikle tıp alanında bilgi sahibidir. Bilgin ve şairlere karşı eli açıklığıyla ünlüdür; hakkında övgü dolu kaside yazan bir şaire 10 000 dinar verdiği söylenir. Halid, oğlu Yahya'nın da yardımıyla, Mehdi çevresinde etkin bir isim haline gelecektir.

Bermekiler halife ve devlet üzerinde etkili olabilmek için *küttâb*'a yani kâtiplere sırtlarını dayarlar. Çoğu İran asıllı olan bu kâtipler, ünlü Sasani İmparatorluğu dönemini asla unutmamışlardı; zamanla yönetime "İranlılaştıracak" bir güç oluşturacaklardı.

Kâtipler topluluğu genellikle *mevali* ile karıştırılır. İslamı kabul etmiş yerli halk olan *mevali*, artık kazananların yanında ülke yönetimine katılmaktadır. Zaman içerisinde bu konuda oldukça başarılı olurlar, içlerinden bir kısmı seçkin yöneticiler arasına bile girer; rakiplerini kıskançlıktan çatlatacak biçimde taşra valileri, posta hizmetleri şefleri *(barid)* olarak atanırlar.

Mehdi, devlet başkanlığı görevlerini ihmal etmeksizin, her bakanlık örgütü içerisinde doğrudan kendisine bağlı bir denetici atar; böylelikle askeri ve idari güçleri, özellikle de vergi koyan ve vergi toplayan birimleri birbirinden ayırmış olur.

Rejim içinde üçüncü bir baskı grubu da, başından beri Abbasilerin en sadık destekçisi *abna*, Horasan ordusudur. Ordu Bağdat'a yerleşerek iktidarı *mevali* ve kâtiplere karşı koruma görevi üstlenecek, bu nedenle de ayrıcalıklı konumunu koruyacaktır. Asker ve sivil yöneticiler arasındaki gerginliklerle, sivillerin kendi aralarındaki çekişmeler sonucu imparatorluk otuz yıl kadar sonra çöküntünün eşiğine gelir.

İktidarını güçlendirme derdindeki hanedanın zamanı, yükselen bir bürokrasiyle, baskı grupları arası mücadeleyle, saray ve kadınların giderek artan oranda politikaya müdahale etme istekleriyle uğraşmakla akar geçer. "Allah tarafından yol gösterilen" unvanına sahip halifenin Abbasi devrimini tamamlamakla ilgili işlerini içeride ciddi ölçüde engelleyebilecek herhangi bir tehdit söz konusu değildir. Abbasiler, bir "el çabukluğu" marifetiyle, ki bu tarihteki ilk örnek değildir elbette, Hz. Muhammed ve onun amcası Abbas'a sırtlarını dayarlar, hatta Hz. Muhammed'in kendisinden sonrası için amcasını seçtiğini ileri sürerler. Bunun ardından halife, Hz. Muhammed'in ilk ardılları hatta

Emevi halifelerinden çok Ahameniş ve Sasani imparatorlarını anımsatır görkemli bir yalnızlığa gömülür.

Başa geçişinden on yıl sonra Mehdi Bizans kâfirlerine baş eğdirmiş, sınırları içinde görece bir barış ortamının tadını çıkarmaktadır. Kırk üç yaşındadır; hayatı sevmekte, zevk ve sefa içinde uzun bir yaşam düşlemektedir; kaderi hiç hesaba almaz. Hadi'nin yaşadığı, Horasan'da bulunan Gürgan'a giderken yolda ölmesi şaşkınlık yaratmış olmalıdır. Kimilerine göre at sırtında viraneler arasında bir ceylanı kovalarken alnını basık bir kapıya çarpıp ölmüştür, kimilerine göre de genç gözdesi tarafından yanlışlıkla zehirlenmiştir. Hasene adlı cariyesi bir rakibini ortadan kaldırmak için bir armudu zehirlemiş, meyve sepetine yakın oturan Mehdi de, meyve sepeti yanından geçirilirken elini uzatıp, bula bula zehirli meyveyi bulmuştur.

Hadi: Basit Bir Görgüsüz...

Mehdi'nin yerine kimin geçeceği kolayca tayin edilir. Mehdi, sadece Hayzuran'dan doğan oğullarını, Hadi'yi veliahtı, Harun'u da ikinci vârisi olarak belirlemişti; salt bu olay bile köle Hayzuran'ın halife üzerinde ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermeye yeterlidir. Hadi imparatorluğun doğu bölgesi yönetimini üstlenmiş, Harun da imparatorluğun batı eyaletleriyle Ermenistan'ı yönetmektedir. Daha sonra karar değiştiren Mehdi, Harun'u birinci vâris ve veliahtı yaptığını bildirmek ve Hadi'yi kardeşine biat etmeye ikna etmek için Gürgan yollarına düşer. Mehdi'nin bu yolculuk sırasında ölümü, bu işte Hadi'nin parmağı olduğu söylentilerine yol açar.

İmparatorluğun yeni efendisi haberi aldıktan sonra Bağdat'a doğru yola koyulur ama ancak yirmi günde ulaşır. Harun kardeşini bekledikleri süre içerisinde kardeşi adına, başkentteki askerlere on sekiz aylık maaş tutarları kadar bir tahta çıkma ödülü bağışlar, asker ve ileri gelenlere yeni halifeye biat yemini ettirir. Hadi'ye gelip tahta çıkmak kalmıştır. Mabeyincilik görevini yü-

rüten Rabi el-Yunus'u vezir atar, Yahya da güvenilir adam kimliğini korumaktadır. "Kısa dudak" Hadi (her zaman ağzı açık gezermiş), asabi, kindar ve kaba bir kişiliğe sahiptir. Mesudi bu konuda, "Sert, ahlak yoksunu, yanına salavatla varılır, önü sıra yalın kılıç, topuz omuzda, yayda ok muhafiz taşıyan ilk halife," olduğunu yazmaktadır. Kısa süren hükümdarlığı, andığımız kötü ünü edinmesine ve annesiyle kardeşi Harun'un onunla ilgili kaygılarını haklı çıkartmaya yetecektir.

Başlarda Hayzuran ve oğlu arasında ciddi herhangi bir olay yaşanmaz. Hayzuran, Mehdi zamanında kendisine tanınan ayrıcalıklar ve onurlarla yüceltilmeyi sürdürür. Hadi annesine karşı saygı ve sevgi gösterir. Halife, Bağdat'ın doğusunda İsabad'daki saraya çekilmiş olsa da annesini sık, sık ziyarete gider. Hükümdarlık görevlerinin buna olanak bırakmadığı zamanlarda da –çünkü her işi kılı kırk yararak kendisi yapma alışkanlığına sahip olduğu, üst düzey memurlarla bizzat görüştüğü biliniyor– annesine iki satır bir yazıyla bir hediye göndermektedir.

Harun da, Yahya'nın nasihatleriyle durumu onurlu bir biçimde kabullenmiştir: Köşesine çekilmiş, büyüleyici bir güzelliğe sahip genç eşi Zübeyde'yle günlerini şiir, müzik, zevk ve sefayla geçirmekte, kalleş ve acımasız yanını herkesten iyi tanıdığı kardeşine karşı herhangi bir savaş düşünmeden yaşayıp gitmekte, su yüzünde herhangi bir olay görünmemektedir.

Rabi el-Yunus'un beklenmedik ölümü, iktidarın tepesindeki bu güzel günlerin sonu olur. Mehdi'nin ölümü ardından, Rabi el-Yunus zor günlerde Hayzuran'la sıkı ilişkiler içinde olmuş, Hadi de pençelerini saklamak zorunda kalmıştır. Ana oğul arasındaki olayların tırmanmasına bir kadın neden olacaktır. Genç köle Amat el-Aziz, halifenin gözdesi haline gelmeden önce Rabi'nin gözdesidir. Vezirinin daha önce hiçbir kadını bu kadar sevmediğini saraydan bir cariyeye söylediği yaygarası Hadi'ye kadar ulaşır. Kıskançlıktan gözü dönen Hadi, Rabi'yi öldürtmeye çalışır. Rabi komplodan kurtulur kurtulmasına ama birkaç

gün sonra içtiği ballı şerbetten ötürü ölür. Bu cinayet Harun ve annesini uzun uzun düşündürecektir.

Hayzuran, Mehdi zamanında elde ettiği etkiyi korumak bir yana, doğu geleneği içinde valide sultan olarak birinci sırada durmak ve devlet üzerindeki etkisini daha da artırmak istemektedir. Oysa, annesinin dillere destan zenginliği, sarayının avlu ve salonlarının bir takım taleplerde bulunanlarla dolup taşması Hadi'yi kızdırıp, annesine diş bilemesine neden olmaktadır. Sonunda bir mektup yazarak annesinden devlet işlerine karışmamasını buyurur. Hayzuran öyle kolay kolay boyun eğecek kadınlardan olmadığından ufukta görünen fırtına kopmakta gecikmez. Halife annesinin polis şefiyle ilgili bir isteğini geri çevirir. Annesi ısrar edince de öfkeyle, "Şunu aklından çıkarma," diye bağırır, "Subaylarımdan ya da memurlarımdan birinin kapına gelip bir şey istediğini duyduğum anda kafasını vurdurup mallarına el koyacağıma Allah'ın huzurunda soyumdan geleceklerin başı üzerine yemin ederim. Her gün evinin kapısına bu kadar insanın birikmesi de ne demek oluyor? Senin başka işin, gücün yok mu? Al eline Kuran'ını, oku, Allah'ına dua et! Sözümü yabana atma! Müslüman, Hıristiyan, Yahudi fark etmez kimseye kapını açacak değilsin!"[20]

Hadi kendisinden daha yakışıklı, daha göz dolduran, hatta neredeyse veliahtlık unvanını elinden alacak olan kardeşinden de nefret etmektedir. İktidara geldikten kısa bir süre sonra da, kardeşinin taht vârisliğini elinden alıp, öz oğlu Cafer'i veliaht tayin etme tasarısı geliştirir. Bu konuda ilk olarak Bermeki ailesinden Yahya'ya açılır; Yahya, böyle bir kararın Cafer'e karşı kullanılabileceğini dile getirerek halifeyi düşündüklerini uygulamaktan vazgeçirir. Yahya'nın sözlerini kabul etmiş görünen Hadi, bir süre sonra konuyu yeniden gündeme getirir. Yahya bu kez, günün birinde halifenin başına bir şey gelecek olsa, çocuk yaştaki Cafer'in ne din, ne de savaş lideri olarak kabul edilebileceğini, Abbasi ailesinden başka isimlerin iktidarı ele almak için öne çık-

mak isteyebileceklerini söyler. En iyisi, "Cafer'in büyümesini ve Harun'dan haklarından vazgeçmesini isteyecek kadar olgunlaşmasını beklemektir," der. Hadi bu bilgece sözleri yine doğru bulur ama çevresindeki bazı generallerin kışkırtmasıyla, her türlü muhalefeti susturarak işi noktalar.

Harun, yukarıda da belirtildiği gibi, belalı kardeşine karşı savaş açmak derdinde değildir. Önceleri, her şeyi kabullenmiş görünür. Fakat veliaht ayrıcalıkları elinden alınınca, en korkulan şey gerçekleşir; Yahya dışında çevresinde kimse kalmaz, yalnızlığa itilir. Yahya uzun bir süredir Harun'a gözü gibi bakmaktadır (bir oğlu Harun'la sütkardeştir), yavaş yavaş da Harun'u halifeye karşı direnmeye hazırlar. Pek çok tarihçi tarafından aktarılan bir olay var: Sessizliğiyle ünlü Harun bir gün dayanamaz kardeşine karşı çıkar. Hadi, babasının Harun'a armağanı çok değerli bir yüzüğü parmağına takmayı kafasına koymuştur. Aksi halde kafasını kopartacağı tehdidiyle yüzüğü alma işini Yahya'ya yıkar. Yahya'nın ısrarlarına karşın Harun, yüzüğü ona vermeyip kardeşine kendisinin götüreceğini söyler. Fakat, Dicle üzerindeki köprüden geçerken, "Al işte, ne yaparsan yap," diyerek yüzüğü suya atar. Gerçi hiçbir şey olmaz, bu olayda hiçbir sorumluluğu olmayan Yahya'nın başına bir şey gelmez ama halifenin kızgınlığı iyice artar.

Hadi bu kızgınlıkla annesini öldürmeyi dener. Bir gün iki satırlık bir notla annesine bir tabak pilav gönderir, pilavı çok lezzetli bulduğunu, o yüzden annesiyle paylaşmak istediğini yazar. Pilavı köpeğine veren Hayzuran, hayvanın birkaç dakika içinde öldüğünü görür. Sonra da oğluna, "Pilav gerçekten çok lezzetliymiş" diye haber gönderir. Taberi[21], Hadi'nin, "Gönderdiğim pilavı yememişsin, yeseydin şimdi senden kurtulmuş olurdum. Tarihte, kendi yerine annesinin hükmetmesine rıza gösteren tek bir hükümdar yok," yanıtını verdiğini yazar. Hadi birkaç kez de Harun'u zehirletmeye kalkışır. Harun kaçmayı dener ama Hadi'nin adamlarına yakalanır, Yahya'yla birlikte Bağdat'ta hapsedilirler.

Hadi ülserden yatağa düştüğünde, Harun'un son günleri gelmiş gibidir. Ülser acaba bir aile hastalığı mıdır? Daha yakın bir olasılık, annesi tarafından etkisi geç ve yavaş yavaş çıkan bir zehirle zehirlenmiş olmasıdır. Hadi'ye teşhis koyan tabip, dokuz saatten kısa bir süre içinde öleceğini söyler. Yanılmaz da. Fakat annesinin onu genç kölelere yastıkla boğdurup işi hızlandırdığı da anlatılır.

Halife ortadan kalkar kalkmaz Hayzuran hemen Yahya'nın serbest bırakılmasını ve duruma el koyması emrini verir. Ardından da Harun'u uyarmak için general Herseme'yi gönderir. Herseme, uyuyan Harun'u, "Müminlerin komutanı uyanın!" diye uyandırır. Sıçrayıp kalkan Harun, "Nedir? Ne oldu? Bana böyle hitap ettiğinizi kardeşim duysa halim nice olur,"[22] biçiminde tepki verir. Kardeşinin öldüğünü öğrenince de hemen devlet dizginlerini ele almak amacıyla yola düşer. İran asıllı Merâcil adlı cariyesinden Abdullah adını alacak bir oğlu olduğunu Harun yolda öğrenecektir. Bu çocuk daha sonra Memun adıyla halife olur, Abbasi hanedanının en renkli simaları arasına girer. "Böylece, önce Hayzuran'a muştulanan bir kader gecesinde bir halifenin ölümüne, ikincisinin tahta çıkışına, üçüncüsünün de doğumuna tanık olunmuştur."[23]

Hemen hemen aynı saatlerde şehzade Cafer uyandırılır, veliahtlık haklarından vazgeçtiğini halkın önünde bildirmesi istenir. Hadi'yi kardeşine karşı kışkırtan generallerden hiçbiri kılını bile kıpırdatmaz. Yahya ve general Herseme el ele verip, Harun'un iş başına getirilmesini birlikte kotarırlar. Harun'un halifeliği taşrada da Bağdat'taki kadar sakin karşılanır. 15 ya da 16 Eylül 786 (15 Rebiyülevvel 170) tarihinde Harun Reşid'in –yani Doğru Yolda Giden– halifeliği ilan edilir. Yirmisini geçeli çok olmamıştır.

Geleneklere göre yeni halife şairler tarafından da kutlanır:[24]

Ey halife, keyfine göre çok yaşa
Sarayların gölgesinde uzun ömürler olsun sana,

Çevrendekiler koştursunlar gece gündüz demeden
Huzur bulmasınlar isteklerini gerçekleştirmeden
Gün gelip ölüm hıçkırıkları
Zorladığında göğsünü
Anlarsın o zaman zevklerin
Ne kadar boş, ne kadar yalan olduğunu.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFENİN GENÇLİK DÖNEMİ VE GÖRKEMİ

Harun tahta çıktığında güneş ışınlarının buraya kadar uzandığını, ışık dalgalarının yayılıp gittiğini görmedin mi?
Musuli

Halife Harun Reşid, zamanının en harika ve en cömert hükümdarıydı.
Binbir Gece Masalları

Doğu hükümdarlarının ilk yıllarına ilişkin neler biliriz? Aslında çok şey bilmeyiz. Vakanüvislerin ilgilenmemek için aslında hiçbir bahaneleri olmasa da, bu hükümdarların çoğu iktidara ulaşıncaya kadar peş peşe gelen sorun ve çatışmalar yaşamışlardır. Halife ve sultanların çocukluk dönemlerine ilişkin ayrıntıların çoğu bu ilgisizlik nedeniyle çok sonradan, ancak halife ya da hükümdar olarak başa geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. "İyi yürekli Harun" da bu konuda bir istisna değildir.

Çocukluk ve Tatlı Hayat

Horasan'ın Rey şehrinde 766 yılı Şubat'ında doğan Harun'un ilk yılları şehre hâkim bir kalede geçer. Beş kapılı kalın bir sur ve etrafındaki hendekle korunan iki nehrin suladığı Rey şehri, birkaç yıl içinde "İslam ülkelerinin gururlarından biri" haline gelecektir. Harun'un, eşraf eşlerinin kendisini emzirme onuruna erişmek için kavga ettikleri bu şehri her zaman anımsadığı söylenir.

Harun üç dört yaşlarındayken, Mehdi Dicle kıyısına inşa ettirdiği sarayına yerleşir. Küçük şehzade, şehzadelere verilen eğitimi bu sarayda alacaktır; bu eğitim ya da ona çok yakın bir benzeri toplumun üst tabaka çocuklarına da verilmektedir. Halifeler erkek çocuklarına çok büyük bir özen gösterirlerdi; Hz. Muhammed de zaten bilgili insanı "Allah ve meleklerden sonra üçüncü sıraya" koymaz mıydı? Çocuklarını bir yandan seçkin âlimlerin eline teslim ederlerken, bir yandan da kendi elleriyle seçtikleri müzisyen ve şairlerden sanat eğitimi ve zevki almalarını sağlarlardı. Gelişmelerini düzenli olarak gözetler, özel olarak ya da herkesin önünde sınavdan geçirirlerdi. Genç şehzadelerin eğitimi beş yaşında başlardı; o devirde "Çocuklukta eğitmek, taşa yazı kazımaktır," derlerdi. Şehzadelerin ilk görevlerini üstlenecekleri on beş yaşlarında bu eğitim kesilirdi.

Bedevi yaşamına daha yakın Emevilerde silah ve spor eğitimi ağır basmaktayken, Abbasiler Kuran, felsefe ve hukuk eğitimine ağırlık vermişlerdir. Emevi şehzadeleri sadece Kuran okumayı öğrenmekle yetinirlerken, Abbasiler okumanın yanında yorum ve şeriat ilmine de hâkim olmak zorundaydılar. Doğuda antikite mirasının yerleşmesini sağlayan Abbasi uygarlığının entelektüel üst düzeyi, genç şehzadelerin kafalarına kazınan düşünce ürünlerine çok şey borçlu olmalıdır.

Mesudi, Harun'un oğlu Emin'i dilbilgisi üstadı el-Ahmer'e nasıl emanet ettiğini aktarır: "Ahmer," der Harun, "müminlerin hükümdarı en değerli kanını, gönlünün en değerli meyvesini sana emanet ediyor. Sana mutlak bir yetki tanıyıp, bu çocuğa söz dinletmeyi bir görev saymanı istiyor. Halifenin sana verdiği bu görevlere layık ol; öğrencine Kuran okumayı, şeriat esaslarını öğret; klasik şiiri hafızasına nakşet; atalarımızın gelenek ve göreneklerini öğrenmesini sağla. Sözlerinde ölçülü hale gelip, bu konularda söz söyleyebilme yeteneği kazansın; işle eğlenceyi birbirine karıştırmamayı öğrensin; Haşimi ailesinden kendisini ziyarete gelecek yaşlıları nasıl karşılayacağını ve bu tür toplantılara

katılacak diğer kabile büyüklerine nasıl davranması gerektiğini ona öğret. Günde bir saatiniz bile eğitimden uzak geçmesin. Ne çok sert ol, kafası karışıp, zekâsı zayıflasın, ne de çok fazla hoşgörülü davran, tembelliği âdet haline getirsin. Dostluk ve tatlılıkla hatalarını düzeltmekten çekinmezsen sana daha çok bağlandığını görürsün, ama tatlılığın sonuç vermediği yerde sertleşmekten, gerekeni yapmaktan da çekinme."[1]

Edebli bir insan; onurlu, dürüst, başkalarına saygılı bir insan yetiştirmeyi amaçlayan bu program, hiç kuşku yok ki, Harun'un da almış olduğu eğitime çok yakındır. Zaten kendisi de çok iyi bir eğitim almış olan Mehdi, her biri kendi alanında uzman, değişik öğretmenler eliyle Harun'un yetişmesini sağlamıştır. Üzerlerinde geniş bir yetkiye sahip olan lalası Kisai, çok seçkin bir aydındır. Harun, "vasisi" Bermeki Yahya'ya "baba" derdi. Bu dikkat çekici kişilik, kuşkusuz, Hicret'in ilk döneminde, Arap dünyasını yöneten en önemli isimlerden biridir, gözden düşünceye kadar da Harun'un yanından ayrılmamıştır.

Abbasi ailesiyle Bermeki ailesi arasında hanedanın kuruluş yıllarında başlayan yakın ilişkiler bu vesileyle daha da güçlenmiştir.[2] Bir önceki kuşakta olduğu gibi, bir ailenin çocuklarını diğer ailenin kadınları emzirerek çocukların süt kardeşleri haline gelmeleri sağlanırdı. Harun'un oğlu, Bermeki Cafer'in karısından süt emerken, Cafer'in kızını da halifenin eşi emzirecektir.

Harun on üç yaşına geldiğinde vasisi Yahya'ya, gözetimi altındaki çocuk üzerinde kendisine çok geniş yetkiler tanıyan, "özel kâtip" sıfatı doğal olarak tanınır. Bunun anlamı yardımcılıktan daha fazlasıdır; genç şehzade Bizans üzerine bir sefere çıktığında vasisi yanından ayrılmayacaktır. Daha sonra imparatorluğun Azerbaycan ve Ermenistan gibi batı eyaletlerinin yönetimi genç şehzadeye bırakıldığında, bu uçsuz bucaksız geniş bölge üzerinde gerçek yönetim Yahya tarafından sağlanır. Yahya, büyük siyasetçi yeteneğiyle, çok kısa bir sürede ne kadar iyi bir yönetici olduğunu, sorumluluklarına nasıl sahip çıktığını kanıtlar. Harun, özellikle askeri konularla çok yakından ilgilenen Yahya'nın işleri-

ne karışmaz. Yaşamdan zevk alma eğilimli bu şehzade için Yahya, eşi bulunmaz bir can yoldaşıdır. Taşra eyaletlerinde geçen uzun görev yılları da Yahya açısından ileride kendisini bekleyen görevler için eşi bulunmaz bir deneyim kaynağı olur.

786 yılında Harun tahta çıkar. İlk iş olarak da Yahya'yı sadrazam atar. Bu olaylar *Binbir Gece Masalları*'na şu şekilde yansır: "Hadi'nin ölümünü ve Harun'un halifelik tahtına çıkışını Bağdat halkı gün doğmadan önce öğrendi. Harun, emirlerin, eşrafın, halkın bağlılık yeminlerini tahtında kabul etti. Aynı gün Bermeki Yahya'nın iki oğlunu Cafer ve Fadıl'ı vezirliğe getirdi. Tüm taşra, imparatorluk sınırları dışındaki ülkeler, Arap olan ve olmayan tüm İslam halkları, Türkler, Daylemliler, herkes yeni halifeye bağlılık yeminleri ederek, onu tanıdıklarını belirttiler. Harun hükümranlığına gönenç ve görkemle başladı, güç ve zaferlerle dolu parlak bir hükümdar oldu."[3]

Hükümet aygıtının, bu aygıtta yer alan insanların başı olan, halifeden sonra devletin ikinci adamı niteliğindeki sadrazam (başvezir), hükümdara danışmanlık yapmasının yanı sıra, dönemlere göre farklı işlevler üstlenmiştir. Sadrazamlar genellikle *mevali*den, yani Arap kökenli olmayanlardan seçilirlerdi; çoğu İran asıllı olmakla birlikte hepsi de İslam'ı sonradan kabul etmiş, sanatçılara kol kanat geren insanlardı. Harun döneminde sadrazam esas olarak halifenin hemen yanında, halifeye karşı kişisel bir hizmet gerçekleştirmiştir. Yüz yıl kadar sonrasına gelindiğinde sadrazamların yetkisinin arttığına, halife sorumluluklarının güdükleşip, halifelerin vezirlerinin aldıkları kararları onaylayan bir makam haline geldiklerine tanık oluyoruz. Vezir ya da kâtip *(küttâb)* hanedanları arasından çıkan bazı sadrazamlar, özellikle askeri, mali ve politik alanlarda çok büyük işler başarmışlardır. Devletin en büyük hizmetlisi olarak içlerinden pek çoğu yetersiz kalan, ya da görevleri bağlamında iyi yetişmemiş halifelerin boşluğunu kapatmış, bazen de ellerindeki yetkilere dayanarak devletten çok kendi çıkarları doğrultusunda kararlar almışlardır.

Yahya, o güne kadar sadece halifeye ait olan ayrıcalıkların bir kısmını üstüne almayı başarmıştır. Bunların içinde en önemlisi *divan* kâtiplerini,[4] tayin ve yolsuzluklarını yargılama yetkisine sahip olmasıdır. Mesudi'ye inanmak gerekirse, Harun, "Değerli babacığım, Allah'ın inayetiyle beni bu tahta sen çıkardın, bilge yönetimin ve mutlu varlığınla bizi aydınlatman için sana mutlak bir yetki tanıyorum," diyerek parmağındaki mühür yüzüğü Yahya'ya verir.

Tüm yetkileri elinde toplayan Yahya, yine de, iktidarı valide sultan, korkunç Hayzuran'la paylaşmak zorunda kalır. Yemenli eski kölenin dillere destan zenginliğine artık güç de eklenmiştir. Yahya, Hayzuran'ın 789 yılında ölümüne kadar Harun'la, valide sultan konumunun kendisine sağladığı ayrıcalıkları sonuna kadar kullanmakta kararsızlık göstermeyen iktidar âşığı bir kadın arasında gidip gelecek, bu arada kendisinden beklenenleri yapabilmek için tüm yeteneklerini seferber edecektir. Her ikisiyle de hiçbir biçimde doğrudan kapışma şansı olmayan vezir ancak "küçük imalar ve adım adım gelişen ilerlemelerle" yetinmek zorunda kalacak, elde etmek istediği sonuçları örnekler gösterip, misaller vererek sağlayacaktır. "Bir konuda halifelere karşı çıkmak, halifeyi karşı çıktığınız şeyi yapmaya itmek demektir, çünkü sizin onları engellemeye kalkışmanız oranında onlar tersini yapmak isteyeceklerdir," sözleri Yahya'ya aittir.[5]

Cafer ve Fadıl adlı çocuklarının Yahya'ya yardımcı olup, işini kolaylaştırdıkları bir gerçektir. Halka açık oturumlarda vezir sıfatıyla hazır bulunmaları Doğu uygulaması içinde bir istisnadır. Bir ara Cafer'e verilen mühür, daha sonra tekrar Yahya'ya emanet edilir, ardından da Fadıl'a geçer, böylece sadaret mührü aile dışına çıkmamış olur. Harun hükümranlığının ilk on yılı, Bermeki iktidarıyla bu şekilde örtüşür. Harun yönetimi bu üç yetenekli, sıradışı zekâ ve birikime sahip adamın yönetimi olacaktır.

Hadi'nin dramatik ölümü sonrasında, bu ölüm öncesi görülen ihanetler dizisi acaba bazı başları yerinden kopartacak mıdır? Harun'un veliahtlığını kabul etmeyip, bağlılık yeminlerinden

dönen, Hadi oğlu Cafer'i iş başına getirmek isteyen pek çok insan, herhalde kabus dolu geceler yaşamış olmalılar. İç barışı sağlayarak, en azından belli bir süre, bu adamların hayatını kurtaran yine Yahya olur: Tüm hainlerin kellesini isteyen Hayzuran'ı, bu adamların düşman üzerine gönderilmesinin daha hayırlı olacağına ikna eder.

Yahya'nın tavsiyesine uyulur, böylece önemsiz iki kişi diğerleri adına bir bedel öderler. Yüksek makam sahiplerinden biri, polis şefi de bu işten yakasını farklı bir biçimde kurtaracaktır. Harun'a bağlılık yeminine sadık kaldığını göstermek için Mekke'ye kadar yayan yürüyeceğine yemin eder. Yürür de. Ama önünden giden hizmetçiler ayağının altına halı sererler, toplayıp yolun daha ilerisine tekrar sererler. *Abna*'nın önde gelen komutanlarından Ali bin İsa ile Hadi'nin önemli askeri danışmanlarından Yezid bin Mezyed, Harun'un yerine Cafer'i önermiş olmalarına karşın sadece sürgün cezası alırlar, ancak Hayzuran'ın ölümü ardından, aradan uzun bir süre geçtikten sonra tekrar çağrılırlar. Sözün kısası, Harun hükümranlığı adeta dikensiz gül bahçesinde başlar.

Allah'ın inayeti –Hayzuran ve Yahya'nın gayretleriyle– iktidara gelişinden birkaç ay sonra Harun, ilk hac ziyaretini gerçekleştirmek için Mekke yollarına düşer. Abbasilerin büyük önem verdikleri bu hac olayını birçok kez gerçekleştirecektir ama bu konuyla ilgili tarih kayıtları çok da ayrıntılı değildir. Böyle bir yolculuk, kuşku yok ki, yeni hükümdarın cömertliğini sergilemek için bir fırsat olmuş olmalıdır. Hayzuran'ın birkaç ay sonra gerçekleşen hac ziyaretiyle ilgili daha çok şey biliyoruz. Büyük bir görkemle gerçekleşir. Sular seller gibi sadakalar dağıtılır, bağışlar yapılır. Valide sultan Mekke yollarına hacılar için barınaklar hazırlanması, kuyular açılıp çeşmeler inşa edilmesi için neredeyse her gün yeni emirler verir. Hz. Muhammed'in doğduğu evi –ya da öyle olduğu söylenen evi– bulur, bu evi camiye çevirtir. Ayrıca Hz. Muhammed'in dostlarıyla buluştuğu evi de bulur. Bu ev uzun süre "Hayzuran evi" olarak anılır.

Abbasiler bu tür girişimlerle rejimin dini yanını vurgulamayı amaçlamışlardır. Mansur ve Mehdi için bu tür girişimler, bir bakıma, 750 yılındaki silahlı darbeye ve Abbas soyunun eski rejimi devirmesine haklılık kazandırmaktaydı. Abbasiler müminleri gerçek din yoluna çekmek için Emevi halifelerinin kökünü kazımışlardı. Harun, Allah'ın inayetiyle müminlerin emiri ve Müslüman cemaatinin imamı olduğuna, ünlü babası, ondan da ünlü dedesinden daha çok inanırdı. Mansur'un benimseyip halife sıfatına eklediği "Allah'ın yeryüzündeki gücü" sıfatını ve halifeliği; yani "Allah'ın elçisinin devamı" olmayı, simgeleyen peygamber hırkasıyla *(bürde)*, peygamber asasını *(kadib)* her fırsatta kullanırdı. Halifelik her şeyden önce dini bir kurumdu, halifenin ilk görevi de dinin bekçisi olmaktı. Abbasi halifeleri de bir kere kabul edilip kurumlaşmış kuralları kesin bir ortodoks yaklaşımla koruyup kollamak için vardılar.

Harun Reşid, Allah'ın istediği düzeni hükümran kılmak, Müslüman yasasını uygulamak amacıyla, iş başına geldiği andan başlayarak çevresine din adamlarını toplamış, onlarla dogma ve hukuk üzerine sonu gelmez tartışmalara dalmıştır. Hükümdarlığı sırasında kutsal yerler tekrar önem kazanmış, hac ziyareti sofuluğunu ve cömertliğini görkemli bir biçimde sergilediği bir alan haline gelmiştir; bir hac ziyareti sırasında bir milyon dinar harcadığı rivayet edilir.

Harun, dinsel olduğu kadar politik nedenlerle de her türden sapkınlıkla mücadele edecektir. Her ırk ve her dinden insan kaynayan, Arapçılığın eriyip kaybolduğu uçsuz bucaksız imparatorlukta tek bir yasa ve tek bir din olmalıdır; bu yasa ve din onca insanı birbirine kaynaştıracak çimentodur, varlık nedenleridir. Halife bu yasa ve dine saygı duyulması için halifedir. Bu nedenle, göreceğimiz gibi, Ali yandaşlarıyla da Zındıklarla da sürekli mücadele edecektir.[6]

İlk Abbasiler için tek tehlike dinsel ve toplumsal kışkırtıcılardan gelmekteydi, başka düşmanları yoktu. Dışarıdan hiçbir düş-

man tehdidi altında değillerdi. Tek büyük komşuları Bizans, başındaki kriz ve komplolar nedeniyle dönüp de Abbasilere bakacak halde değildi. Babası tarafından Tarsus ötelerine sefere gönderilen Harun, komşusunu asla görüş alanı dışında bırakmayacaktır. İslamın kâfirlerle çarpışmayı görev saydığını aklından hiç çıkarmadığı gibi, kendisinden sonra da pek çok hükümdarın düşlerini süsleyecek Konstantinopolis fatihi olma dürtüsüyle Bizans üzerine yürüyecek; din adına girişeceği bu savaş yaşamının büyük bir uğraşı haline gelecektir.

İş başına gelir gelmez orduya el atarak, ordu yönetimini kendi özel ilgi alanı haline getirir; böylece Mehdi zamanında yapılmakla birlikte sonradan ihmal edilen sugur denilen savunma noktalarını ya destekleyerek, ya da yenilerini kurarak imparatorluk sınırlarının belli yerlerinde yeni bir savunma hattı kurmaya karar verir.

Müminlerin Komutanı Sarayında

Hayzuran, büyük olasılıkla doğal nedenlerle, 789 yılı sonunda ölür. Öldüğünde ancak elli yaş civarındadır. Harun acısını gizlemeden, yalın ayak, sonbahar çamuruna bata çıka Dicle'nin doğu kıyısındaki, hâlâ adını taşıyan Rusafe Mezarlığı'na kadar cenaze alayının başında yer alır. Mezarına kadar inerek son duasını ve Müslüman dünyasının ünlü İbn Nuveyre'si tarafından kaleme alınmış, Hz. Muhammed'in eşi Ayşe'nin, Hz. Muhammed'in ilk ardılı babası Ebu Bekir'in mezarı başında okuduğu ağıtı okur. Ardından büyük Hayzuran sessizliğe teslim edilir. Mezar başına yaşadığı dramları anlatmaları için özel ağlayıcılar çağrılmaz; onların yokluğunda bu olaya tarihçiler, şairler ve günlük yazarları tanıklık ederek halife eşi, halife anası olmuş, sevdiği oğlu tahta çıkabilsin diye elini kana bulamış bu Yemenli kölenin romantik kaderini dile getirirler.

Harun annesini kaybetmesinden az sonra bir başka güvendiği kişiye, Fadıl bin er-Rabi'ye vermek üzere mührü Bermeki Cafer'den alır. Hayzuran hayattayken böyle bir olaya karşı çık-

mış, Harun da sadrazam ailesi Bermekilere karşı bir denge unsuru oluşturabilmek için çok çabalamak zorunda kalmıştır. Harun bu kararının yanında Hadi döneminin sadrazamı İbrahim el-Harrani'nin de tutuklanması ve mallarına el konması emrini verir. Yahya ancak bu kararların biraz yumuşatılmalarını sağlayabilmiştir.[7]

Harun yirmi üç yaşındadır. Boylu poslu, göz dolduran bir fiziğe sahiptir. Taberi'nin aktardığına göre yakışıklı, açık tenli, kıvırcık saçlıdır. *Binbir Gece Masalları*'nda da çok küçük ağızlı, tombul yanaklı olarak tanımlanır. Genellikle Bağdat'ta, babasının Dicle kıyısında inşa ettirdiği "Mutlu Sonsuzluk", el-Huld Sarayı'nda kalır. Sarayın önünde uzayıp giden geniş alan, polis şefine ait binalara hâkimdir. Bayram ve gösteri günlerinde bu alan geçit alayını görmek için gelenlerle dolar taşar.

Huld Sarayı'nın iç düzenlemesiyle ilgili hiçbir ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da, çok eski zamanlardan beri Doğu saraylarının çok geniş bir iç mekâna sahip olduklarını biliyoruz. Huld[8], Dicle boyunca inşa edilen sarayların ilki olarak hem halifelerin yaşam alanı olmuş, hem de imparatorluğun politik ve idari merkezi olma işlevini üstlenerek halifelerin güvenlik kaygılarına yanıt vermiştir. Saray, geniş kabul ve toplantı salonlarının yanı sıra asil ve kâtiplerin sayısız çalışma odalarıyla özel dairelerini de içermekteydi. Huld Sarayı da, Yuvarlak Şehir'de olduğu gibi, geleneksel yöntemle, yani pişmiş tuğlayla desteklenmiş çiğ kerpicin yapay mermerle kaplanması yöntemiyle inşa edilmiştir. Kulelerle berkitilmiş dış duvarları saraya görkemli bir kale kimliği kazandırır.

Mansur sarayla birlikte Sasanilerden ve Emevi "cennetlerinden" esinlenen bir cennet bahçe düzenlemeyi de ihmal etmemişti. Mehdi'nin başlatmasıyla bahçeler saray yaşamında büyüleyici ortamlara dönüşür, Harun babasının başlattığı işi daha da ileri götürür. Aşılı fidelerle muhteşem çiçekler yetiştirilir, bahçe ünlü şairlere esin kaynağı olur, altın ve gümüş yapraklı ağaçların

çevresi kıymetli metaller ve taşlarla süslenir, küçük dereler, şelaleler, havuzlar ve fıskiyelerden sular akar, bu derelerin üzerine uzak diyarlardan getirtilen ağaçlardan oluşan korular, küçük köprüler serpiştirilir, suların ve ağaçların arasında kapalı küçük alanlar oluşturulur, sular üzerinde nilüferler nazlı nazlı dalgalanır; her şey halifenin görkemini gözler önüne serer gibidir... Bu bahçelerin doğayla bir ilgileri yoktur, her şey ileri bir sanat anlayışının doruğunu sergiler. Taberi, sarayın içinde pembe çiçekli ağaçlarla kaplı bir iç bahçe bulunduğunu dile getirerek, bu bahçenin ortasında gül rengi halıların yer aldığını, gül rengi giysiler içindeki hizmetçilerin bu bahçede hizmet ettiklerini anlatır. Gelin yine *Binbir Gece Masalları*'na kulak verelim:

"Bu bahçenin kapısında uyuyanlar bahçeye Zevk Bahçesi diyorlardı; tam ortasında da Harikalar Sarayı denen bir saray vardı ki, o da halife Harun Reşid'in sarayıydı. Halife göğsü sıkışıp daraldığında kendini bu bahçeye atar, dertlerini unutur, gamı kasaveti bir yana bırakırdı. Saray, başlı başına koskocaman bir salondu, seksen penceresi vardı... Salonun kapıları ancak halife geldiğinde açılırdı; o zaman tüm lambalar ve büyük avize yakılır, tüm pencereler açılırdı, halife gelir ipekler, kadifeler kaplı, altınlar, gümüşler, değerli taşlarla bezeli tahtına oturur, sazendeleri çağırtarak, onlara sanatlarını gösterip gönlünü eğlendirmelerini söylerdi... Halife, Bağdat şehrinin göbeğinde, gecenin sessizliği, bahçesinin çiçek kokuları arasında gönlünün daralmasını işte böyle giderirdi."

Sarayın geniş salonlarında bile en güzel, en nadir çiçekler yetiştirilmekteydi: "Toplantı salonunda bir küçük bahçe, elmas parıltılarının oynaştığı kaymaktaşından bir havuza yansıyor, sınırlı boyutlarına karşın insanı tazeleyen bir zevk ve coşku kaynağı oluşturuyordu."

Bu bahçenin duygu ve coşku dolu tasvirleriyle sadece Harun dönemi kendisinden geçmez; aynı esrime yüzyıllar boyu sürer gider. Bu konuda[9] en ünlü anlatılardan biri İmparator Konstan-

tinos Porphyrogennesos'un halife Muktedir'le bir ateşkes yapıp, Bizans esirlerini satın almak amacıyla elçi olarak gönderdiği İoannes Radinos ve Mikhail Toksaras'ın kabullerine ilişkindir.

"Müminlerin hükümdarının sarayında en çok göze çarpan şey her taraftan sarkan perdeler; altın brokar işlemeli, harika bir işçilikle üzerlerine kupalar, filler, atlar, develer, aslanlar ve kuşlar işlenmiş duvar kaplamaları... hepsi de altın işlemeli, bazen tek bir figürün, bazen birkaç figürün bir arada göründüğü perde ve örtüler; bu şekilde işlemeli otuz sekiz bin perdenin on iki bin beş yüz tanesi altın brokarmış. Özel odalar ve toplantı salonlarındaki Taberistan ve Dabik yünlerinden dokunma, öyle üzerlerinde yürümelik değil de bakılmalık halıların dışında, Babü'l-amme el-Cahid denilen saray kapısından başlayıp, Muktedir'i görmek için bekleşen kadıların, Yunan kralının temsilcilerinin kaynadığı koridor ve avlulara serilen boyu eninden uzun yirmi iki bin halı bulunuyor.

"Bizans imparatorunun temsilcilerini Babü'l-amme kapısındaki girişten mermer sütun ve kemerlerle süslü Han el-Hail dedikleri saraya aldılar. Bu binanın sağ tarafında üzerleri örtüsüz ama altın ve gümüş eyerli beş yüz kısrak vardı, sol yanındaysa üzerleri altın brokar kapüşonlu örtülerle kaplı yine beş yüz tane kısrak bulunmaktaydı... Temsilciler buradan etrafı çitlerle çevrili yırtıcı hayvanların bulunduğu bir yerden geçirilip her birinin üzerinde brokar kumaşlarla kaplı tahtırevanlarda ateşli ok atar sekiz okçunun nöbet beklediği temsilcileri ürküten dört filin bulunduğu yere sokuldular. Ardından sağ yanında elli, sol yanında elli aslanın muhafaza edildiği bir binaya geçildi; her aslanın başında aslanın boynuna bağlı zinciri tutan bir asker vardı[10]. Temsilciler buradan modern bir köşke götürüldüler; burası iki meyve bahçesi arasında yer alan bir saraydı, tam ortasında da gümüşten daha parlak kalay kaplı bir gölet ve su kanalı bulunuyordu. Göletin boyu otuz kulaç, eni de yirmi kulaçtı. Üzerinde altın işlemeli kumaşlarla süslü dört hafif kayık yüzüyordu.

Havuzun etrafındaki bahçede dört yüz kadar oldukları söylenen boyları beş kulaç palmiyeler görülüyordu. Her ağaç kökten gövdeye işlenmiş Hint meşesiyle kaplanmış, kaplamaların etrafı altın yaldızlı bakırla çevrelenmişti... Elçiler bu köşkten Ağaç Sarayı denen saraya yönlendirildiler; burada, içinde duru bir su bulunan büyük bir havuzun ortasında bir ağaç vardı. Ağacın on sekiz dalından uzanan büyüklü küçüklü dallarında altın ve gümüş kaplama her türden kuşlar sarkmaktaydı. Ağacın dallarının çoğu gümüş, kalanları da altındı. Dallar rüzgârda birbirlerine doğru sarkıyor, üzerlerindeki yapraklar oynaşırken kuşlar ötüşüyorlardı."[11]

Binbir Gece Masalları'nda da Bizans elçilerinin kabul edildikleri salona benzer büyük bir salonun betimlendiğini görürüz:

"En duru kaymaktaşından yapılma, seksen saydam sütuna oturtulmuş bir kubbenin altında yer alan bir salondu bu; sütunların kaide ve tepelikleri büyük bir işçilikle işlenmiş kuş ve dört ayaklı hayvan motifleriyle bezeliydi. Kubbe, altın yaldız zemin üzerine göz alıcı renklerle, aynen salonu kaplayan halı deseninde boyanmıştı. Sütunlar arasındaki boş alanlarda, ya hayranlık uyandıran çiçeklerin sergilendiği büyük vazolar yer alıyordu, ya da kimisi yeşim taşından, kimisi akik ya da kristal çok güzel kupalar sergileniyordu. Salondan düzayak bir bahçeye çıkılmaktaydı; bahçeyle salonun birleştiği yer renkli çakıllarla salondaki halı deseninde süslenmişti, öyle ki, sanki salon mavi gökyüzü altında devam eder gibiydi."[12]

Altın iplerle dokunmuş, ilmikleri arasına değerli taşlar ve inciler serpiştirilmiş halıları, eski halifelerin günlerini anlatan şekillerle süslü, yine değerli taşlar, altın iplikler ve incilerle bezeli ipek duvar kaplamalarını, tavandan sarkan altın avizeleri bir an düşlemeye çalışalım. İnsan ve doğanın yaratabileceği en güzel ve en nadir şeyler Bağdat saraylarını, bahçelerini süslemiş olmalıdır.

Halife, emrindeki yüzlerce insanla işte bu görkemli mekânlarda yaşardı. Saray, resmi yaşam ve müminlerin emirinin özel

barınağı olarak ülkedeki tüm etkinliklerin eriştiği son nokta; devletle ilgili her türlü olayın başlayıp yayıldığı yer; dışa kapalı, neredeyse efsanevi; içinde çalışan ve yaşayanlar dışında kimsenin giremediği bir siteydi. Saray, zenginlik ve gücünün doruğundaki bir devletin salt ayrıcalıklara özgü yegâne vitrini olarak, süsleme sanatının gelişmesine camiden daha çok katkıda bulunmuştur. Halife konuklarını ve yüksek makamdan ziyaretçilerini burada kabul ederdi; bir tavanlığın altında yer alan ipek ve kadife kumaşlarla kaplı, minderlerle kabarmış *sedir* üzerine bağdaş kurarak oturur, öyle konuşurdu. Fakat, herkesin *müminlerin emîri* olarak selamladığı halifenin kutsal kişiliğini vurgulamak amacıyla ziyaretçileriyle arasında bir perde bulunurdu.

Saray yaşamı kesin olarak etiketlenmiş bir yaşamdı. Bir yüzyıl sonra Büveyhilerin gelişiyle İran etkisi daha artacak, saray yaşamı daha da katı kurallara bağlanacaktır.[13] Elinde halifeden daha büyük güç bulunduran Adudü'd-Devle, bir tören sırasında peş peşe dokuz kez secdeye kapanarak *sidilla*'ya, yani tahta ulaşır, tahtın eşiğini aşma izni verildiğinde de eşiği iki kez öpmesi gerekirdi. Halifelerin güçlerini kaybetmeleri oranında, uygulanan protokol de artmaktaydı.

Harun döneminde mabeyinci *(hatib)*, ziyaretçileri halifenin yanına, perdenin arkasına götürürdü. Ziyaretçi halifenin el ve ayaklarını öptükten sonra ayakta, oturma izni verilmesini beklerdi. Halife ziyaretçiyi ayakta ne kadar bekletirse, ziyaretçi o denli aşağılanmış olurdu. Hiçbir ziyaretçi halife konuşmadan söze başlayamazdı. Büyük toplantılarda seçkinler ve saray erkânı, konumlarına göre kesin bir sırayla tek tek huzura çağrılırlardı. Peygamber'in ilk yandaşlarının İslam'ı ilk kabul edenlerin torunları, sıradan Müslümanlara göre daha makbul kişilerdi, bunları seçkinler ve yüksek makam sahipleri izlemekteydi. Kuşkusuz tüm Müslümanlar eşitti ama bazıları, Allah'ın gözünde bile, diğerlerinin üstündeydiler.

Halifenin etrafında yüzlerce insan bulunurdu; şehzadeler, önceki halifelerin çocukları, Abbasi soyundan gelenler, mabe-

yinciler, kâtipler ve mutfakta çalışanlar, sakalar, marangozlar, eyerciler, uşaklar gibi günlük yaşamın ayrılmaz parçası insanlarla, elbette doktorlar, müezzinler, astronomlar, olmazsa olmaz soytarılar her gün halifenin ayaklarına dolanır dururlardı. Şehir içinde bir şehir olan saray, izleyen yüzyıl içinde daha da artan hizmetli ve çoğu Türk muhafız sayısıyla giderek büyüyecekti.

Harem

Halifenin eşleri ve ailesi haremde yaşardı[14]. Harun'un hareminde iki yüz kadın olduğu, bunlardan yirmi kadarının ona çocuk verdikleri söylenir. Elli yıl kadar sonra tahta oturan Mütevekkil'in hareminde 12 000 kadın olduğu göz önüne alınırsa, neden olmasın? Batı düş gücünü uzun süredir meşgul eden sarayın harem bölümü, sıkça yazılanların aksine, hiç de sanıldığı gibi bir sefahat merkezi değildir. Halife eşleri ve halifeye çocuk veren cariyeler haremde özel daire sahibi olurlardı. Diğer cariyeler ve hizmetli kadınlar, kadınlar ve hadımlar tarafından örgütlenip yönetilen bu kapalı dünyada yaşarlardı.

Harem kadınlarının çoğu pazardan satın alınmakla birlikte, bazen de halifeden bir lütuf dileyen eşraf, ya da bir aile üyesi tarafından halifeye armağan edilirdi. Harun döneminde Arap, Türk, Kafkas ve Yunan asıllı çok değişik milletlerden gelmiş kadınlara rastlanmaktaydı. Bu kadınların çoğu Araplar ile Bizans arasındaki bitmek tükenmek bilmez savaş ve talanlarda ele geçirilmişlerdi.

Saray, Mehdi yönetimi altında kültüre, güzel sanatlara, lüks ve inceliklere açılır. Harun da başa geçtiği günden başlayarak çevresine, kadın ve erkek, kültürlü insanları doldurmuştur. Eş ve eşlerinden daha çok cariyelerini sadece en çekici kızlar arasından değil aynı zamanda en zeki ve eğitimlilerden seçerdi; hatta bunlardan bazıları yıllardır dillere destan Taif, özellikle de Medine müzik ve şan okullarına gönderilirlerdi. Bağdat'ta da üstatlar vardı, hatta bazıları 80 "kız öğrenciye" müzik ve güzel sanatlar eğitimi veriyordu. Büyük şarkıcı İshak, bu kızlardan bazılarını

eğitmekle görevlendirilmiştir. Bu konuda *Binbir Gece Masalları* bakalım ne diyor: "Halife (Harun) İshak'a sonsuz bir sevgi bağıyla bağlıydı, en sevdiği, en güzel sarayını otursun diye ona vermişti. İshak bu sarayda köle pazarlarından toplanan, dünyanın her yanından halifenin haremi için getirilen genç kızlara müzik ve şarkı okuma sanatını öğretmekle yükümlüydü. Kızlardan biri şarkı okumada, ut ve saz çalmada öne çıkmaya başladığında İshak kendi elleriyle tutar, kızı halifenin huzuruna çıkararak çalıp söylemesini isterdi. Kız halifenin beğenisini kazanacak olursa hemen hareme dahil olurdu."[15]

O günlerde bu sanatçı kölelere en çok 2000 dinar ödenirdi ama bir asır sonra bu kızlardan birisine 13 000 dinar ödendiği bile görülecekti. Kültürlü köle ya da cariye bulundurmak saraya özgü bir lükstü. Halifeler –Harun da elbette– başlangıçta Arap, ardından da her ırktan gelen kölelerin çocukları olarak doğarlar. Osmanlı sultanlarının kanı nasıl XVI. yüzyıl sonunda yabancı etnik kökenlerle karışmışsa, halifelerin de kanı yabancı ırklarla karışmıştır.

Yasal olarak dört eşe sahip olmanın tüm Müslüman erkeklere tanınmış bir hak olduğu biliniyor. Kardeşinin yerine tahta çıktığında Harun'un üç eşi vardı; Hayzuran'ın erkek kardeşi Gitrif'in kızı Azize; Hadi'nin cariyesi Gadir[16] ve 781 ya da 782 yılında evlendiği sanılan yeğeni Zübeyde (bu kız Mansur'un oğullarından Cafer'le, Hayzuran'ın kız kardeşlerinden Salsal'ın kızıdır). Zübeyde herhalde güzeldi ama daha çok zekâsıyla tanınır. Birbirinden alımlı onca güzel arasında gemisini yüzdürmek, kimseyi incitmemek gibi bir sanat icra etmek herhalde hiç de kolay bir iş olmamalıdır. Kesin olan şu ki, Zübeyde, Harun'un derin bir bağla bağlandığı tek kadın olmuştur.

Harun ilk iki karısının ölümü üzerine daha sonra asil sınıftan üç kadınla –Ümmü Muhammed, Abbase ve Osman ailesinden bir genç kızla– evlenecektir ama doğrusu bunları da pek hesaba almaz. Sayısı belirsiz aşk yaşamasına karşın gönlü her zaman Zübeyde'ye aittir.

Çokeşli bir toplum olarak İslam, tensel eylemi özendirir: "Ey iman edenler, Allah'ın size hak kıldığı zevkten kendinizi mahrum etmeyin," (Kuran, V). "Her tensel eyleminizde bir sadaka vermiş olursunuz," (Hadis). "Şehvet ve arzu zirvelerin güzellikleridir," (Zeyid bin Ali tarafından aktarılan hadis). Bu nedenle karısı tarafından kocasına güzel bir kadın armağan edilmesi, suçlanacak bir eylem değildir, Zübeyde de kocasına çeşitli vesilelerle bu tür armağanlar sunar, hele bir tanesi var ki, beklenmedik sonuçlar doğurur.

Harun günlerden bir gün Bermeki Yahya'nın sarayında esmer tenli genç bir kölenin şarkısını duyar; Denenis adlı kızın çok iyi bir müzik eğitiminden geçtiği bellidir. Harun, pek de sanatsal olmayan nedenlerle kızı değerli armağanlara boğar; örneğin verdiği kolyelerden biri 30 000 dirhem değerindedir. Bunu duyan Zübeyde kaygılanır, kızar. Harun kızı salt sanat yeteneği nedeniyle ödüllendirdiğine inandırabilmek için Zübeyde'den kızı bir kez dinlemesini ister. Denenis'i dinleyen Zübeyde de kıza hayran kalarak, kocasına hak verir, özür dilemek bağlamında tutar kocasına on tane genç köle kız armağan eder.

Bu kızların bir kısmı Harun'dan çocuk yaparlar. Herat bölgesinden gelen Merâcil, ünlü Kadir Gecesi'nde Abdullah'ı dünyaya getirir; bu çocuk ileride Zübeyde'den doğma rakibi Emin'i öldürecek, büyük halifeler arasına adını Memun olarak yazdıracaktır. Uzak Sogd ellerinden gelen Meride adlı köle de Harun'a beş çocuk verir, geleceğin halifelerinden biri yine bunların arasından çıkar: Mutasım, Memun'dan sonra halife olur. Harun Meride'ye tutkulu bir aşkla bağlanır; aşk kavgalarına, kavga sonrası şiirlerle barışmalarına ilişkin pek çok söylence anlatılır.

Müminlerin emirinin yaşamını pek çok kadın paylaşmış, Zübeyde'nin de uykusuz geceler geçirmesine neden olmuşlardır. Harun'un koynuna giren genç rakiplerinden biri nedeniyle iyiden iyiye kaygılı olduğu günlerin birinde Zübeyde, akıl danışmak için Harun'un kız kardeşi Üleye'ye gider. O da ayran gö-

nüllü kardeşini Zübeyde'ye geri getirmeye söz vererek, çok iyi olduğu şiir alanında birkaç dize karalar, bununla da yetinmez o dizelere bir de beste yapar: "Kalbimi yerinden sökseler bile, asla ondan kopartamazlar..." Gece olur, Harun alıştığı üzere bahçede dinlenmeye çekilip, şarkıcıları çağırdığında iki prensesin genç köleleri bu barış çağrısı şarkıyı okurlar. Halife allak bullak Zübeyde'sine döner, genç şarkıcılar da para yağmuruna tutulurlar.

Hadd el-Hal (Yüzdeki ben), Sihr (Sihirli, büyülü, çekici), Diya (Görkem) ve bir Rum, Helana (Herhalde asıl adı Helen'di) halifenin yaşamını paylaşan isimlerden birkaçı... Bunlardan ilki halifeye 30 000 dinara mal olmuş, yanağında da bir beni varmış. Kız, halifenin kendisiyle kalmasını kıskanan başka bir kızla giriştiği kavga sonunda güzellik beninden olur, o da tutar hasmının burnunu ısırarak kopartır. Bu olayın tüm hikâyesi de altın sesli İbrahim el-Mavsili'nin dizelerine ve diline düşer. Bir de, Arabistan çöllerinden gelme, şiire son derece yetenekli İnan adında bir güzel vardır; halife kızın efendisinin ölçüsüz bir fiyat istemesinden ötürü kızı alamaz! Daha sonra, bir şehrin alınması sırasında tutsak edilen Herakle adında bir başka Yunan girer hayatına.

Zamanla kendisi de yaşlanan Zübeyde, bunca genç ve güzel rakip arasında kocasının kendisine karşı duyduğu sevgi ve saygıyı asla yitirtmez. Zevki, düş gücü, evinin görkemi, özellikle de dine saygısıyla halifeyi her zaman etkilemesini bilir. Evinde yüz köle kız onarlı gruplar halinde, nöbetleşe gün boyu Kuran okurlar. Giysileri ve olmayacak fantezileri için avuç avuç para harcadığı da kuşkusuz doğrudur. Hatta otuz adam gözetiminde gezdirilen bir maymunu bile vardır; sinirlenen generallerden biri, bir gün kılıcını çekip hayvanı iki parçaya ayırıverir. Fakat, Zübeyde'nin cömertlik ve bağışlayıcılığında bir sınır yoktur. Mesudi, Zübeyde'nin "İslamda daha önce eşi görülmemiş vakıflar kurduğundan, ciddi işler yaptığından" uzun uzun söz ederek, "Bu sultanın zevk için olduğu kadar ciddi işlerde de gösterdiği asalet ve görkem, onun birinci sıraya oturtulmasını sağlıyor. Hicaz yollarıyla, imparatorluğun sınır boylarına pek çok han ve sarnıç yap-

tırmış, kuyular açtırmıştır... üstelik bunları yardıma muhtaçlara yapılan başka yardımları keserek de yapmaz," diye ekler.

VIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Harun, doğunun en güçlü, en büyük hükümdarı ve dünyanın gelmiş geçmiş en zengin adamıdır. Ünü dünyanın en uç noktalarına kadar yayılır. Dicle'ye hâkim sarayında çevresinde sultanlar, kadınlar, sayısı belirsiz memur ve uşaklarla duyulmamış, görülmemiş bir debdebe içinde yaşamaktadır. Tüm bu dünya, bu ortamda yaşar, entrikalar çevirir, eğlenir, o günlerle ilgili olarak belge niteliğinde yazılan şeyler, şiirler ve masallar herhalde gerçeği olduğu gibi aktarır niteliktedir. Şairlere iki dizelik övgüleri karşılığında binlerce dirhem, bazen de avuç avuç dinarlar verilir. Halifenin ya da bir prensin haremine köle pazarından müzik yeteneği bulunan güzel kızlar alınır, kızların her türlü düşleri gerçekleştirilirdi. Bu güzellikler ve zor bulunur şeyler hazinesinde en narin aşkların yanında en acımasız olanlarına da rastlanmıştır. Ancak, "İntikamın iki yanı keskin kılıcını taşıyan" cellat Mesrur, halifenin Bağdat'taki gece gezmelerinde hep yanındadır; gönlü bol halife, "Bakalım pala kullanmasını öğrenmiş misin?" diyerek celladın oğullarından birini bir mahkûmun kellesini vurdurarak sınavdan geçirir.

Milyonlarca Dirhem

Ziyaretçiler sıradan günlerde beyaz elbiseler giymiş olarak huzura gelebilirlerken, resmi törenlerde herkesin siyah, yani Abbasi renkleri giymesi zorunluydu. *Gabaa* denilen resmi giysi, etekleri baldırlarda biten kollu, bir tür ceketti; bu giysi *galansüve* denen kumaş ya da kürkten bir başlık, kılıç ve kuşakla tamamlanırdı. Harun törenler dışında *duraa* denen önü açık ve düğmeli, kollu ve geniş, ipek ya da yünden yapılma ama mutlaka altın bezeli bir giysi giyer, başlığına bir türban bağlardı. Peygamber hırkası *(bürde)* genellikle omuzlarını örter, eline peygamber asasını alır, kılıcını kuşanırdı. Birisine bir nişan verme; yeni görevlere atama, zaferle dönen bir generali karşılama resmi tören

vesilesiydi. En görkemli törenler bir elçinin kabulü vesilesiyle gerçekleşirdi; müminlerin emiri elçi kanalıyla ilgili hükümdara güç ve kuvvetini sergilerdi.

Bağdat saraylarının tanık olduğu hiçbir tören Harun'un oğlu halife Memun'un başvezir Hasan ibn Sehl'in kızı Büren'le düğünü kadar görkemli ve şatafatlı olmamıştır. Düğün, aradan yüzyıllar geçtikten sonra bile Doğu ülkelerinde dillerden düşmez. Gelinin babası Hasan düğün için 50 milyon dirhem gibi olağanüstü bir para harcayınca Zübeyde de altta kalmamak için 35 milyon, bir başka sultan da 25 milyon dirhem harcarlar. Tarihçiler Hasan'ın davetlilerin üzerine kavundan daha büyük misk topakları attırdığını kaydederler; her topağın içinde belli bir arazinin, bir kölenin ya da benzeri bir şeyin sahipliğini gösteren bir belge vardır. Konukların armağanlarına kavuşmak için ilgili memura bu belgeleri göstermeleri yetmiştir; içlerinden bazıları bu vesileyle hatırı sayılır servetler edinirler. Düğün sırasında ayrıca genç evlilerin ayakları dibine değerli inciler serpilmiş, davetlilerin bunları toplamak için sadece bellerini büküp eğilmeleri yetmiştir. Gelinin büyükannesi sonunda inci dolu bir tepsiyi gelinin başından aşağı dökünce, Memun karısına ikram etmek üzere tepsiyi tekrar doldurtur. Zübeyde düğünde, Emevi halifelerinden Hişam'ın karısı Ebdeh'e ait, elmas ve yakut düğmeli ünlü yeleği geline armağan eder. Kutlamalar on yedi gün sürer, kalabalığa altın ve gümüş paralar, gri amber ve misk topakları saçılır.

Mehdi'nin tahta çıkma törenleri de o kadar pahalıya patlar ki, devlet hazinesi bir süre tamtakır kalır. Bunlar gibi unutulmayacak, aradan asırlar geçse bile anımsanacak kutlamalardan biri de, onlarca yıl sonra halife Mütevekkil'in oğullarından birinin sünnet düğünüdür; düğüne 4000 kişi çağrılır. Üzerlerinde değerli taşlar kakılmış kaplar kacaklar, bardaklarla servis yapılması yetmez, ortalığa içi altın ve gümüş sikke dolu tepsiler çıkartılarak davetlilerden avuç avuç almaları istenir. Uşaklar, "Müminlerin emiri ne isterseniz almanızı istiyor," diye bağırarak herkesi canının istediğini almaya çağırırlar. Halife ailesinin fertlerine ve

uşaklara on milyon dirhem dağıtılır. Her davetliye üç tane onur giysisi armağan edilir, bu da yetmez, aldıkları armağanları taşıyabilsinler diye bin kadar at ve bir o kadar da eşek davetlilerin emrine verilir. Halife bu sünnet nedeniyle toplam 86 milyon dirhem harcar.

Sarayın günlük yaşamı, özellikle Harun'un başarıları ardından, Bermekilerin mali politikalarının da katkısıyla, lüks içinde geçiyordu. "Komşunun hakkını ver..., har vurup harman savurma..., avucunu fazla açma." (Kuran, XVII). Kuran'ın bu sözleri unutulmuş gibiydi. İçecekler altın kupalardan içiliyor, Zübeyde değerli madenlerden yapılmamış tabaktan yemek yemiyordu. Kaşıklar altın ya da kristaldi, yemek masalarının üstüne altın ya da gümüş kaplama uygulanıyordu. Çin seramikleri, altın ve kristal vazolar gibi en güzel ve en pahalı şeyler hareme aitti.

Tarihçilerin aktardıklarıyla, Bağdat'ı anlatan *Binbir Gece Masalları* kuşkusuz gerçeği yansıtmaktadır: "Kadın onlara altın kap ve leğen içinde kokulu sular sundu, ardından da elmas ve yakutlarla kaplı muhteşem bir ibrikten ellerine su döktü... bu işler bittikten sonra altın bir küçük kap içinde sarı sabır esansı getirdi" Ya da: "Altın, gümüş ve kristal kupalarda şarap sunuldu... oğlan çocukları değerli taşlarla bezeli altın serpeceklerle davetlilerin üzerine mis kokulu gül suyu serpiyorlardı," gibi ifadelere sık sık rastlarız.

Giydiği pabuçlar bile değerli taşlarla süslü Zübeyde, deyim yerindeyse, üzerindeki taşların ağırlığı altında eziliyordu, öyle ki, bazı günler, ayakta durabilsin diye iki köle kollarına girerlerdi. Kendisini abanoz ağacı ve sandal ağacından, gümüşten yapılma, sapları altın, içi ipek ve samur kaplı, gri amber parıltılı bir tahtırevanla taşıtırdı. Kendisine övgüler düzmeyi becerebilen şairlerin ağzını incilerle doldururdu. Hayzuran da aynı debdebe içinde yaşamıştı. Hatta bir kumaş parçasına bir gün 50 000 dinar ödediği söylenir. Öldüğünde sandıklarından 18 000 adet elbise çıkmıştır. Güzel bir kumaş parçasına 1000 dinar ödemek pek de alışılmadık bir şey değildi, şehzadeler için kumaş alındı-

ğında da tabii ki çok miktarda alınıyor, kumaş bedeli de kolaylıkla 500 dinara iniveriyordu.[17]

İpekler, brokarlar, altın ve taşlarla bezeli ince yünlüler ve bunların yanında lüks kokular. Tüm bunlar katı kurallar içinde kullanılır, giysilerle uyum içinde olmaları sağlanırdı. Sarı sabır, karanfil ve gülsuyuna toz halinde misk karıştırılıp, elde edilen sıvı ya da krem vücuda sürülürdü, yerlere Bahreyn amberi, gülyağı serpilirdi. Bu yağ ve sıvılar güzel kokmaları için ölülere de sürülür, değerli metallerden çok değişik biçimli her biri bir sanat eseri tütsü kaplarında yakılırdı. Büyük şölenlerde insan yemeğe boğulurdu. Elbiselere, yiyeceklere, evlere, her şeye çok değişik, çok güzel kokular sinmişti. Sarayın odaları adeta kokuya doymuştu. "Salonda günlük, aselbent ve parfümler tütüyordu, misafirlerimizin üstüne serpmek için de gül ve portakal çiçeği sularımız vardı... bu arada diğer kokulu esanslar ve kokulu su dolu gümüş buhurdanlıklar da unutulmamalı..."[18]

Kadın, erkek herkes mücevherlere bürünmüştü. Herkesin parmakları, boynu değerli maden ve taşlarla kaplıydı, elbiseleri elmaslarla, yakutlarla, incilerle, her türden nadir bulunur değerli taşlarla bezeliydi. Başlarına sardıkları kumaşları incilerle, değerli taşlarla süslerlerdi. Sultanı, şehzadesi, eşrafı, cariyesi görkem ve seçkinlikte adeta bir yarış halindeydiler. Bermeki ailesi sınırsız lüks tutkusunun en önde gelen örneğiydi. Şairlere avuç avuç para saçan Cafer'in sarayı neredeyse halifenin sarayını gölgede bırakacak bir debdebe içindeydi.[19] Beğendiği bir kumaşı, beğendiği bir şeyi almak için akla ziyan paralar ödemekten kaçınmayan bir adamdı. Bağdat seçkinleri ve zenginleri güçleri ölçüsünde Cafer'i taklit edip, lüks, debdebe ve savurganlık konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı.

Ayrıcalıklıların Kapalı Çevresi

Katı bir protokolle halifeden uzak tutulan insanlar, huzura çıktıklarında halife konuşmadan konuşamaz, halifenin sözünü

kesemez, lafının üstüne laf söyleyemez, ancak iki büklüm, sorularına yanıt verirlerdi. Halifeyle konuşma, hatta tartışma halifenin çok yakın dostlarına, *nedim*'lerine tanınmış bir ayrıcalıktı.

Emeviler, onlardan önce de İran Sasanileri, çevrelerini yetenekli insanlarla doldurmuşlardır. İlk Abbasi es-Seffah'ın da, genellikle danışmasına karşın, konuştuğu kişilerle arasında her zaman bir perde olmuştu. Bu âdeti Mansur da sürdürdü. Mehdi nedimleriyle bir arada oturup konuşan, tartışan ilk halife olmasına karşın, iki oğluna, Hadi ve Harun'a bu insanlarla yakınlaşmayı yasaklamış, aksi halde kırbaçlanacaklarını söylemiştir. Hadi halife olduğunda yakın dostlarıyla içki âlemleri yapmayı yeğler. Harun ise, edebiyat, güzel sanatlar, bilim ve din alanlarında değer sahibi insanları sarayına toplayarak nedimlik niteliğini kurumlaştırır. Onları belli bir sıraya sokup, maaşa bağlar. Seçkin makam sahipleriyle eşdeğer tutulan nedimlerin tek görevi halifenin ilgi alanlarını beslemek ve onun gönlünü hoş etmektir. Nedimler, hayli yüksek olan maaşlarının yanı sıra, halifenin çok beğendiği şeyler yaptıklarında parasal ödüllerle de ödüllendirilmişlerdir; örneğin müzisyen İbrahim el-Mavsili'ye bir bestesi için 4000 dirhem bağışlanır.

Nedimler bayağılığa düşmeden eğlenmek, ukalalık taslamadan eğitmek, ciddi davranmakla birlikte bir mizah duygusuna sahip olmak, mutfak konusu –hatta yeri geldiğinde kalkıp yemeği yapabilmek– dahil, her konuda söz sahibi insanlar olmak zorundaydılar.[20] Ayrıca top oyunlarında, avcılıkta, ok atmada, özellikle de satrançta usta olmalıydılar.[21] Mesudi'ye göre Harun satranç meraklısı ilk halifedir: "Eğlenmeden yaşamak olası değildir, bir hükümdar için de eğlencelerin en güzeli satrançtır," sözü Harun'a aittir. Harun nedimleriyle tavla da oynardı; hatta bir keresinde üzerindeki elbiselere oynayıp, kaybetiği, baştan ayağa soyunmak zorunda kaldığı anlatılır.

Nedimler haftada birkaç gece, yazları bahçede, kışları sarayın içinde toplanırlardı. Giysileri özeldi, elbiselerinin üzerine

bir *duraa* giyerler, başlarına sardıkları ipek türban ya altın işlemeli olurdu, ya da dokumasının arasında altın ipler seçilirdi. Halifenin iki yanına dörder beşer sıralanır, şaraplarını yudumlarken halifenin sorularını yanıtlar, meseller anlatır, şiirler okurlardı: "Gece yoldaşları, hikâye anlatanlar hükümdarın yanında olduklarında hiçbiri ne ondan önce ağzını açabilir, ne de sözünü kesebilirdi; hükümdarın anlattıkları sanki çok ilginç, kimsenin bilmediği şeylermiş gibi can kulağıyla dinlemek zorundaydılar... Hükümdara söz söylemek durumunda olan kişi, sözlerini aceleye getirmeden tane tane söyler, fikirlerini mantık çerçevesinde birbirine ular, ellerini kollarını sallamadan, başını o tarafa bu tarafa oynatmadan, hatta sağa sola bakmadan anlatacaklarını anlatırdı."[22]

Harun'un en sevdiği nedimi, kendisi de bir nedim ve seçkin bir müzisyen olan İbrahim el-Mavsili'nin oğlu İshak'tı. İshak çeşitli sanatlara duydugu ilginin yanı sıra, tarih, dilbilgisi ve şiir alanına hâkimiyetiyle sivrilmişti. Harun'un bu nedimine bir gün, "Ozan olmasaydın seni yargıç yapardım," dediği söylenir. İshak, *Binbir Gece Masalları*'nda da birçok kez görünür: "Allah'ın üç âlemdeki vekili ve müminlerin emiri halifenin yakın dostları, kadeh arkadaşları, sakileri arasında en sevdiği kişi, parmakları uyuma aşina, udu ellerinin bir uzantısı, sesi bülbüllere ders, müzisyen ama müzisyenlerin şahı, büyük üstat Musullu İshak el-Nedim'di. Nedimini büyük bir aşkla seven hükümdar, nedimine otursun diye en sevdiği sarayını tahsis etmişti."[23]

Şair Ebu'l-Atâhiyye'nin hazır cevaplılığı da Harun'u neşelendirirdi. Yetenekleriyle sivrilen nedimlerin bazıları halifeye birkaç ay gece arkadaşlığı yaparlarken, bazıları da çok uzun süre yanında olmuşlardır; Arap dilinin en ünlü şairlerinden Ebu Nüvâs, yine şair ve müzisyen olan Abbas el-Ahnef, Salim el-Keshir, Mervan ibn Ali Hefseh bunlardan bir kısmıdır.

Harun'un üvey kardeşi[24] İbrahim'in hükümdarın yanında ayrı bir yeri vardı. Halifenin bu nedimi kuraldışı bir kaderle, kısa bir süreliğine de olsa halifelik yapacaktır.

Kız kardeşi Üleyhe ile birlikte İbrahim çok özenli bir eğitim sonucu, "İslam dünyasının daha önce duymadığı, daha sonra da duyamayacağı" şarkıcı ve müzisyenler haline gelirler. İkisinden de yaşça oldukça büyük olan Harun, ikisine de büyük bir sevgi besler. İbrahim'i Şam valisi olarak atadıktan sonra, hasretine dayanamayıp Bağdat'a çağırır, yakın çevresine sokar. Fakat kimselere de dinletmez; çünkü bir şehzadenin ancak kan bağıyla bağlı olduklarının yanında şarkı söyleyebileceğine, kim olurlarsa olsunlar başkalarının yanında şarkı söylememeleri gerektiğine inanmaktadır. Toplumun diğer sınıflarında olduğu gibi, Bağdat asilleri arasında da duygusal şiirler fırtınalar koparır.[25] Kamuoyu, XIX. yüzyıl İtalya'sı, ya da Viyana'sındaki gibi, bir şarkıcıdan diğerine akar. İshak gibi büyük müzisyenler, çok önemli insanlar arasında birbirleriyle aynı değerde insanlardır. Müzikseverlerin başını çeken Harun, Ebu Nüvâs ve Ebu'l-Atâhiyye'nin şiirlerini çok beğenir, sazlar, utlar ve şarkıcı kızlar eşliğinde bu şiirleri müziğe döken İbrahim'i dinlerken kendinden geçerdi. İbrahim'in kardeşinin yanında olduğu günlerin birinde halife, birkaç dostunun da bulunduğu mecliste Ahvaz'ın bir şiirinden bestelediği şarkıyı okumasına izin verir. Daha önce bu şarkıcıyı hiç dinlememiş olan dostları hayranlıklarını anlatacak söz bulamayınca, Harun hemen kardeşine bir milyon dirhem verilmesini emreder; bu yüklü ve cömert bağış herhalde o gün harcanmış olmalıdır.

İbrahim, hiç de cimri sayılmayacak Harun Reşid'den bile eli açık ve savurgandır, hatta bu nedenle Harun'u kızdırdığı da olmuştur. İbrahim bir gün halifeyi yemeğe davet eder ve önüne balık olduğu söylenmekle birlikte çok küçük, neredeyse kıyma gibi parçalardan oluşan bir yemek çıkarılır.

Harun, "Nedir bu?" diye sorar.

"Balık dilidir sultanım," yanıtını verir hizmetçi.

"Kaç tane bunlar?"

"Yüz elli tane sultanım."

"Bu kadar şeye kaç para harcadınız?"

"1000 dirhem sultanım."

Harun bu yanıt karşısında yemeği yemekten vazgeçer, İbrahim'den kendisine 1000 dirhem vermesini ister. İbrahim parayı verir. Halife, "Bu para dilencilere verilecek," der. Ardından 1000 dirhem daha ister: "Bu para da senin savurganlığının karşılığı, hem bu para, hem de şu balığı getirdiğin tabak fakirlere verilecek."[26] Tabak da 300 dirhem değerinde pahalı bir şeydir.

Sanatını göstermek için yanıp tutuşan İbrahim, diğer sanatçıların yetenek ve başarılarını kıskançlıkla izliyor, bunlara karşı geliştirdiği düşmanlık her gün biraz daha dillere düşüyordu. Diğerlerinin arasında en çok İshak ve babasından nefret ediyordu ama kısa süren halifeliğinde gücünü, yine de, intikam amaçlı kullanmaz. Elini kana bulamayan bu çok renkli kişilik, tahta yönelik girişimini bağışlayan, Harun'un oğlu Memun'un sarayında nedim olarak saygı görmeyi sürdürür.

Halifenin en yakını ve en sevdiği kişi olarak Cafer Bermeki çok farklıdır; kanıtlanmamakla birlikte özel bir yakınlıkları olduğu söylenir. İbrahim'in dev yapılı ve pek de sevimli olmamasına karşın Cafer ince ve narin yapılı, zor rastlanır güzellikte bir adamdır. İbrahim bir gün bu güzelliği şarkıya döker: "Güzelliği tasvir edildiğinde, akla Mısır'ın eski altın paraları, istiridye kabuğunda inciler gelir, balıkçının satmaya kıyamayacağı inciler gibidir, öyle parlak altındır ki, sarraf da satamaz, ancak bir yaprak halinde kitap arasında kendine saklar." Bu dizeleri duyan Cafer'in kendisinden geçtiği söylenir.

Bir seçkinlik abidesi olan Cafer, öyle özenli giyinirdi ki, giydikleri hemen moda olurdu. Biraz uzun olan boynunu gizlemek için yakayı o icat etmiştir. Masal ve hikâyeciler, Harun'un gönlü daralıp canının sıkıldığı, ya da "valilerinin neler yaptıklarını görmek istediği, uygunsuz işler yapanları cezalandırmayı amaçladığı"[27] zamanlarda Bağdat'ta yaptığı gece gezilerini Cafer'in de paylaştığını söylerler.

İmparatorluğun adalet ve refah içinde yüzdüğü bir dönemin sembolü ve halifenin yardımcısı olarak Cafer, babası Yahya ile birlikte Harun Reşid, Bermeki ailesinden kopuncaya kadar ülkeyi çok etkin bir biçimde yönetip etkilemiştir. Cafer, geniş bir kültüre sahip, hattat, dikkat çekici bir hukukçu, yazar ve hatip, yaşamdan zevk almasını bilen neşeli ve renkli kişilikte bir insandır. Harun başa geçtiğinde ikisinin zevk anlayışı birbiriyle uyuşur, çok kısa bir sürede ayrılmaz bir ikili haline gelirler. Harun'un kalmakta olduğu Huld Sarayı'nın bir kanadı Cafer'e ayrılır, tüm gecelerini başka nedimler ve şarkıcılar eşliğinde halifeyle geçirir. Her ikisi de amatör düzeyde şarapsever olmalarına karşın –Harun haftada iki kez şarap içerdi[28]– eğlence meclisleri genellikle içki âlemine dönebiliyordu; Cafer pek de alışılmadık biçimde ertesi sabah yine zamanında kalkar, yoğun işlerinin başında olurdu.

Harun, Cafer'i Mısır'a vali olarak atar; sorunları çözsün diye Suriye'ye gönderir. Fakat Cafer asıl olarak sarayda çok değişik işlerin başında olmuş, babası Yahya ve kardeşi Fadıl'la birlikte halkın şikâyetlerini dinleyip, anlaşmazlıkları çözmüştür. Devlet mührünü uzun yıllar elinde tutarak, halifenin muhafız alayını, Haber alma servisini *(barid)*, lüks kumaş dokumasında yarı devlet tekeli halindeki dokuma atölyelerini *(tiraz)*, akçeli işleri (onun adına da para basılmıştır) yönetmiştir. Üzerine aldığı tüm işlerde yüksek kapasitesi, zekâsı ve sorumluluk anlayışı her zaman ön plana çıkar. İbn Haldun onun için, "İmparatorluğun idaresi ve hükümetin dümeni Cafer'in ellerindeydi," demektedir.[29] Sonunda Harun, oğlu Memun'un vasiliğini de ona verir; Zübeyde'den doğma Emin veliaht seçildiğinde, kardeşi Memun ikinci vâris tayin edilir. Bağdat'ta, "Cafer gibi zengin," denirdi. Anlatılanlara göre şarkıcı İbrahim el-Mavsili, Harun ve Cafer'le birlikte olduğu bir gün güzel bir bahçe görüp gezmek ister. Gezerken, "Bu bahçe satılık mı?" der. "Evet satılık," "Kaça?" "14 000 dinar"; şarkıcı hemen orada bahçe hakkında

bir şarkı yazıp besteler ve Harun'a okur. Halife istenen parayı çıkarıp verir, Cafer de bu paranın üstüne 5000 dinar ekler. Cafer'in dillere destan cömertliğinin aslında, sürdürdüğü yaşamla pek de uyumlu olduğu söylenemez. Fakat, Fouquet'den[30] daha ihtiyatlı davranarak, İbrahim el-Mehdi'nin tavsiyesine uyacak, yeni tamamlanmış görkemli sarayını vasiliğini yaptığı Memun'a armağan edecektir. Müzik ve şiir düşkünüdür, kendisi de müzisyendir, çevresini her zaman seçkin şair ve müzisyenlerle doldurmuş, onlara görkemli bağışlarda bulunmuş, kimilerini halifeye takdim etmiş, yeri geldiğinde çevresindekileri rakiplerine karşı savunmuştur; içlerinden Ebu Zeker, ölümünün ardından yaşamak istememiş, aynı acıyı çekmek için gönüllü olmuştur.

Cafer'in neşeli karakteri, eli açıklığı, halifenin yakınında olduğunun bilinmesinden gelen itibarı onu Bağdat'ın en tanınmış isimlerinden biri haline getirir. Bağdat caddelerinden geçerken alkışlanırdı; gözden düşmesinde belki de bu kadar ünlü olmasının bir payı olmuştur.

Harun'un başka bir nedimi de Cafer'in ağabeyi Fadıl'dır. Taberi'ye göre Cafer'den sonra en parlak isim odur, üstelik daha deneyimli olduğundan "devlet işleri konusunda daha başarılı" görünür.

Zevke karşı düşkünlüğü Cafer'den daha az olduğundan şarap içmez, en sefih gecelerde meclisten uzak dururdu. O da çok cömertti; şairlere büyük bağışlarda bulunur, içlerinden çoğunun yıllık geçimlerini karşılardı. Kendisi için bir şarkı besteleyen bir Hintliye 1000 dinar ve bir yarış devesi armağan etmiş, çevirmen de 500 dinarla ödüllendirilmişti.

Fadıl ciddi, çalışkan ve zeki bir adamdı. Bir süre babasının yerine hükümetin başında bulunmuş, halife mührü Cafer'e vermeden önce, mühür Fadıl'a emanet edilmişti. Uzun süre halifenin güvenilir adamları arasında yer aldı, halife tarafından askeri hareketlerin başına getirildiği gibi taşra illerinin yöneticiliğine atandı; Batı İran'da –herhalde daha önce Rey bölgesine aitti[31]–

özellikle de her zaman çıbanbaşı olmuş Horasan'da valilik yaptı, bu eyalette güttüğü yatıştırma politikasıyla dikkat çekici bir başarı kazandı. Olağanüstü bir üne kavuştuğu Horasan'da, valiliği sırasında yaptığı iyi işlere halkın bir teşekkürü olmak üzere 20 000 çocuğa adının verildiği söylenir.

Harun'un süt kardeşi olan Fadıl (Hayzuran emzirmişti), güçlü ve buyurgan bir kişiliğe sahip, kolay kolay sağa sola çekilmez bir insandı. Bununla birlikte, Ali yandaşlarıyla uzlaşmaya Harun'dan daha sıcak bakmasından ötürü, çok sevdiği bir Şiinin hapisten kaçması Fadıl'ın gözden düşmesine yol açar. Fakat, tacın ikinci vârisi olarak ilan edilen şehzade Emin'in vasiliğini sürdürür. Kardeşi Cafer'in başından beri rakibi olması nedeniyle, birisinin veliaht şehzadeye, diğerinin tahtın ikinci vârisine vasi olmaları da ne Bermeki ailesi bünyesinde, ne de bu ailenin halifeyle olan ilişkilerinde işleri kolaylaştırmaz.

Yahya Bermeki'nin iki oğlu daha vardı; Suriye valisi atanan Musa ve Muhammed. Bu çocukların ikisi de, ama özellikle Muhammed, uzun süre halifenin nedimleri arasında yer alırlar. Adlarının önüne eklenen emir sıfatı, çocukları ve yeğenlerine de geçer. Yahya'nın kardeşlerinden Muhammed bin Halit, aralıksız dokuz yıl halifenin mabeyinciliğini yapar.

Harun Reşid'in çevresindeki Bermekiler, Fadıl bin el-Rebi ailesinin en büyük rakipleri olurlar; Bermekilerin yıldızı söndükçe diğerlerinin yıldızı parlar. Bermekilerin gözden düşmesinde pay sahibi Fadıl bin el-Rebi, bu olaydan sonra halifenin sağ kolu haline gelir. Babası el-Rebi bin Yunus alt tabakadan bir insan olmasına karşın, zekâsı ve yetenekleriyle halife Mansur'un yanında önemli görevler üstlenmiş, onun mabeyincisi olmuştur. Halifenin güvenini kazanarak devlet harcamalarının başına getirilir, vezirlik payesiyle ödüllendirilir (vezirlik bir görev olmaktan çok bir saygınlık göstergesidir), şimdi de oğlu Fadıl mabeyinci olmaktadır. Fadıl da halifelere çok yakın olur, önce Mehdi, ardından da Harun'la yakınlaşır. Devlet mührü kendisine emanet

edilir, ardından 795 yılında mabeyinci, 803 yılında Bermekilerin gözden düşmesiyle de vezir olarak atanır. Harun'un sırdaş danışmanı ve Zübeyde'nin akıl hocası olarak, politik, askeri ve idari görevlerin pek de açık bir biçimde tanımlanmadığı, işle zevkin birbirine sıkça karıştırılıp müminlerin emirine olan yakınlık derecesine göre makam sahibi olunduğu bir dönemde saraya egemen olan isimlerden biri haline gelir.

Sarayda nedimlerin dışında da saygın isimler ve önemli kişilikler bulunurdu. Abbasi şehzadeleri, Harun'un üvey kardeşleri, amcaları, yeğenleri bunlar arasında ilk sıradaydılar; Harun'un yeğenleri Muhammed ve Ali, beş halifeye hizmet etmiş ünlü Abd el-Semed içlerinden bazılarıdır. Daha önce sözünü ettiğimiz general Herseme, Horasan'ın gelecekteki valisi Ali bin İsa, daha bir sürü general, halifenin doktoru Cibril, din bilgini ve kadı Ebu Yusuf, bu entrika, düzen ve güç kazanında, dengenin bir o yana bir bu yana kaydığı dışa kapalı bu dünyada yaşayan insanlardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜZELLİKLER ÜZERİNE İLK GÖLGELER

Köylülerin kendileri de aralarındaki yoksullara kötü davranıyorlardı.
Denys de Tell-Mahre

Savurganlığın Bedeli

Halife ve şehzadelerin savurganlığa varan cömertlikleri, kadın erkek herkesin lüks tutkusu, cennet benzeri bahçeler yaratılması: Bir imparatoriçe ayağına giydiği terliklere kadar her tarafını değerli taşlarla doldurur, şairlerin ağzına inciler tıkarsa, bu delilikleri yapabilmek için bunca olanağı nereden bulduğunu sormak gerekir. Bizans topraklarında yapılan talanın sonu gelmiştir (büyük fetihlerin zamanı artık kapanmıştır), ticaret de –ki bu arada sarayın debdebeli ve masraflı yaşamı ticaretin yükselişini öne çıkartmaktadır– bunca masrafi karşılamaktan uzaktır. Her yerde ve her zaman olduğu gibi Abbasi İmparatorluğu'nda da devletin bıkmadan kullandığı bir kaynak var: Belinde asılı keseye bakarak biz ona günümüzde vergi mükellefi diyoruz.

Vergi sistemi çok basitti. Müslümanlar gönüllü bağışlarda bulunurlar *(zekât, sadaka),* kazançlarından ondalık vergi öderlerdi *(aşar);* İslamın beş şartından biri buydu. Müslüman olmayanlar kelle vergisi diyebileceğimiz *cizye* ile toprağa bağlı olarak verilen haraç öderlerdi (yerel halkın bu vergiden kurtulmak için kitle halinde İslam'a döndüğü çok görülmüştür). Toprak vergisi çok kısa bir süre sonra sahibinin kim olduğuna; dini inancının

ne olduğuna bakılmaksızın genelleştirilir. Fethedilen bölgelerde ele geçirilen devlet arazileri, kiliselerin, kaçan kişilerin özel mülkleri, kuyular ve benzerleri de *fey*, ganimet sayılırdı. Devlet bu tür ganimetleri kendisi nadiren doğrudan işletmiş, genellikle vergi karşılığı bir işletmeciye bırakmıştır. *Ketiye* ya da *ikta* denen bu sistem Bizans tarafından da kullanılmaktaydı, kamu malları üzerinde kurulan uzun süreli imtiyaz anlamına geliyordu. *Vakıf* kurumu daha sonra, XI. yüzyılda ortaya çıkar: Belirli kişi ve kuruluşların (özel şahıslar, cami, hastane, medrese ve kervansaraylar gibi) sürekli yararlanmaları amacıyla oluşturulan kurumlar demekti. *Vakıf* ve *hebu*'lar varlıklarını günümüze kadar sürdürmüştür.

Vergi *(haraç)* yetiştirilen ürünün türüne bağlı olarak, üretimin dörtte biriyle yarısına varan oranlarda tarımsal ürün biçiminde verilebileceği gibi, para olarak da ödenebilirdi; vergi miktarı başta arazinin sulak olup olmaması olmak üzere arazinin yüzölçümü ve tarımı yapılan ürünün türüne göre saptanırdı. Verginin ürün olarak toplanması sistemi özellikle Bağdat'a komşu Savad bölgesinde uygulanmış, para olarak toplanması da tüm ülkede geçerli olmuştur. Vergi belli bir bölgeden sorumlu bir devlet memuru ya da görevlendirilen bir çiftçi tarafından toplanırdı. Vergiyi bir çiftçinin toplaması halinde saptanmış vergi miktarı üzerinden bir pay çiftçinin kazancı olarak belirlenir, dolayısıyla beklenen vergi geliri bir miktar düşerdi. Bu sistem anımsanmayacak kadar eskilere dayanmakta olup hâlâ kullanılmaktaydı, her türlü kötü kullanıma da muhtemelen en açık olan yöntem buydu. Köylüler, bunların dışında, vergi toplamakla sorumlu görevlilerin yiyecek ve barınak masraflarını da karşılamakla yükümlüydüler.

Bunların dışında, haksızlıklara yol açmaya, rüşvet ve kötü kullanıma uygun başka vergiler ve uygulamalar da söz konusuydu; para cezaları, servet ve malvarlığına el koymalar, haksız kazanıldığı gerekçesiyle toprağa el koymalar, polis koruması karşılığı alınan vergiler gibi uygulamalar bu tür vergiler arasında sayılabilir. Yukarı Mezopotamyalı Monofizit bir din adamı olan

Denys de Tell-Mahre, *Chronique syriaque* adlı anılarında Harun'un başa geçmesinden az önceki dönemde bu bölgede yaşayan küçük insan topluluklarının karanlık kaderini anlatır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde de durum herhalde bu anlatılanlardan farklı değildir. Orta ve alt toplumsal sınıfların kaderi Harun döneminde de değişmez, tersine kötüleşir. Denys, kamu binası olarak kabul edilen her türlü yapının yaklaşık 20 m. çevresindeki her alanı yetkisine dayanarak kamu alanına dahil eden bir vergi tahsildarını anlatır. Bir başkası da ev ve dükkânlarda eline geçen her şeyi vergilendirmiştir. "Her şey vergilendirildi; arılar, güvercinler, tavuklar dahil her şeye vergi uyguladılar," diye anlatır Denys, üstelik bu vergilendirme tümüyle keyfi oranlarda uygulanmıştır.

Verginin para olarak ödenmesi, vergi mükellefinin malını bir an önce paraya çevirmesini gerektirir; alıcı tüccar da çoğu zaman vergi toplayıcılarla yan yana hareket ederek ucuza kapattığı ürünlerden elde ettiği kârı bu tahsildarlarla paylaşırdı. Ödemelerin gecikmesi şiddetle cezalandırılırdı, hatta işkence yapıldığı bile olmuştur. En hafif ceza, vergisini ödeyinceye kadar mükellefi hapsetmektir. Bu koşullar atında üretici, malını değeriyle satmak yerine alelacele borçlanır; bu borcu ödeyemediği için şehir tefecilerine ilk borcunu kapatmak için yeniden borçlanır; bu süreç çiftçiyi bir borç batağına sürükleyerek iki yakasının bir araya gelmesini engellerdi. İçinden çıkılmaz bu durum karşısında köylülerin özgür insan kimliklerini bir yana bırakıp, malları ve topraklarıyla birlikte güçlü kişilerin hizmetine girdiklerini görüyoruz; bu gelişme toplumsal örgütlenmede çabucak benimsenir. Bazı köylüler de çareyi bu ağır koşullardan kaçmakta bularak bir işsizler ordusu yaratırlar; bir lokma peşinde köyden köye göçen bu ordu, işi genellikle eşkıyalığa dökerek bitirir. Bu durumda da kolluk güçlerinin sürekli kovalamasına maruz kalırlar, yakalandıklarında çıkmaz boya ve işaretlerle damgalanırlardı. Üyesi oldukları aile, kabile, aşiret, tarikat vb. ödemekten kaçındıkları vergiden topluluk olarak sorumlu tutulurdu. Bu da köylülerin

kaçan kardeşlerinin peşlerine düşmesine yol açar, kardeşlerini ele vermekten kaçınmazlar, böylece köylüler arasında gerilim artar, düşmanlık tohumları ekilirdi. Bu tür kaçışlar doğal olarak ekonomi üzerinde de kötü sonuçlara yol açtığından, yetkililer boşalan köyleri yeniden doldurmaya çalışırlar ama her zaman başarılı olamazlardı.

Aynı sefalet, bu dönemde hemen hemen tüm doğuda, Kuzey Afrika, Suriye, Mısır (bu ülke için zorunlu pasaport uygulaması kurumlaşmıştı), İran'da yaygın bir haldeydi. Horasan'a, Semerkand civarına özgü tarım alanındaki eski eşitlikçi anlayış, hemen her yerde karşımıza çıkan isyan ve başkaldırmaların toplumsal karakterini açıklayıcı bir özelliğe sahiptir. Bu başkaldırılar, Büyücü Sanbad, Üstadi, el-Mukanna, peçeli peygamber ya da öldürülen Ebu Müslim olduğunu iddia eden kişilerin başlattıkları farklı mesihçi[1] hareketlerle de iç içe geçmiş hareketlerdi.

785 tarihinde Emevilerin başlatıp Abbasi otoritesini büyük ölçüde sarstıkları Mısır hareketinde olduğu gibi köylü isyanlarının tümü toplumsal karakterde olmasalar da, sefalet her zaman politik ve dinsel anlaşmazlıkların ortasında olmuş, anlaşmazlıkları tetiklemiş, körüklemiştir. VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoksullukla, lüks içinde yüzen saray ve ayrıcalıklı sınıflar arasındaki uçurumun derinleştiğini görüyoruz.

Müslüman hükümdarların en büyüklerinden biri olan Mansur, vergi konusunda da en sert olanlardan biriydi. Taberi'ye göre, "Abbasi ailesinin en eli sıkı halifesi", Emevilerden devreden mali sisteme dokunmaz. Temelde tarıma dayalı bu sistem, bir eyaletten diğerine önemli değişiklikler içerir. Hızlı şehirleşme nedeniyle şehirler, kırsal kesimden her zaman daha az vergi öderdi. Vergi konusu vicdanlarına havale edilen zengin tüccar, hiçbir vergi ödemezdi. İthal edilen mallardan alınan gümrük vergisi de ihmal edilebilecek kadar düşük olmasının yanı sıra, tüccar tarafından çoğunlukla ödenmezdi. Mansur bu konudaki denetimleri zorlamak ister ama çok da başarılı olamaz. Dolayı-

sıyla vergi yükü tüm ağırlığıyla tarıma kalmıştır; köylüler kolayca yakalandıkları gibi, başları da kolay ezilen insanlardı.

Paraya ne kadar çok gereksinim duyduğunu yukarıda belirttiğimiz savurgan Mehdi, vergi toplama işini ordunun üzerinden almıştır. Yaptığı en iyi işlerden biri bu olmasına karşın, vergi toplama işini çok sert ve katı kurallara bağlar. Dolayısıyla, tarımın gelişmesine karşın, köylünün yaşam düzeyinde bir düşüş görülür.

Halkın yaşam düzeyindeki düşüşü düzeltmek için Bermekiler kıllarını bile kıpırdatmazlar. Seçkin bir yönetici olan Yahya, her şeyden önce devletin, halifenin ve doğal olarak kendi ailesinin gelirini ve refahını artırmayı düşünür. Yahya, Halife ya da Bermekilerden biri adına topraklara el koymaktan çekinmezdi; sahipleri tarafından terk edilmiş, mirasçıları tarafından sahip çıkılmayan ev, arazi ve dükkânlara sahip çıkar, ya da sahiplerini devlet ve İslam düşmanı ilan ederek, pek de yasal olmayan yollarla mal ve mülklerine el koyardı. Halife ve Bermeki ailesi[2] bu nedenle çok büyük gelir getiren arazilere sahiptiler, örneğin özel olarak görevlendirilmiş bir vekil, Zübeyde'nin Mısır'daki malvarlığını yönetmekteydi.

Yahya katı bir maliyeci olarak halkın durumuyla pek ilgilenmemiştir. Halifenin etrafında yer alan bilge insanların tavsiye etmeye çalıştıkları iyileştirici mali önlemleri de hiçbir zaman dikkate almamıştır. Vergi toplama örgütünü daha da güçlendirip, daha da mükemmelleştirmiş, elde edilen ürünün miktarı ne olursa olsun kendisi için bir şeyler koparmaya bakmıştır. Ayrıca gecikmiş vergileri toplatmak için sırf bu işle görevli özel memurlar kullanmıştır. Bu memurlar özellikle Musul civarında çok başarılı olurlar. Çiftliklerde ne kadar hayvan varsa hepsi vergilendirilir, gecikmiş vergilerin tümü tahsil edildiği gibi, o güne kadar bazı vergi bağışıklıklarından yararlanan Araplar da vergilendirilirler. Köylü ayaklanır, bir kısmı yerini yurdunu bırakıp özellikle Azerbaycan'a kaçar, orada Araplara tanınan ayrıcalıklara karşı silahlanmış gruplara katılırlar. Hazarlıların sık sık baskınlarına uğrayan bu hassas bölgede, olaylar da sık sık denetimden çıkar.

Toplumsal ve Dinsel Kışkırtmalar

Mısır ve Kuzey Afrika'da toplumsal hareketlerle Müslümanlık karşıtı ayaklanmalar at başı gitmiştir. 767 yılında ayaklanan Kıptiler, düzeni sağlamak için Fustat'dan gönderilen Müslüman birliklerini alt ederler. Berberilerle birleşen Abbasiler ancak beş yıl sonra isyanı bastırıp, Kayrevan'ı alabilirler. Deltanın doğu kıyısında, Hauf bölgesine yerleşmiş Araplar da, tarla açılan toprakların vergilendirilmesi üzerine, Harun döneminde ayaklanırlar. Vali yenilip öldürüldüğünden, isyancıların haklarından gelebilmek için, Suriye'den Harun Reşid'in en büyük generallerinden Herseme bin Ayen komutasında taze güçler gönderilerek isyan bastırılır. 789 yılında fazladan 10 000 kişi daha toplanır. Bu kalabalık ordu, valinin kararıyla vergilerde yeni bir artış yapılmasına isyan edip ayaklanan köylülerin üstüne çullanır. 793 yılında vergiler tekrar ağırlaştırılır, isyan tekrar başlar, üstelik bu kez daha da zorludur. Barışı sağlamak için birlikler gönderilir. Sağlanan barış iğretidir; birkaç yıl sonra Kızıldeniz'in öte yanında, Sina bölgesinde başlayıp Fustat'a da sıçrayan, asker ücretlerinin üçte bir para, üçte bir buğday ve üçte bir kumaş biçiminde ödenmesini öngören düzenlemeye karşı başlayan askeri isyanı[3] bastırabilmek amacıyla Harun, Bağdat'tan birlikler göndermek zorunda kalacaktır.

Horasan ve Batı İran'da haksız vergi ve kötüye kullanmanın yanında hoşnutsuzluğu kışkırtan başka nedenler de vardı. Abbasi ihtilaline ön ayak olmuş, bu rejime en güçlü adamlarını kazandırmış bu bölgelerde toplumsal kıpırdanmaların önü asla kesilmemiştir. Emevi karşıtlarının kitleleri harekete geçirirken bol keseden verdikleri sözlerden özellikle toplumsal düzenle ilgili olanları yerine getirememeleri derin bir düş kırıklığı yaratır. Umudunu yitiren köylüler, Araplar kadar yerel yönetici *digan*'ları da suçlar. Abbasi ayaklanması sırasında yayılan mesihçi propaganda, yerel inançlarla karışarak, çoğu köylünün İs-

lam'dan kopmasına yol açar. Durumlarının iyileşeceği vaadi verilmesi halinde, her şeye inanmaya hazır mutsuz kitleleri "Allah tarafından yollanmış" birisine ya da "Ebu Müslim'in yeniden dünyaya geldiğine" inandırıp ortalığa dökmek işten bile değildir. Kitleler her türlü toplumsal harekete kucak açarlar; eski Manicilik, eski İran kültürü bu çerçevede kabul görür; İran ulusçuluğuna tümüyle yabancı olsalar da, iktidara ve güçlülere karşı çıktığı için bu akımdan bile medet umarlar.

Kaldı ki, Harun başa geçerken de bazı İran illerinden çatlak sesler yükselmiştir. Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan hareketlerin en tehlikelisi, el-Mukanna denen, peçeli peygamber ayaklanması zorlukla bastırılır. Bastırılır bastırılmasına ama hemen ardından da aynı karakterde Muhammire hareketi baş gösterir. Mazdekçiliğe yakın Kurramiye hareketi ve daha başkaları da ortalığı sürekli karıştıracaktır. 796 yılına gelindiğinde Harun birlikleri asayişi sağlamış gibidir.

Taberistan ve Daylem gibi Hazar kıyısında yer alan bölgelerde ortaya çıkan toplumsal hareketlerde Ali yandaşlığı ve Haricilik her zaman işin içindedir. Hasan'ın (Ali'nin oğullarından) torunlarından Yahya bin Abdullah, yerel aşiret reislerinin desteği ve halkın büyük bir bölümünün katılımıyla Abbasi egemenliğine karşı açıkça isyan başlatır. Olaylar kısa zamanda büyür. Yetersiz kalacaklarını bilen yerel güçler, Peygamber soyundan gelen birisine karşı çıkmayı göze alamaz görünerek, isyancılar karşısında hiçbir şey yapmazlar, bu da halkın isyana katılımını daha da artırır.

792 yılında Harun, Fadıl Bermeki'yi İran batı illerinin başına getirir. Yapabileceği en iyi seçimi yapmıştır. Fadıl, askeri hareket olanağını kısıtlayan kötü mevsimden, bir dizi görüşme yaparak yararlanır, sonunda görkemli güvenceler karşılığında Yahya bin Abdullah'ı teslim olmaya ikna eder. Güvence belgesi bizzat halife tarafından imzalandığı gibi, din büyükleri ve Bağdat'ta yaşayan Haşimiler[4] tarafından da imzalanmıştır. Yahya bu bel-

geye ek olarak zengin armağanlar da aldıktan sonra Medine'ye çekilir ama *aman* dilemesine karşın öldürülür: Harun sözünü tutmak gibi bir meziyete sahip değildir. İsyanı kansız bir biçimde bastırmayı başaran Fadıl, hatırı sayılır işler de başarır: Özellikle Buhara'da cami ve kervansaraylar yaptırıp, Belh'te[5] su kanalları açtırır, halkın gecikmiş vergi borçlarını bağışlar, Kabil ve Bamyan'ı ilk kez Abbasi topraklarına katarak, bu sınırlara kadar asayişi sağlar.

Fadıl, Horasan'da 50 000 kişilik bir birlik toplayarak, bunun 20 000 kişilik bölümünü Herseme yönetiminde ülkenin batı illerine, kalanları da Bağdat'a gönderir. Bermekilerin gözünde *abna*'dan daha güvenilir olan ve *abbasiye* adını alacak olan bu birlikler isyancılara karşı kullanılan birlikleri destekleyecektir. Bu konuya ileride tekrar döneceğiz.

Yahya isyanı bastırılır ama Harun'un Ali yandaşlarına karşı güvensizliği bastırılamaz, tersine, Ali'nin Kerbela'da öldürülen oğlu Hüseyin'in doğrudan torunu Musa bin Kazım'a yönelir.[6] Herkesin saygı duyduğu bu mübarek adam Mehdi tarafindan da tutuklanmış, sonra özgür bırakılmıştır. Siyasetle uğraşmadığı bilinmesine karşın Musa bin Kasım Harun tarafindan yeniden tutuklanarak hapsedilir; hapisliği sırasında da ölür. Büyük bir olasılıkla doğal nedenlerle ölmüştür ama halk ölümünden Harun'u sorumlu tutar.

İmparatorluk toplumsal karakterli başka dinsel hareketlerle de sarsılır. Bu hareketlerin çoğu 657 tarihli Sıffin Savaşı sonrası ortaya çıkan Harici akımından esinlenen hareketlerdir. Kişisel irade (cüz'i irade) ve insan sorumluluğu üzerine kurulu Harici görüş, Arap olsun olmasın topluluk başkanının özgürce seçimi, bu başkanın eleştirilebilir ve değiştirilebilir olması gibi haklar talep etmekte, dolayısıyla üniter bir halife düşüncesine karşı çıkmaktadır. Kendi aralarında görüş ayrılıklarına sahip olmakla birlikte tüm Hariciler kurulu iktidara karşı olma ortak paydası çerçevesinde birleşirler.[7]

Harun hükümranlığının ilk yıllarında Nizip'e yakın Cezire bölgesinde, aşiret reisi Velid bin Tarif komutasında bir Harici ayaklanması baş gösterir. Tarif, 30 000 kişilik bir güçle Azerbaycan ve Ermenistan üzerine yürüyerek kısa sürede buraları ele geçirir. İki yıl boyunca da buralardan vergi toplayıp merkezi hükümeti alaya alır. Harun isyanı bastırmak için, halifelik makamına geçişine en çok karşı çıkmış general Yezid bin Mezyed'i isyancıların üzerine göndermek durumunda kalır. Harun'un Bizans kuvvetlerini yenmesinde de başarılı olan harika ordu komutanı Mezyed, Velid'i öldürerek isyanı bastırır.

Horasan'ın Herat bölgesinde de benzer dinsel ve toplumsal nedenlerle anılana benzer bir ayaklanma başlar. Hamza bin İdrak adlı bir Harici müminlerin emiri sıfatıyla ayaklanıp, valiyi öldürür. Kanlı bir çatışma sonucu geri püskürtülerek Sistan'a, oradan da Kirman'a çekilmek zorunda bırakılır. Vaazlarında tüm Müslümanları halife ve yanındakilerle mücadeleye çağıran, terörist eylemlerden de çekinmeyen bu isyancıyı alt edebilmek için yıllar gerekir. Güçlü bir orduya, hayran olunacak bir örgüt yapısına ve etkili bir propaganda gücüne sahip olan İdrak, 820 yılında kendilerini savunmak amacıyla örgütlenmiş Nişabur ahalisi tarafından alt edilir.

Tüm bu bölgelerde, toplumsal karakterli hoşnutsuzluklar ve dinsel farklılıklara bazı yöneticilerin aşırı sertlikleri ve keyfi vergi artırımları da eklenir. İnsanların sefaleti her zaman isyan nedeni olmuştur. Tiranlık, özellikle vergi yükünü ağırlaştırdığı oranda bu sefaleti daha da artırır. Fakat dinsel nefret de çok büyük bir güç haline gelebilir; böyle bir nefret akıldışı ya da batıl olarak değerlendirilmek yerine gerektiği gibi değerlendirilmelidir, diğerlerinin yanı sıra dini inanç da insanların harekete geçmesinde etkin bir rol oynar.

Örneğin VII. ve VIII. yüzyıllardaki olayları sözde bir Samilik-Aryanlık çatışması olarak açıklamaya çalışmak, açıktır ki, ciddiyetten uzak olacaktır. Horasan ve Hazar kıyılarında yaşayan

insanların, bir İran ve Arap ulusçuluğundan söz etmenin hiç de mümkün olmadığı bir çağda, Yemen ve Hicaz'da yaşayanlardan daha fazla ulusal sorunlarla ilgilendikleri söylenebilir mi? Keza, Şiilik ve diğer sapmaları tümüyle İran'a özgü bir olgu olarak değerlendirmek de doğru olmayacaktır. "Tümüyle Arap kökenli"[8] bir hareket olan Şiiliğin kökleri Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar yayılmaktadır. Bazı İran illeri ve bazı İran çevreleri bu akımı daha sonra benimserler. "Şiilik İran'a Araplar tarafından getirilir, Kûfe'de askeri Kum şehri Şiilerin güçlü bir kalesi haline gelir. Şiilik tarafından ortaya konan karşıtlık, Arap aristokrasisine, inançlarına, devlet anlayışı ve gizli polisine karşı toplumsal bir başkaldırıdır, yoksa Araplara karşı ulusal bir hareket değildir."[9]

Abbasi yönetiminin ilk günlerinden beri varlıklarını sürdüren politik, dinsel ve toplumsal çalkantılar, Harun yönetiminde ağırlıklarını giderek artırırlar. Parlak görüntünün ardında şurada burada patlak veren sarsıntılar aslında ilk iki Arap hanedanının gerçekleştirmeyi başardıkları dev birliğin çok kısa bir süre içinde tehlikeyle karşılaşacağının uyarıcısıdırlar. Harun tarafından daha da merkezileştirilen sistem, en uzak illeri bile Bağdat'a bağlayarak devletin acze uğramasına yol açar. *Barid* sayesinde merkeze en uzak illerde, kasaba ve köylerde ne olup bittiğinden anında haberdar olur ama halife ya da sadrazamın kararları aynı çabuklukla gerekli yerlere ulaşamaz; bir kararın yerine ulaşıp uygulanması haftalar, hatta aylar alır, dolayısıyla yerel yöneticiye bırakılsa daha etkin olabilecek bir karar, tüm etkinliğini genellikle yitirir. Madalyonun öteki yüzündeyse, uyguladıkları yetkinin sınırı ne olursa olsun, valilerin hepsinin yetenekli ve güvenilir kişiler olmamaları yer alır. Ayrıca daha önce de gördüğümüz gibi kriz hallerinde halife kriz bölgesine her zaman daha yetkili birini hemen gönderivermektedir. Örneğin Fadıl Bermeki bu şekilde İran'a, Cafer de Suriye'ye gönderilmiş, yerel krizlerin önü bu yolla alınmıştır.

İmparatorluğun değişik bölgelerinde ortaya çıkacak, ileride de göreceğimiz merkezkaç olaylar, kimi zaman zorlukla bastırılsalar da, çok fazla kaygıya yol açıcı şeyler olmayacaktır. Askeri birlikler her yere yetişmekte güçlük çeker görünmektedirler ama askere almak da bir o kadar kolaydır; Arapların asker olma konusunda giderek daha isteksiz davranmalarına karşın İran ve Horasan'dan yeterli sayıda asker toplanabilmektedir. Halifelerin devlet ve kişisel güvenliklerini paralı askerlere emanet edecekleri dönem de henüz başlamamıştır.[10]

Halifenin Yetkilerini Ele Alışı

Harun hükümdarlığının birinci dönemi sona erer. Zaman içinde genç ve deneyimsiz bir şehzadeden neredeyse sınırsız gücünün bilincine varmış bir hükümdar doğmuştur. Müminlerin emiri, bırakın kadınların ve Bermekilerin elinde oyuncak olmayı, güçlü Yahya ve görkemli Hayzuran'ın düşündüklerinin aksine kararlar alabilmiştir. İktidarını tehdit edebilecek her şeyden kuşkulanmış ve bu çerçeve içerisinde ne yaptığının bilincinde olarak sofu ve korumasız Musa bin Kazım'ı tutuklatmış, hayatını bağışlama sözü verdiği Yahya bin Abdullah'ı ortadan kaldırtmıştır. Harun'la ilgili olarak doğu efsanelerinde de zaten sevimli bir kukla ya da iyi yürekli bir hükümdar görüntüsü çizilmez; tersine, kendisine karşı çıkılmasından hoşlanmayan, hatta sözünün üstüne söz söyletmeyen bir adam anlatılır. Çoğu devlet başkanı gibi o da, zaman içinde etrafına yeteneklilerden çok, esnek davranmasını becerebilenleri toplar. Fadıl el-Bermeki de kısa bir süre sonra bu konuda deneyim sahibi olacaktır.

İyi bir devlet adamı ve yetenekli bir komutan olan Fadıl yeri geldiğinde halifeye karşı gelmekten çekinmeyen, hatta daha da ileri giderek bazı kararlarını uygulamayan bir adamdı. Kişiliğinin bu ödün vermez yanı, gözden düşmesinin temel nedenlerinden birini oluşturur. Bu inatçı yanına ek olarak, üstelik bir "küçük vezirden" beklenmeyecek kadar da başarılıdır, örneğin Horasan'ı geri kazanmıştır. Bu kadarla kalsa belki yine de kendisi için iyi ola-

caktır ama Fadıl uslu durmamış halifenin can düşmanı bellediği Ali yanlılarına Harun'dan daha fazla hoşgörü göstermiş, onlara kol kanat germeye çalışmıştır; halifenin gözünde bu tutumunun bağışlanır bir yanı yoktur. Horasan dönüşü Fadıl halife tarafından göklere çıkarılarak karşılanır, hiç olmadığı kadar önemli görevlere getirilir ama birkaç yıl içinde de tüm görevlerinden alınır.

Horasan valiliğine Fadıl'dan sonra, aynı makamda hata üzerine hata yapacak olan Ali İsa bin Mahan getirilir. En büyük meziyeti Bermekilere karşı gruptan olmasıdır. Bunun dışındaki bir özelliği de, Fadıl tarafından uç illerde kullanılmak üzere *abbasiye* kurulurken bir *abna* komutanı olarak itiraz etmiş olmasıdır. Abbasiye gibi bir birliğin kurulması aslında Suriye-Irak birimlerinin de hoşuna gitmemiştir. Yahya, yetersiz kalacağı gerekçesiyle İsa bin Mahan'ın atanmasına karşı çıkmayı dener ama boşuna. Aslında, Bermekilerin hoşuna gitmeyecek bu karar, bir karşı denge oluşturmak isteyen halife tarafından özellikle alınmıştır.

Fadıl'ın yetkilerinden giderek arındırılması, önemli bir makam olan mabeyin görevinin Yahya'nın kardeşi Muhammed'den alınarak Bermeki ailesine rakip ailelerin birinden gelen Fadıl bin Rabi'ye verilmesi, Bermeki ailesine karşı olanların gruplaşmalarına olanak tanınması; her şey halifenin başa geçişinden on yıl sonra bu güçlü ailenin egemenliğine bir son vermek istediğini açıkça göstermektedir.

Rakka

Andığımız olayların yaşandığı günler, Harun'un Bağdat'ı neredeyse kesinlikle terk etmeye hazırlandığı dönemdir. Dedesi tarafından inşa edilen bu büyüleyici şehri halifenin hiç sevmediği söylenir. Havasının kendisine yaramadığını dilinden düşürmezmiş. Aslında *abna*'ya, bu ordunun ayrıcalıklılarına ve onların çekişmelerine bu denli yakın olmak herhalde işin asıl hoşa gitmeyen yanını oluşturmuş olmalıdır. Üstelik muazzam başkentin nüfusu durmadan artmaktadır. Kişisel güvenliği konusunda kendi-

sinden öncekiler gibi sürekli kaygı duyan Harun, bu kalabalık şehirde kendini güvende hissetmemekteydi. Bağdat'ı terk etmeyi daha önce de en az iki kez denemişti. Batı İran'da Zagros eteklerinde bir saray inşa ettirmek istemiş ama hastalanınca bu kararından vazgeçmişti. İki yıl sonra Musul bölgesinde bir saray yaptırır ama gidip yerleşmez. Sonunda, 796 yılında Cezire bölgesinde, Fırat'ın sol kıyısında Rakka'da karar kılar; burada ilkçağlardan bu yana Kallinikos olarak adlandırılan bir şehir vardır.[11]

Bağdat'a ve imparatorluğun politik, ticari ve entelektüel etkinliklerinin merkezi aşağı Mezopotamya'ya bu kadar uzak Rakka neden seçilir? Güvenlik gerekçesi bu seçimin tek belirleyici öğesiyse, Harun kadın ve çocuklarını, hazinelerini neden Huld Sarayı'nda bırakmıştır? Bizans İmparatorluğu sınırları yakınına yerleşme kararının alınmasında askeri gerekçelerin ağır basmış olması daha olasıdır.

Bu noktada, genç bir şehzadeyken babası tarafından Bizans üzerine bir sefere gönderildiğini; Konstantinopolis kapılarına dayanıp, "mızrağını şehrin surlarına karşı savurduğunu"[12], tahtta geçtiğinde Bizans sınırındaki destek noktalarının güçlendirilmesi emrini verdiğini anımsayalım. Tüm bu hazırlıklar herhalde salt savunma amaçlı değildir; çünkü iç kargaşalarla başı dertten kurtulmayan Bizans'ın o dönemde kimseye saldıracak hali yoktur. Daha akla yakın olasılık, Harun Reşid'in başa geçtiği günden beri Bizans'la bir savaşı kafasına koymuş olması, üstelik salt akın ve çapullarla yetinmeyip, Allah kısmet ederse Konstantinopolis'i fethetmek istemesidir. Bizanslılarla savaşmak, hükümdarlığı sırasında ısrarla vurgulanan bir husustur. Toros eteklerinde güçlü üsler bulundurmak istemesi, sarayını Bizans sınırlarına taşıması başka türlü açıklanamaz.

Bir Hıristiyan şehri olan Rakka, 639 yılında Arapların eline geçer ve Mansur'un bu şehre çok yakın Refika'yı kurmasıyla Rakka uyuşukluğundan sıyrılır. İki yerleşim birimi kısa sürede birleşerek at nalı biçiminde bir şehir oluştururlar. Şehrin düz-

lükteki kısmı Fırat tarafından sulanmaktadır, günümüzde de Fırat'a uzaklığı bir kilometre civarındadır. Şehrin kapıları ve bir merkeze yönelik iki duvarı Yuvarlak Şehri anımsatırsa da, haliyle daha küçüktür (kuzeyden güneye ve doğudan batıya 1500 metre). Surlar üzerinde yer yer genişlikleri 4 ila 5 metre olan mazgallara ve yirmi sekiz savunma kulesine sahiptir. Kuleler pişmiş tuğladan, surlar kurutulmuş kerpiçten inşa edilmiştir. Su getirmek için kanallar açılmış, yeni şehrin ortasına dikdörtgen biçimli (93 metreye 108 metre) bir cami inşa edilmiştir.

Harun'un sarayı Kasr es-Selam (Barış Sarayı), caminin güneydoğusunda, surların içinde yer alır. Çok büyük boyutlara sahip bu görkemli yapı, avlularla birbirine bağlanan dağınık binalar ve geniş bir alana yayılan bahçelerden oluşur.[13] Binanın dış görünüşü çok sade olup, sadece tuğla duvarlar görünür (duvar temelleri de tuğladan yapılmıştır). Yalancı mermer, halı işleri, yaldız süslemeler, resimler, halılar gibi tüm güzellikler sarayın içinde sergilenmiştir. Yüzlerce insan, Bağdat sarayına göre yerel halktan daha kopuk bir halde, bu debdebe ortamında yaşayarak, dev sarayın tüm gereksinimini ve gerekli işgücünü içerden karşılamıştır.

Bir yüzyıl sonra iyiden iyiye hissedilecek olan İran Sasani etkisi hemen her alanda vurgulanmaya başlanır. Hükümdarların hükümdarını oynayan halife, sarayına kapanıp, etrafını karmaşık bir protokol ağıyla kuşatır. Dini lider, ardından müminlerin emiri, şimdi de "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak zamanının en güçlü hükümdarıdır; kutsalların kutsalı sarayından ancak halkını sevindirmek için arada bir büyük bir görkemle gül cemalini gösterecektir. Fırat'ın doğusundaki düzlüklere serpilmiş kalıntı kümeleri, bize bu saraydaki yaşam hakkında yeterli ipucu sağlıyor; cennet benzeri bahçeler arasında, Emevilerin çöllerde av amaçlı oluşturdukları yerlere benzer avlanma parkları bile oluşturulmuştur.[14] Büyük bir açık hava sporları meraklısı, iyi bir binici olan Harun, Rakka'da bir de hipodrom yaptırır; kendi ahırında yetişen atları bu hipodromda yarıştırır. Tarihçi Caşyari, atların-

dan ya da soylarından gelen bir atın yarışı kazanması halinde halifenin sevincinden havalara uçtuğunu anlatır. Bu hipodromda aynı zamanda *kavgan*[15] denilen bir tür polo da oynanır.

Harun'un Rakka'da kaldığı sırada bu İran kökenli oyunu yaşama geçirdiği sanılmaktadır. Bu oyunun başka bir türü *tabtab*, halifenin asıl sevdiği ve oynadığı oyundur. Bunun yanında *birjes* denen, at üstünde ok atmayı, ya da bir tüpün içinden bir mızrağı geçirmeyi amaçlayan oyunu da sevdiği biliniyor. Bu oyun daha sonra askeri talimlerde kullanılmıştır. Harun bu oyunlara dostlarıyla eşit bir biçimde katılırmış. Ok atma yarışlarına katılan, sürekli olarak bir okçu birliğini hizmetinde tutan ilk halifedir.

Halife hükümranlığının ve yaşamının son on üç yılını Rakka'da geçirir, Bağdat'ta kalmaları azalır. Zaman içinde kendisini giderek daha az gösterir. Hatta bazen, genellikle güneyden geldiğinde şehri dolanıp, şehre görünmeden sarayına girdiği de olmuştur. Devletin yönetim kademelerinin iki şehir arasında bölünmüş olması, devlet mekanizmasının işleyişini zorlaştırmaktaydı. Halifenin tüm dikkatini sınır boylarına çevirip, Torosların ötesinde bir savaşa odaklanması devlet işlerinin aksamasına yol açar. Abbasi hanedanının çöküşüne yol açan nedenlerden biri, belki de halifenin Bağdat'ı bu şekilde terk edişinde aranmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZOR YILLAR

İmparatorlukların da, insanlar gibi bir yaşamları, kendilerine özgü bir varlıkları vardır. Onlar da doğarlar, büyürler, olgunluğa erişir, ardından yavaş yavaş güçten düşerler.
İbn Haldun

Harun hükümranlığında akıp giden yıllar, krizlerden ya da kışkırtmalardan azade değildir. Küçük, pek de ciddiye alınmayacak önemsiz bir olay imparatorluğu tehlikeye atacaktır. Her şey, halifenin Rakka'ya gitmek için Bağdat'ı terk ettiği anın güzellikler dönemini sona erdirdiğini göstermektedir. Halife acaba Bermekilerle yolunu ayırmayı daha önceden mi kafasına koymuştur? Kuşkusuz hayır; Bermekilerin en büyük rakibi Fadıl bin Rabi'nin yıldızı parladıkça halifenin çevresindeki Bermeki varlığına tahammülsüzlüğü artmaktaysa da, Bermekilerle yolunu ayırma düşüncesi halifenin kafasında daha önceden şekillenmiş değildir.

Bizans'a yönelik askeri hazırlıkların yanında (Charlemagne'la olan ilişkileri de bu çerçevede değerlendirilmelidir) Harun, kendisinden sonra tahta kimin çıkacağı konusuna yoğunlaşmıştır. Sürekli bu konuyu düşünür, yakınlarına danışır ama tam bir çözüm getirmeksizin bir kenara bırakır.

Harun yönetiminin en uzun yıllarını kapsayan Rakka günleri, bu nedenle daha önceki on yıllık başlangıç dönemine göre daha hareketli, sorunların gerçek yüzleriyle, kiminde çok trajik bir biçimde su yüzüne çıktıkları bir dönemdir. İmparatorluğun parçalanma dönemi, şurada burada görülen parçalanma işaretle-

rinin artıp hızlanmaya başladığı bir dönemdir. Bazı eyaletlerin neredeyse tam bir bağımsızlığa kavuştukları bir dönemdir.

İmparatorluk Birliği Tehlike Altında

VIII. yüzyılın sonunda Abbasi İmparatorluğu doruk noktasına ulaşır. Dünyanın bu bölgesinde daha önce eşine rastlanmamış bir ekonomik refah, zamanının en güçlü ordusu, süzülmüş bir uygarlık, her şey, İslam'ın halifesini döneminin en büyük hükümdarı haline getirir. Hükümranlığı altındaki topraklar Atlantik'ten Tienşan'a, İndus Nehri kıyılarına, Toroslardan Babü'l-Mendep'e, Nil Nehri kıyılarına uzanmaktadır. Düşmanları kendi iç karışıklıklarıyla zayıf düşmüştür. Krizlerden başını bir türlü kurtaramayan Bizans İmparatorluğu'nda son olarak ikon çatışması ortaya çıkacak, imparatorluğu deprem gibi sarsacaktır. Roma'da Romalıların kralı sıfatıyla tacını başına takacak olan Charlemagne, halifeye rakip olmak şöyle dursun, düşüncelerine muhalefet etmeyi bile aklına getirmez. Yani bir rakip olmaktan o denli uzaktır! Günde beş vakit yüzlerini aynı yöne dönüp aynı duaları eden, bir dil, imparatorluğun bir ucundan diğerine kısa sürede yönetim ve kültür dili haline gelen Arapça yani Kuran dili etrafında birleşen milyonlarca Arap, Afrikalı, Mısırlı, Türk, Berberi ve diğer ırklardan müminin emiriyle dünyada hiç kimse kendini eşit göremez. Halife, bu kadar farklı ülkede Sasani İmparatorluğu'ndan örnek aldığı merkezi yönetim anlayışıyla düzen sağlar. Bu da, hükümdarlığı sırasında her türlü ayrılıkçı hareketle, büyük küçük her tür yerel beyle, her eğilimden dinsel sapmayla, sefalet ve düş kırıklıklarının yol açtığı başkaldırmalarla mücadele etmesini gerektirir. Birinin üzerinden yıl geçmeden, ya da her yıl bir iki kez generallerinin şuraya buraya koşturup asilerin başlarını ezmeleri gerekmiştir.

Emeviler, Arabistan dışındaki bölgelere el koyma ve geniş kitleleri uyruklaştırıp, küçük bir Arap azınlık tarafından yönetme yöntemini gerçekleştirdiler; onları izleyen ve yönetimin başına

büyük ölçüde Arap olmayan Müslümanları, yani halka daha yakın insanları getiren Abbasi yönetimi, acaba, fethedilen halkların antipatisini ortadan kaldırmak için çok geç mi ortaya çıkmıştı? Yoksa bu halklardan bazılarının ilk fırsatta boyunduruklarından kurtulmak istemeleri kaçınılmaz bir sonuç muydu? Daha yüzyılın sonu gelmeden, yukarıda da gördüğümüz gibi, Abbasi hanedanının ilk yüzyılı içinde dinsel ve toplumsal hareketler ortaya çıkarak bir daha kapanmayacak yaralar açılmasına neden olur. İmparatorluğun çok geniş bir alana yayılmış olmasını, aşırı bir merkezi yönetim anlayışını, özellikle uç illerde denetimin sağlanması güçlüğünü de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu olgu taşra valilerini merkezden giderek kopma eğilimine sokmayacak mıdır?

VII. yüzyıl sonunda fethedilen Kuzey Afrika büyük ölçüde Haricilik sapması tarafından İslamlaştırılır; dolayısıyla Haricilik en yaygın mezheplerden biri haline gelir. Yukarıda eşitlikçi yanını vurguladığımız, Ali ve Muaviye arasındaki hakemliğin reddinden doğan Haricilik mezhebi, Mağrip'in kırsal bölgelerinde hızla kabullenilir. Berberi aşiretleri arasına yayılan Harici misyonerlerin Emevi zulmü altında Irak'tan kaçan insanlar olması olasıdır. Bu "kurtarıcı mezhep", Arap kibrinden düş kırıklığına uğramış, bu nedenle Araplara pek de saygı duymayan kırsal ve dağlık bölge insanları arasında çok büyük bir hızla yayılma olanağı bulur. 757 yıllarında, Mansur hükümdarlığı sırasında, bir grup Harici Trablus'u fethederek burayı başkentleri yaparlar. Başka bir grup da, bir yıl sonra Kayrevan'ı alır; halifenin valisi şehri geri alıncaya kadar üç yıl boyunca burada hüküm sürerler. Şehrin halife eline geçmesi ardından uygulanan şiddetli baskıya karşın Bağdat yönetimi bu bölgede iğreti temeller üzerine oturur, sonunda da Tlemsen'de halife karşıtı bir hareket ortaya çıkar. Vali Agleb şehirden çekilmeyi reddeder. Mansur hükümranlığının sonunda bölgede uzlaşma sağlanmış gibi görünür. Kayrevan'da oturan Abbasi valisi Ömer bin Hafs'ın öldürülmesiyle ülke yeni-

den bir kutsal savaş alanına döner. İsyanı bastırmak için bölgeye Yezid bin Hatim komutasında Irak ve Suriye'den 60 000, Horasan'dan 30 000 kişi olmak üzere silah gücü yüksek büyük bir ordu gönderilir. Zayıf noktalara *ribat*'lar[1] yerleştirilerek desteklenir. Seçkin birlikleri konuşlandırmak amacıyla eski Bizans surları elden geçirilir. Bu önlemlerin de sonuçları alınır. 772 yılında Trablus Haricileri ezilir, şefleri öldürülür. Yezid, Kayrevan'ı geri alır. Yeni vali olarak on beş yıl boyunca sert ve başarılı bir yönetim sergiler. Ardından yönetime oğlu, sonra da kardeşi getirilir. Böylece babadan oğula geçen, "etkin" olmakla birlikte kendine özgü sakıncalar da içeren, valiliklerde de hanedanlık dönemi başlatan bir uygulamaya geçilmiş olur.

Bununla birlikte Yezid ailesi eline geçen iktidarı korumayı beceremez. Taşra illerinde babadan oğula geçen bir valilik sistemine karşı olan Bermekiler, kendilerine hasım olabilecek kadar güçlü gördükleri aileleri elemenin bir yolunu bulurlar. Harun Reşid'in karşı karşıya getirdiği iki gücün uzun ve çetin çekişmesi sonucu, Bermeki ailesi kendisine en yakın bulduğu ünlü general Herseme'nin vali olarak atanmasını sağlar. Yeni vali, Fadıl el-Bermeki'nin Horasan'da oluşturduğu *abbasiye* birliklerinin bir kısmıyla bölgesinde asayişin sağlanması işini sürdürür. Manastır'a Kuzey Afrika'nın en görkemli ve en iyi korunan, günümüze kadar gelebilmiş *ribat*'ını kazandırır. Böyle bir kalenin yapılmasını, İspanya yolunu kesmek amacıyla, bizzat Harun emretmiş olmalıdır.

Bununla birlikte bölgede yeni fırtınalar belirir ve Herseme, kendi talebi üzerine tekrar göreve çağrılır. Tozdan dumandan ortalığın seçilmediği bir dönem başlar: Bermekiler tarafından vali atanan Muhammed el-Mukatil, ordu ve halk tarafından yerinden edilir; Zap[2] valisi İbrahim el-Agleb tarafından makamına yeniden oturtulur ama yönetimi altındakiler tarafından tekrar kovulur. Bunun üzerine Agleb, tüm bölgenin kendi denetimine verilmesini talep eder. Önce karasız kalan Harun, sonunda bu

öneriyi kabul eder; 800 yılında Agleb, I. İbrahim adıyla İfrikiye emiri, imparatorluğun geniş batı eyaletinin valisi olarak tanınır.

Böylece tüm İfrikiye[3] ve hiç kuşkusuz tüm imparatorluk için yeni bir dönem başlar. İlk kez İslam'ın halifesiyle valilerinden biri arasında bir anlaşma imzalanır; anlaşmaya göre vali, işgal güçleri için kullanmakta olduğu Mısır'dan gelen 100 000 dinar ödenekten vazgeçtiği gibi, halifeye her yıl 40 000 dinar göndermeye de razı olur. İfrikiye, bundan böyle mali bir özerkliğe –muhtemelen tam bir özerkliğe– kavuşur ama bu durum tam bir bağımsızlık demek değildir. İfrikiye emiri, emirle alınabilen bir vali, bir memur olmadığından bölgesini Bağdat denetiminden uzakta yönetir. Halife tarafından kendisine emirlik beratı verilerek taht sahibi yapılan, halifeye bağımlı bir derebeyi, bir feodal olmuştur. Halife derebeyinin ardıllarına karışmayacak, Agleb ailesi yüzyıldan fazla bir süre bölgede egemen olacaktır.

Başkentten kopma, merkezden gelecek her türlü yardıma sırtını dönecek kadar zengin bir bölgeyi merkezi otorite altında tutmanın olanaksızlığı, Kayrevan ve Bağdat arasındaki ilişkilerin giderek gerilmesine yol açar. Kaldı ki, İbrahim de zaman geçirmeden bağımsız bir lider gibi hareket etmeye başlamıştır. İlk iş zencilerden oluşan, tümüyle kendisine bağlı 5000 kişilik bir muhafız alayı kurmuş, halife ordusu *jund*'dan gelebilecek sürprizlere karşı kendisini emniyete almıştır. Ayrıca bilge yönetimiyle, iç barışı sağlaması ve tüm bölgede ekonomik gelişmeye ön ayak olmasıyla da halkın sadakatini kazanır.

Bugünden yarına değiştirilebilecek bir vali değil de, saygınlığı halifeyle yarışır, neredeyse bağımsız bir hükümdar olduğunu göz önüne sermek için Kayrevan yakınlarında Kasr el-Kadim olarak bilinmekle birlikte, hüküm süren hanedana saygı gösterisi olarak Abbasiye adını koyduğu muhteşem bir saray inşa ettirir.[4] Zencilerden oluşan ordusu, kendisine bağlı Araplar, vezir ve hizmetçileriyle bu saraya çekilir. Saint-Cyprien'in başını isteyen Charlemagne temsilcilerini bu sarayda kabul ettiği söylenir. İzleyicilerinden II. İbrahim bu saraya yakın bir yerde etrafı cen-

net bahçeleriyle çevrili muhteşem bir kale yaptırmıştır, günümüze kalıntılarını görmek mümkündür.

Aglebiler de, Abbasiler gibi kaynaklarını dini yapılara ve yararlı işlere harcarlar. İslam tarihinin en eski ve en saygın camilerinden Kayrevan Sidi Ukba Camisi'ni genişletip büyütürler, Tunus Büyük Camisi, Sus ve Sfaks camileri onların eserleridir; kaleler kurar, suyolları açarlar. Ekonomik refahın bir yansıması olan bu yapılanmalar ülkenin yoğun bir biçimde dini yaşama yönelmesine neden olur. Aglebi yönetimi altında büyük bir Kuran edebiyatı ve din bilgisi merkezi haline gelen Kayrevan, sahip olduğu medreselerle Bağdat, Fustat ve Basra'yla yarışır.

Birinci İbrahim'in hükümranlığı sonunda –hemen hemen Harun egemenliğinin sonuna denk düşer– İfrikiye neredeyse fiilen imparatorluktan kopmuş bir haldedir. Halife varlığını anımsatmak için doğal afetlerden zarar görenlere bağışlarda bulunmakla, dini anıtlara katkılar yapmakla yetinir. Harun Reşid'in artık sıradan bir hükümdar ve ruhani lider olarak göründüğü bu ülkede Abbasi halifelerinin kısıtlanmış rolleri ilerdeki yüzyıllarda da aynen devam eder.

İfrikiye'den sürülen Harici mezhebi, bu topraklarda bir daha dirilemez. Fakat günümüz Cezayir'inin orta bölgelerinde, yani daha batıdaki yerlerde durum böyle değildi. VII. yüzyılda fethedilip, VIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Hariciler tarafından Müslümanlaştırılan Berberilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölgede, özellikle Mzab yöresinde günümüzde bile Haricilik mezhebine rastlanmaktadır. Halife kuvvetlerinin yeniden giriştikleri fetih hareketlerinin İfrikiye batısına geçememesi, burunlarının dibinde neredeyse tümünün heterodoks bir İslamcılık güttüğü halkların yaşamasına olanak sağlar.

Bu emirliklerin en önemlisi, 761 yılında Tiaret'de, Kayrevan ve İfrikiye'de Ortodoks Müslümanlığın yeniden kuruluşu sırasında çıkan çatışmadan kaçan Abdurrahman bin Rüstem adında bir İranlı tarafından kurulur. Bu şahıs, çevredeki Hariciler tarafından imam olarak seçilir ve Hariciler onun ardıllarını kendi ai-

lesinden seçerler. İktidar böylelikle babadan oğula geçer hale gelir ve Rüstemiler tüm Kuzey Afrika'da kısa sürede büyük bir saygınlık kazanırlar. Berberilerin geniş yetkilere sahip oldukları bu dini yönetimde ekonomik etkinlikler de ihmal edilmez. X. yüzyıla kadar imamlık makamını ellerinden bırakmayan Rüstemiler, özellikle kıyı ve iç bölgeler arası ticaretin üstünde durmuşlar, hatta başta Sudan olmak üzere Sahra ötesine kadar uzanmışlardır. Başkanlığının babadan oğula geçtiği, yönetiminde İranlıların ağır bastığı bu "cumhuriyet", göçebelerle iç kısımlardaki tarımcı topluluklar arasında ilişki kurmuş, kervanların güvenliğini sağlamış, bu yolla da Haricilik etkisinin İspanya'dan Irak'a kadar yayılmasını sağlamıştır. Rüstemiler İspanya Emiri saraylarında önemli görevlerin başına geçerlerken, Tiaret'in sağladığı refah ortamı hemen hemen her yerden göçmeni kendisine çekmiştir.

Ortaçağ İslam ülkelerinde her zaman görüldüğü gibi burada da bilgi ve ekonomik refah at başı beraber gider. Matematik, astronomi[5], edebiyat, şiir ve elbette dinbilim bu çileciliğe yatkın ve Aglebi yönetimindeki Kayrevan'ın savurganlığından uzak halkların en gözde konuları haline gelir. Tiaret üzerinde Kayrevan'ın hiçbir etkisi olmaması bir yana, Tiaret bu şehri izlenmemesi gereken bir örnek olarak değerlendirir. Her ne kadar Bağdat daha uzaktaysa da, bu Berberi ve İran asıllıların gözünde halife ve etrafındakilerin öğretileri, uydukları âdetler, saray ve başkentleri, hâsılı her şeyleri lanetlenmiş ve mahkûm edilmiştir. Mağrip'in merkezini oluşturan bu bölge, Ahglabiler buradan çekilmelerinden çok önce de merkezi iktidara göre kayıp bir bölgeydi. Harun bu bölgeyi hiçbir zaman denetimi altına alamadığı gibi, bu topraklarda adı bile anılmazdı.

Daha batıya, bugünkü Fas topraklarına gidildiğinde, VII. yüzyıl sonlarından VIII. yüzyıl başlarına kadar İslamlaşmanın sürdüğünü, dağlılar arasında hızla mezhepsel bir karaktere büründüğünü görürüz. Burada da aşırı vergi yükleri, valilerin kö-

tü yönetimi ve yönetim zaafları –genelde gösterimelik biçimde Müslümanlığı kabul etmiş– halkların ortodoks din anlayışından ve halifelerden hızla kopmalarına yol açar. Halk kitleleri, kurulu düzene karşı olmasından ötürü Harici ve Mutezile görüşlerine kucak açar, her firsatta da başkaldırırlar. 740 yılında Kuzey Afrika'nın uç batısında bir ayaklanma patlar, aşiretler Tanca'yı ve bölgenin önemli bir bölümünü ele geçirirler. Emevi iktidarında geniş bir delik açılır. Bölgede Abbasi varlığının kaderi de bundan farklı olmaz. Kabileler arasında anarşik bir ortam varlığını her zaman sürdürür. Prensliklerden biri kurulur, biri batar. Bazıları da bir krallık haline gelecek kadar büyüme olanağına kavuşur. Bunlardan birisi Peygamber soyundan gelen biri tarafından kurulacak, İslam'a en büyük uygarlık merkezlerinden ve en güzel şehirlerinden birini, Fas'ı armağan edecektir.

786 yılında, yani Harun'un başa geçtiği yıl, Medine'de Ali yanlısı bir ayaklanma baş gösterir. Hasan soyundan gelen Hüseyin bin Ali bir camiyi ele geçirerek camiden müminlerin emiri olduğunu ilan eder. Yanında da yirmi altı Ali yandaşı, birkaç sonradan olma Müslüman ve bir avuç hacı gibi zayıf bir taraftar topluluğu vardır. Umutsuz çıkışının hiçbir başarı şansı yoktur. Yetkililer davasından vazgeçip çekilmesine izin verirler, o da Mekke'ye gitmek için yola koyulur. Hac ziyaretine gelenleri koruyan halife birlikleri adamın ve yandaşlarının yolunu kesmeseler olay bu noktada kapanacaktır. Abbasi askerleri topluluğu kılıçtan geçirir, Hüseyin'i öldürürler. Askerlerin peşlerine düştüklerinden kurtulabilenler her yöne kaçarlar. Bunlardan Yahya bin Abdullah, önce Irak'a, ardından Rey'e geçer. Henüz yeni halife olan Harun'un başına ödül koymasına karşın Yahya Horasan'a ulaşır, buradan isyan çağrısı yaparak Orta Asya'ya ve Hazar kıyılarına geçer. Büyüyen yangını, yukarıda da anlattığımız gibi, Yahya'yı teslim olmaya ikna eden Fadıl söndürecektir. Ancak, Yahya'nın öldürülmesi daha sonra Harun ve Fadıl'ın arasını açan nedenlerden biri haline gelir; halife bu ölümden –haksız yere– Fadıl'ı sorumlu tutar.

Peygamber ailesinin bir başka üyesi İdris'in kaderi daha iyidir. İdris, azat ettiği kölelerinden Raşit'le Mısır'a gelir. Harun polisi tarafından aranmakta olduğundan, bir süre saklanır, sonra Mağrip yolunu tutar. Orada, Volubilis (Ualila) yakınlarında bir Berberi kabilesine sığınma olanağı bulur. Peygamber ailesinden geliyor olması saygı görmesi için yeterli bir nedendir. Burada bir asrıdan fazla sürecek bir hanedan kuracak, Fas şehrini yaratacaktır.

Birinci İdris, Tiaret ve Kayrevan'la yarışır bir şehre sahip olma düşüncesini çok çabuk edinir. Bir nehir kıyısına kurulan, ulaşım ve haberleşme açısından dört yol ağzı olmasına dikkat edilen Fas, yerleşim için düşünülerek seçilmiş bir yerdir: Berberi kabilelerinin de neredeyse tam ortasında yer almaktadır. İdris buraya Arap göçmenleri çekme düşüncesindedir. Ayrıca, henüz Hıristiyanlık, Yahudilik ve putperestlikten tümüyle kopmamış iç bölgelere Fas merkezli olarak nüfuz etmek de kolay olacak, bölgede İslam'ı yayabilecektir. 801 yılında oğlu para bastırır. Kendisi 791 yılında ölmüştür, zehirlenerek öldürülür, emrin Harun Reşid'den çıktığı söylenir; Harun'un Ali yandaşlarına duyduğu nefret ve kaygı hiç eksilmemiş, hep artmıştır.

Oğlu II. İdris babasının ortaya koyduklarını sürdürür. Fas'ın yerini nehrin karşı kıyısına ve başlangıç noktasına doğru değiştirir, buraya Şerif Camisi'yle bir saray yaptırır. 814 yılında Emevilere karşı bir ayaklanma sonucu İspanya'dan kaçan sekiz bin Arap ailesi Fas'a sığınır. Yerleştikleri bölge Endülüs olarak anılacak, öyle de kalacaktır.

İdrisiler krallığı daha otuz yıl doruklarında yaşar. Fas şehri, bir ticaret, ulaşım, din ve kültür merkezi olarak Mısır'a kadar ışığını saçar. Yobaz kafalı olmayan İdrisiler[6], pek de ortodoks sayılmayacak görüşlere kadar her türlü dinsel ayrılığa kucak açarlar, şehirlerini bir Şii başkenti haline getirmezler. Bağdat'tan, dini çevreler ve saraydan hayli uzak olmaları, halifelerin bölgedeki gücünü çok büyük ölçüde düşürür; Mağrip'in bu bölgesi hiçbir zaman bir Abbasi tımarı haline gelmez.

Keza İspanya... Ailesinin katledilmesi sırasında kaçabilen Emevi şehzadesi I. Abdurrahman, 756 yılında *Endülüs Emiri* olarak adına hutbe okutmuş, Abbasileri de hiçbir zaman tanımamıştır. Bağdat halifelerinin işine burunlarını sokmalarına da asla izin vermemiştir. Siyah renk Abbasileri temsil ettiğinden, kendisi ve çevresi her zaman Emevi rengi beyazlar giyinir. Başlarda halife adına okunan Cuma hutbeleri de, Abbasiler iş başına geçtikten sonra halife adına okunmaz olmuş, daha sonra da Abbasi adı tümüyle lanetlenmiştir. Endülüs emirleri birkaç kez Abbasilere karşı ayaklanma kışkırtmayı da denerler, hatta I. Abdurrahman Abbasileri ortadan kaldırmak için Suriye üzerine bir sefer bile düzenler. Harun dönemine gelindiğinde bu yeni Arap krallığıyla, müminlerin emiri halife arasında hiçbir politik bağ kalmamıştır.[7]

İfrikiye, İspanya ve Tiarte gibi bölgeler Bağdat'tan uzak yerlerdir; bu tür bölgelerin merkezden kopuk oluşu, imparatorluğu hiçbir biçimde zorlamaz; Mısır ve Suriye'de baş gösteren ufak tefek olaylar da ciddiye alınacak bir değerde değildir. Örneğin 795 yılında Yemen'de çıkan bir isyan kolayca bastırılır, Bağdat'a gönderilen isyanın elebaşları Harun Reşid'in emriyle boğdurulur, vali görevinden alınır, asayiş yeniden sağlanır.

Oysa Horasan (yani İran'ın doğusu, Afganistan'ın ve Orta Asya'nın bir kısmı) başka bir yerdir. Yönetiminde çoğunlukla İran kökenlilerin bulunduğu, *abna* ve *abbasiye* silahlı güçlerine dayanan bu bölgedeki her hareket Bağdat'ta ve ülkenin her yanında yankılara neden olur. Başka bir deyişle, Ali bin İsa'nın bu eyalete vali atanması bir hata olmuştur. Cebini doldurmaktan başka bir kaygısı olmayan Ali, kendisine karşı çıkan yerli yönetici *digan*'ların başlarını ezer, Bağdat'a göndereceği paralar için halkı inim inim inletir. Baskı o kadar artar ki, şikâyetler başkente kadar ulaşır. Bölge ileri gelenlerinden Hişam bin Farkusrau, Bağdat'a gizlice gelerek halifeden korunma talep eder. Buna benzer bir başka olay daha yaşanınca Yahya, Ali bin İsa'yı hizaya getirmesi için Harun'a çıkar ama bir sonuç alamaz. Harun, Bermeki etkisini ne pahasına olursa olsun kırmak istiyordu, Ali

de kendisine sadık kuvvetleri bölge üzerine salmayı ve halifesine her seferinde birbirinden değerli armağanlar göndermeyi sürdürür.

Harun'un gözü de, zaten, bölgede Bermekilere bağlı yerel beylerin güçlerinin kırılmasından ve Rakka'ya oluk oluk akan paralardan, armağanlardan başkasını görmemektedir. Fakat durum öyle gerilir ki, yer yer isyanlar çıkar. Halife isyanları bastırmak için İran'a birlikler yollar, çatışmalar olur. Sonuç alınamaz. Durumdan kaygılanan halife bölgeye bizzat gitmeye karar verir. Bizans seferinden vazgeçer, Anadolu sınırına oğlu Kasım komutasında önemli bir yığınak bırakıp Horasan'a hareket eder.

Hüküm süren bir halifenin doğu yönünde bu kadar ileri gidişi ilk kez görülmektedir. Rey'de konaklar, başkent Merv halifeyi görmez bile. Doğum yerini bu kısa ziyareti de işleri düzeltmez. Hazar kıyılarında yaşayan Kafkas kabile şefleriyle yapılan anlaşmaların pek de verimli oldukları söylenemez. Eli kolu armağan dolu Ali bin İsa halifenin ayağına gelerek durumu allar pullar; görevinin başında kaldığını onaylatmış olarak bölgesine döner. Harun herhalde ikna edilmeye zaten hazır durumda olmalıdır. Horasan konusunda herhangi bir ciddi önlem almadan, Ali'ye duyduğu güveni tekrarlayarak Rakka'ya döner. Birkaç yıl sonra doğu yolunu tekrar tutacak ama bu kez geri dönemeyecektir.

Ardılın Kim Olacağı Gibi Ciddi Bir Sorun

Ardılın kim olacağı, Müslüman imparatorlukta ne açıkça tanımlanmış, ne de bir biçimde düzenlenmiştir. Ali'nin halife seçilmesi, sonuçları günümüze kadar gelen bir dizi trajik olayı başlatır. Emeviler dönemi baştan aşağı Ali taraftarlarına karşı girişilen uzun bir savaştan ibarettir. Abbasiler iktidara geldiklerinde Mansur, amcası Abdullah'a karşı zorlu bir savaşa girişir. Harun'un iktidara geldiği "Kader Gecesi"nde, annesini ölümle tehdit eden kardeşinin annesi tarafından zehirlenerek öldürülmesi hafızalardan hiç çıkmaz. Abbasi ailesinin dur durak bilmeyen bü-

yüklüğü, yasal eşler ve cariyelerden doğan, her biri taht üzerinde eşit hak sahibi çocuk sayısını artırarak yeni komplolara, yeni çatışmalara zemin hazırlar. Ardıl sorunu böylece halifelerin kafalarını kurcalayan en önemli sorun haline gelerek, kadın erkek pek çok insanın genç yaşta yaşama veda etmesine yol açacaktır.

On dört oğlu olan Harun Reşid, en büyük iki oğlunu, ileride Memun adını alacak olan Abdullah'la, Muhammed'i (Emin) fazla beklemeden veliaht tayin eder. İlk oğlu, "Kader Gecesi" İran asıllı köle Merâcil'den doğar, kadın doğum sonrası aynı gece ölmüştür. İkinci oğlu bu olaydan yedi ay sonra yasal eşi, imparatorluk kanından gelme Zübeyde'den dünyaya gelir. Harun'un çocuklarına duyduğu sevgi ve eğitimlerine gösterdiği özenle ilgili sayısız anlatı vardır. Şehzadelerin lalalarını kendisi seçermiş; kendisini de eğiten ünlü âlim Kisai de bunlardan biridir. Bize, halifenin iki oğluyla yaptığı incelikli toplantıyı aktaran odur: "İki genç şehzade göklerdeki yıldızlar gibi parlak ve sevimli, hem de çok ciddi görünüyorlardı, gözleri yerde, ağır adımlarla salonun kapısına kadar geldiler. Orada babalarını saray usullerine uygun bir biçimde selamladılar, bir ağızdan büyük bir belagatle en iyi dileklerini sundular. Reşid onlara yaklaşmalarını söyledi, gelip babalarının yanına oturdular; Muhammed sağına, Abdullah soluna oturdu. Halife benden onlara Kuran'dan bölümler okutmamı istedi, şehzadelere sorular sormamı istedi; verilebilecek en güzel ve doğru yanıtları vererek bu sınavdan yüzlerinin akıyla geçtiler. Reşid çok sevinmişti, sevincini de gizlemedi." İki küçük şehzade şiir de ezberlerdi. Kisai devam ediyor: "O kadar halife çocuğu gördüm, Harun'un iki genç şehzadesi kadar leb demeden leblebiyi anlayan, onlar kadar hazırcevap, bildiklerini doğru ifade edebilen, dillerine bu kadar hâkim ve güzel konuşan iki tane daha görmedim. Bu çocuklar için binlerce iyi dilekte bulundum, babaları da âmin diyerek bana katıldılar. Sonra çocuklarını bağırlarına basıp, uzun uzun öpüp kokladılar, çocuklarını bıraktığında gözlerinden yaşlar aktığına şahit oldum."

Harun'un iki büyük oğluna duyduğu sevgi, yasal eşinden doğanın hatalarını, bir cariyeden dünyaya gelenin umut veren niteliklerini görmesini engellemez. Bir gün, "Çocuklarımdan birincisi tutku ve kaprislerinin esiri, o tutkularını yönetmiyor, onlar onu yönetiyor... servetini de har vurup harman savurmayı seviyor, üstelik kölelere varıncaya kadar kadınları da isteklerine alet ediyor. Oysa Abdullah, her türlü övgüyü hak ediyor yavrum, akıllıca fikir yürütür, en zor, en önemli işleri ona bırakabilirsin... Ben bu Abdullah'ta Mansur'un güçlü bilgeliğini, Mehdi'nin sevgi ve saygısını, Hadi'nin gururunu görüyorum.[8] Bana bedeniyle değil de, akıl gözüyle gören bir oğul verdiği için Allah'ıma şükürler olsun," diyecektir.

Kendisinden sonra imparatorluğun kararlı bir dengede kalmasını ve Abbasi soyunun iktidardan uzaklaşmamasını kafasına iyice takan Harun, ardılının yükleneceği görevi başaramayacağı düşüncesinden kurtulamıyordu. 791 yılında, daha beş yaşındayken Emin'e bayah verdirir (ant içirir), bu noktada bazı direnişlerle de karşılaşır. Kimi aile üyeleri şehzadenin küçüklüğünü öne sürerler; aslında halifenin başına kazara bir şey gelecek olsa halifelik makamı için kendilerini düşünmektedirler. Emin'in vasisi Fadıl el-Bermeki bu direniş ve kararsızlıkları kırar. Horasan yetkilileri şehzadeye sahip çıkacaklarına ant içerler, diğerleri de onları izlemek zorunda kalırlar.

Fakat Harun, Emin büyüdükçe onun istediği gibi biri olmayacağını görür. Sonunda Yahya el-Bermeki'ye açılır: "Yerime geçecek olanın hareketlerini beğenip saygı duymalıyım, beceriyle yönetebileceğine inanmalıyım, kimse onun ödlek ya da zayıf olduğunu düşünmemeli. Yani Abdullah'tan (Memun) söz etmek istiyorum," der ve devam eder: "Ama aile Muhammed'i (Emin) yeğliyor, ben kalkar da Abdullah'ı seçersem aile bana karşı ayaklanır.[9] " Sorun da bu noktadadır. Abbasileri, dolayısıyla imparatorluğu karıştıracak böyle bir noktada Harun'un kafası karışmıştır. Sonunda, Emin'den sonra tacın Abdullah'a geçmesine karar verir. Memun lakabıyla anılacak olan Abdullah, kı-

sa bir süre sonra Horasan'a vali yapılır. Emin de, ülkenin batısını yönetmektedir. *Bayah* töreni önce Rakka'da gerçekleştirilir, ardından Bağdat'ta tekrar edilir.

Aradan geçen zaman birisinin hatalarını, diğerinin üstün niteliklerini daha da ortaya çıkarmaktan başka bir işe yaramaz. Bundan daha da kötüsü, belki, her iki şehzadenin de kendi yandaşlarının oluşup, bunu açıkça dile getirmeleridir. Emin cephesinde imparatorluk ailesi ve elbette başında da Zübeyde yer almaktadır. Aslında, tembel ve devlet işleriyle fazla ilgilenmeyen oğlunun nasıl kötü bir halife olacağını Zübeyde de görmektedir. Horasan gibi sürekli kaynayan bir kazanın başına eline çok ciddi askeri güçler verilerek Memun'un atandığını görünce oğlunu tehdit altında hisseder. Kuşkularını dile getirdiğinde de halife tarafından terslenir, "İkisinden biri diğerinden korkacaksa, herhalde Memun oğlunuzdan korkmalı," der. Fakat Zübeyde'nin endişeleri de o kadar yersiz değildir. Harun bir ara Memun'u ilk vârisi, Emin'i ikinci vârisi yapmak istemiş olmalıdır. Halife sonunda, ileride neler olacağı açıkça belli olmasına ve bundan da ürkmesine karşın, yaptığı seçime daha resmi ve daha zorlayıcı bir kimlik kazandırmaya karar verir.

Abbasi ailesinin geleceğini, ailenin gelecekteki liderini ve "Peygamber'in ardılı"nı belirleyecek tören için en uygun mekân Mekke olarak görünür. Harun, şehzadeler, tüm saray erkânı, yüksek rütbeli memurları, Yahya el-Bermeki, onun iki oğlu Cafer ve Fadıl'la birlikte 802 yılında Mekke'ye hareket eder. Başmabeyinci Fadıl el-Rabi de bu alaya dahildir. Saray hukukçuları taht vârisini belirleyen, iki şehzadeye üstlenmek durumunda oldukları yükümlülükleri saptayan bir belge hazırlarlar. İki genç şehzade bu koşullara uymayacak olanın her türlü cezayı hak edeceğine Allah huzurunda yemin eder, ant içerler; koşullara uymayanın tüm malvarlığı elinden alınıp fakirlere dağıtılacak; Mekke'ye yalınayak yürüyüp hac ziyaretinde bulunacak; tüm karılarından boşanacak; tüm köleleri azat edilecektir.

Hac farzının gerçekleştirilmesini izleyerek, Harun'un isteği üzerine Memun ve Emin yüksek rütbeli saygın kişiler önünde metni imzalar ve kutsal Kâbe'nin duvarlarına asarak durumu ilan ederler. Bu arada küçük bir kaza sanki geleceğin habercisi gibi görünür: Kâbe duvarına yapıştırılan kâğıt duvara yapışmaz, havada süzülerek yere düşer; batıl inançlılar bunu hayra yormayıp, verilen sözlerin asla tutulmayacağını düşünürler. Harun bu kazayı hiç önemsemez, ülkenin her yanına aldığı kararı ve halifeliğin geleceğini bildiren mektuplar yollatır. Öyle ki, durumdan haberdar olmayan, kıyıda köşede bir köy bile kalmaz. Anlaşma metni Kâbe muhafızlarına da teslim edilerek, inci ve yakutlarla bezenmiş bir kasada saklanması sağlanır.

Andığımız biçimde imzalanıp saklanan belgeler, içerik ve değerleri bakımından halifenin ardılı sorununa çözüm getirmenin ötesine geçer niteliktedir. Emin, kardeşinin kendisinden sonra tahta geçme hakkına saygı göstermeyi kabul etmesinin ötesinde, kardeşinin Horasan, yani Hamadan'dan Orta Asya'ya Kirman, Fars ve Seyistan'ı kapsayan imparatorluğun doğu bölgesi üzerindeki hükümranlığını onaylıyordu. Bu uçsuz bucaksız topraklarda Memun'a tanınan yetki ve iktidar, sıradan bir valinin yetki ve sorumluluklarını aşmasından öte, kimi zaman imparatorluğun belli bir bölgesinde otorite boşluğunu gidermek, merkezi gücü berkitmek adına soylu kandan gelen şehzadelere tanınan yetki ve gücü de aşmaktaydı. Ordu, hazine, haraç ve aşar vergileri, hasılı her şey Memun'un iki dudağı arasına bırakılıyordu. Vergi gelirleri de Bağdat'a gönderilmeyip, yerinde harcanacaktı. Yönetim, savunma ve *barid* olduğu gibi Memun'a bırakılıyordu. Halife bu bölgeye ne bir memur, ne de bir müfettiş gönderemeyecek, bölgeden tek kuruş vergi istemeyecekti. Halifenin bölge üzerindeki otoritesi karmaşık bir boyun eğme ve sadakat formülüyle sınırlandırılmıştı. Böylece, Abbasi Arap İmparatorluğu'nun doruk noktasında, önce Aglebi, İdrisi ve Tahiriler yönetiminde olan topraklarda, ardından da imparatorluğun kalan

bölgelerinde uygulanacak olan ruhani liderlik kurumu kurulmuş olmaktaydı.

Mekke törenlerinin görkemine karşın, az da olsa şehzadelerin sözlerinde durmayacaklarını düşünenler çıkar. Kâbe çıkışında Cafer el-Bermeki'nin Emin'e yaklaşıp, "Kardeşime ihanet edersem, Allah beni terk etsin!" diye üç kez tekrarlattığı anlatılır. Çağdaşları gözlerini Harun'un tasarladığı çözümün hata ve zayıflıkları üzerine özellikle çevirirler. Şairler de yine halkın duygu ve düşüncelerini dile getirirler:

> "*Hükümdar yine en kötü söze uydu, böldü halifeliği ve toprağı,*
> *Kimin aklına geldiyse, baksaydı görürdü saçlarının ağardığını.*"

Mesudi bir devecinin şu dizeleri seslendirdiğini dile getiriyor: "*Bu seçimle verilen sözler tutulmayacak/Bir yangın ki, her yanı saracak.*" Getirilen çözümle ilgili olarak görüşü sorulan bir adamın da, "*Kılıçlar kınlarından sıyrılacak, imparatorluk kan ve ateşe bulanıp parçalanacak,*" dediği nakledilir.

Bu tür değerlendirmeler oldukça sonra ortaya çıkmış şeylerdir ama Mekke andına duyulan güvensizlik ve kaygıları dile getirirler.

Harun üç yıl sonra da, diğer oğlu Kasım'ı üçüncü olarak halifelik sırasına sokmak ister. Yukarı Mezopotamya ve Güney Anadolu'nun yönetimi bu şehzadeye bırakılır; imparatorluk biraz daha parçalanır. Harun, İslam öncesi müşterek mülkiyet anlayışına geri döner biçimde Abbasi verasetini paylaştırmıştır ama bunun nedenini asla açıklamaz. Veliaht seçtiği Emin'in istediği gibi biri olmamasının yanında, herhalde tüm imparatorluğa aşırı bir merkezi yönetim uygulamasının olası sakıncalarını da değerlendirmeye başlamış olmalıdır; valilerin böyle bir merkezi yönetimden kurtulmak amacıyla her türlü yolu kullandıklarını görmüştür. Valiler daha yakından izlenmelidir. Horasan gibi sürekli kaynayan bir eyaletin başına aileden birisini göndermek bu durumda daha akıllıca olmayacak mıdır? Mansur zamanında da Mehdi olağanüstü yetkilerle donatılıp doğu illerinin başına gön-

derilmemiş midir? Harun Reşid, doğu ve batıda geliştiklerini saptadığı merkezden güçleri ancak bu şekilde dizginleyebileceğini düşünmüş olamaz mı?

Böyle düşündüyse bile tersi gerçekleşir; bu bölünme kutuplaşma ve çatışma tehlikesini artırıcı bir etki yaratır. Yalnız, olası bir çatışmadan kaçınabilmek için yapılabilecek fazla bir şey de yoktur: Halifenin hükmü altındaki toprakların genişliği, ümmet anlayışının gizlemesine karşın farklı bölgelerin farklı çıkarlara sahip olmaları, Abbasilerin iş başına gelişleri sonrasında duyulan düş kırıklıkları, her şey imparatorluğun dağılıp, parçalanacağını işaret etmektedir. Kâbe andı, Abbasi ailesiyle Arapların birbirlerinden kopmasına yol açacak bir iç savaş nedeni olmamışsa bile, hiçbir yarar sağlamamıştır.

Bermekilerin Trajedisi

Gözyaşlarıyla sulanan bu hikâye, Harun hükümdarlığını dört nehrin yıkayamayacağı bir kanla lekeler.

Binbir Gece Masalları

Harun, kutsal şehirdeki ibadetini birkaç gün daha sürdürdükten sonra 802 Şubat'ında (187 Muharrem) saray erkânıyla birlikte Rakka yollarına düşer. Kervan, Anbar yakınlarında Umr'a geldiğinde birkaç gün mola verilir. Taberi'nin anlattığına göre, halife dördüncü gün yanındaki Bermekileri –Yahya ve oğulları Cafer, Fadıl ve Musa'yı– yanına çağırtır, Yahya ile devlet işlerini konuştuktan sonra, "sanki bir süredir bu aile hakkında sürdürülen dedikodulara bir yanıt olmak üzere, her birini onur kaftanıyla ödüllendirir. Hepsi de halifenin iltifatlarına çok sevinirler, içleri güvenle dolar."

Birkaç saat sonra İslam tarihinin en kanlı fırtınalarından biri kopar.

"Namaz vakti geldiğinde Harun, Cafer'e, 'Bu gece kölelerimle içip eğlenecek olmasam seni bırakmazdım, var git sen de iç eğlen,' der. Ardından haremine çekilip içmeye başlar. Bir süre

sonra acaba Cafer de içiyor mu, baksın diye birisini gönderir. Cafer'in derin bir hüzün içinde düşüncelere daldığını öğrenince, 'Mutlaka büyük bir şölen verip eğlenmelisin, senin içtiğini duymadıkça ben de içtiğimden bir tat alamıyorum,' diye haber gönderir. Cafer gönlü kaygılarla, kafası düşüncelerle karışık bir halde halifenin istediği gibi bir ziyafet sofrası hazırlatır. Hizmetinde Ebu Zakkar adında kör bir müzisyen vardır. Bir süre içtikten sonra Zakkar'a, 'Kafam bugün olmadık endişelerle karma karışık,' der. Zakkar, 'Boşuna kaygılanmayın efendim, müminlerin hükümdarı size ve ailenize hiç bugünkü kadar iltifat etmemişti,' yanıtını verir. Cafer, 'Sanki kötü bir şeyler olacakmış gibi hissediyorum,' deyince Zakkar, 'Aklınıza kötü şeyler getirmeyin efendim, eğlenmenize bakın,' der. Akşam ezanına doğru Harun bir uşakla Cafer'e meyve ve tatlılar gönderir. Yatsı namazına doğru uşak elinde meyve ve tatlılarla bir kez daha görünür, daha sonra üçüncü kez tekrar gelir. Gece yarısına doğru kadınların çadırından çıkan halife, hadım Mesrur'u çağırarak, 'Git Cafer'i bul, senin çadırına götür, kafasını kes bana getir,' emrini verir. Mesrur'u karşısında gören Cafer titrer. Mesrur, 'Müminlerin hükümdarı seni istiyor,' der. Cafer halifenin nerede olduğunu sorar. Mesrur, 'Kadınların çadırından çıkıp çadırına gitti,' yanıtını verince, 'Öyleyse kadınlarımın çadırına uğrayıp onlara birkaç şey söyleyeyim,' der. 'Bu olanaksız, ne söyleyeceksen burada söyle,' denince Cafer de karılarına söyleyeceği şeyleri orada söyler. Sonra Mesrur onu kendi götürür, kılıcını sıyırır. Cafer hadıma nasıl bir emir aldığını sorar. Mesrur, 'Halife kelleni ona götürmemi istedi,' yanıtını verir. Cafer bunun üzerine, 'Yanılmayasın sakın, böyle bir şeyi sarhoşlukla isteyip, sonra pişman olmasın,' der. Hadıma halifeyle olan dostluğunu anımsatır, tekrar tekrar 'Doğru mu bu' diyerek yeminler ettirir, 'Gidelim emri tekrar etsin,' der. Harun seccadesine oturmuş, hadımı beklemektedir. Mesrur'u görünce, 'Getirdin mi Cafer'in kellesini?' diye sorar. Mesrur yana çekilip, 'Müminlerin emiri Cafer'in kendisini getirdim,'

deyince hadıma kızan halife, 'Ben senden kendisini değil, kellesini istedim,' diye bağırır. Mesrur bunun üzerine kılıcını sıyırıp, Cafer'in kellesini kopartır. Kestiği kafayı halifeye uzatınca, halife, 'Bu kafayla bedeni ben isteyinceye kadar sakla. Şimdi git Yahya'yı ve üç oğlunu bul, kardeşi Muhammed'i, Halit'in oğlunu da unutma. Hepsini çadıra doldur ve zincirle. Mallarına da el koy,' emrini verir. Mesrur verilen tüm emirleri birer birer yerine getirir. Harun, gün doğarken Cafer'in kellesini Bağdat'a gönderir, ertesi gün de Rakka'ya doğru yola çıkar."[10]

Cafer'in cesedi general Herseme ve diğer yüksek memurlara emanet edilir. Harun cesedin Bağdat'a götürülmesini emreder. Kesik baş, şehrin ana yollarının açıldığı Orta Köprü'de sergilenir, ikiye parçalanan cesedi de Yukarı Köprü ve Aşağı Köprü'de sergilenir. Harun emir verip yaktırıncaya kadar, halk bu dehşet görüntülerini iki yıl seyredecektir.[11]

Bu olayın ardından tüm Bermeki ailesi, korumaları altında olanlar ve tüm hizmetçileri tutuklanır. Önceleri gözaltında tutulan Yahya, sonra oğlu Fadıl'la birlikte Rakka'da hapsedilir. Harun'un, istediğin yere yerleş önerisini, nerede kalırsa kalsın aralarının bulunamayacağı, bir uzlaşmaya varamayacakları gerekçesiyle reddetmiştir. Bazen sert, bazen ölçülü davranılan Yahya, 805 sonunda Rakka hapishanesinde can verir. Yahya öldüğünde yetmiş yaş civarındadır. Yarı felçli hale gelen Fadıl, 808 yılında hemen hemen Cafer'le aynı yaşta, kırk beş yaşında ölecektir. Ölümünden bir süre önce, kişisel mallarıyla aile mallarının yerini söyletmek için Harun tarafından verilen emirle işkence görmüş olduğu söylenir. Yirmi kırbaç yiyen Fadıl, aynı hapishanedeki başka birine gösterilen bakımdan yoksun, yaşamını yitirir. Şu dizeler Fadıl'a aittir: "*Bahtsızlığımızdan yakarışımız Allah'adır/ Acı ve kederimizin ilacı ancak onun ellerindedir/ Dünyadan göçtük ama yine de dünyadayız/ Ne öldük, ne de canlı sayılırız.*" Fadıl'ın cenaze töreni Fadıl ve Bermeki ailesini sevenlerin gösterisine neden olur. Zübeyde de, yanında veliaht

şehzade Emin ve üst düzey saray erkânıyla törene katılanlar arasındadır. Harun, Fadıl'ın ölümünü öğrendiğinde, "Benim sonum da yaklaştı!" diyecektir; çünkü yıldız falcıları sütkardeşinin kendisinden biraz önce toprağa gireceği kehanetinde bulunmuşlardır, haklı da çıkarlar.

Yahya'nın diğer oğulları Musa ve Muhammed, Emin başa geçinceye kadar hapis kalır. Emin tarafından özgür bırakılırlar. Bağdat, Rakka ve diğer illerde aileye, aileye yakın olanlara, uzak akraba ve hizmetçilere varıncaya kadar herkese ait mallara el konur. Fadıl'ın annesi Zübeyde bint Mania, Yahya tarafından azat edilen ünlü şarkıcı Dananir[12] ve kölelerinden bazı kadınlar tutuklanırlar ama Fadıl, Cafer ve Muhammed'in çocukları, Yahya ve Cafer'in anneleri bu tutuklamanın dışında tutulurlar. Bermekilerin azatlı köleleri ya da korumaları altındaki binlerce kadın ve çocuk bu katliamda can verir, taşınır ya da taşınmaz mal varlıklarının tümüne el konarak hazineye aktarılır.

Bermekilerin düşüşü, önde gelen aile üyelerinin korkunç sonları Bağdat ve tüm imparatorlukta bir anda yankılanır. Düşmanları dışında bu işe sevinen pek çıkmaz. Taberi, ılımlı bir ifadeyle, "Harun'un tavrı genel olarak beğenilmemişti," diye başlayarak, "Bu olayın anısı kıyamete kadar unutulmayacak, Bermekilerin çarptırıldıkları ceza siyasi bilgeliğe sığdırılamayacaktır," yorumunu ekliyor. Şairler yine kamuoyunun duygularını dile getirirler. Yakılan ağıtların çoğu günümüze kadar gelebilmiştir. Tümü de, bu bilge ve cömert adamların adlarıyla anılan bir dönemin sona ermesinden ve acı sonlarından duyulan kederi anlatırlar:

"*Duralım şurada, atlarımız dinlensin/ Ne velinimet kaldı, ne de bir şey dileyen./ İyiliğe söyle, Fadıl'la öldüğünü bilsin./ Kötülüğe söyle, her gün özgürce gezinebileceğini görsün.*"
(Mesudi, **Achdja**)

"*Kader Bermek oğullarını altüst etti, bir tekini bile çok gördü sevgimize. Her şeye sahiptiler, gurur da duyarlardı bu sahiplik-*

ten. Ama bütün bu şeyler onlarla yeryüzünden çıkıp gitmişti zaten." **(age.)**

"*Kayboldu iyilik yıldızı, kurudu hayırseverliğin elleri, cömertlik okyanusu çekti sularını, Bermekiler yok olduğundan beri. Kervan sahibine doğru yolu gösteren bu ailenin yıldızı, ufukta saçmıyor artık ışıklarını.*" **(Salim el-Keşir)**

"*Yeryüzünü bir nişanlı gibi süslemişlerdi, şimdi dul bıraktılar. Allah'ın indinde makbul Cafer, hükümdarın sağ kolu veziri, parlardı bilgeliği, zaferi, değerleriyle. Tüm dünya sayardı onu karaları ve denizleriyle. Dehasıyla yönetirdi ülkeyi, kazanırdı herkesin saygısını (...) Taşırdı dünyayı kanatlarında, çok ama çok uzun ömürlü olsun istenirdi, oysa kader tersine dönüverdi. Böyle bir bahtsızlıktan Allah korusun hepimizi.*" **(Mansur Nemri)**

Bermekiler dönemi, çok çabuk Abbasilerin altın dönemi olarak değerlendirildi ki, bu dönem Harun Reşid hükümranlığıyla da sıkça karıştırılır. *Binbir Gece Masalları*'nın ünlü bir bölümünde geleceğe duyulan özlemle bu yıllar şöyle anılır:

"Bermeki ailesinin alınlarının ak, başlarının taçlı olduğu o günden bugüne bilinir. Kader onları her türlü iyilikle, en çekici, en güzel niteliklerle bezemiş, hiçbir yetenekte hasis davranmamıştı. Yahya ve oğulları iyilik okyanusunun yıldızları olarak parladılar, cömertlik seli olup taştılar, atıfet yağmuru olup yağdılar. Dünya nefesleriyle can buldu, imparatorluk sayelerinde görkem doruklarına tırmandı. Acı çekenlere sığınak, bahtsızlara çare oldular. Binlercesi arasında şair Ebu Nüvâs, '*Ey Bermek oğulları, dünya sizi yitirdiğinden beri, ne sabah alacasında, ne de akşamın karanlığında yollar yolcu yüzü görmedi,*' diyor.

"Bilge vezir, hazineyi doldurmasını bilen hayranlık uyandıran yöneticilerdi, sözleri dinlenir, eğitimli, boş konuşmaz cömert insanlardı. Mutluluk kaynağı, iyilik tohumları saçan rüzgârdılar. Harun adı Orta Asya'dan kuzey ormanlarına, Mağrip'ten Endülüs'e, uzak Çin ve Tataristan sınırlarına kadar yayıldıysa, onların sayesinde yayıldı."

Bermeki adı aradan yüzyıllar geçse de Doğu'da tüm canlılığıyla ününü sürdürür. "Bermekilerin zamanında" sözü uzun bir süre her şeyin çok iyi gittiği, bol ve gönençli günleri anlatmak için kullanılır. XVII. yüzyıl İspanyol tarihçisi Makkari, *bermeki* kelimesini, "Bermekilerin zamanındakine layık"[13] anlamında bir sıfat olarak kullanacaktır.

Bermekilerin gözden düşme ve acı sonları, on iki asırdır çeşitli spekülasyonlara konu olmuştur. Harun'un çok şeyler borçlu olduğu, "baba" dediği birisine ve onun birisi sütkardeşi, diğeri de en yakın sırdaşı, dostu olan iki oğluna reva gördüğü acımasızlığı açıklamak için çok şey yazılıp söylenmiştir. Tüm aile üç kuşak boyunca yetenek ve sadakatle Abbasilere hizmet ederler. Harun'un kendisi bile onları neden cezalandırdığını hiçbir zaman açıklayamaz. Bir gün, Cafer'i neden öldürttüğünü soran kız kardeşi Üleyhe'ye, "Bilsem ki, tenime en yakın giysim bu sorunun yanıtını biliyor, inan o giysimi parçalar atardım," diyecektir. Bir keresinde de, "Sağ elimin bunun nedenini bildiğini bilsem, keserdim o eli," der. En değerli dostunun canına kıymasının tek nedeni, bu söylenenlerin ışığında bir anlık bir kızgınlık krizi gibi görünüyor.

Fakat bunun böyle olmadığını gösteren tanıklıklar da var. Cahiz'e göre[14], Harun'un yakınlarından biri –muhtemelen adaletin kılıcı Mesrur olmalı– Mekke'de geçen bir olay anlatmış: "Harun'a çok yakındım, hatta elbiselerimiz birbirine değiyordu. Harun'un yüzünü Kâbe'nin örtüsüne gömerek, 'Allah'ım şu Cafer bin Yahya'nın yok olduğunu görmeyi bana nasip et,' diye yalvardığını duydum," demiş. Bermeki düşmanlarının halifeyi yavaş yavaş doldurmalarıyla böyle bir kararın zaman içinde pekiştiğini savunanlar da var. Taberi bu konuda, "Onlardan şikâyetçi olanlar pusuya yatıp her hareketlerini gözlüyorlar, sonra bire bin katıp halifeye yetiştiriyorlardı; böylece halifenin kafasında yavaş yavaş aileye karşı bir düşünce gelişti," diyor. Düşüşlerinden uzunca bir süre önce, ailenin başı üzerinde kara bulutların dolaşmaya

başladığı da bir gerçek. Halife bir gün Yahya'nın teklifsiz bir biçimde huzuruna girişine çıkışır, oysa Yahya bunu her gün yapmaktadır; yani o ana kadar herhangi bir protokole tabi olmamıştır. Bir keresinde de doktoruna, memurlarla konuşup, onlara emirler veren Yahya'yı göstererek, Yahya'nın devlet işlerini kendisine danışmadan, keyfince yürüttüğünden söz eder, kızmıştır. Fadıl'a gelince; Fadıl devlet işlerinden, sorumluluk ve yükümlülüklerinden yavaş yavaş uzaklaştırıldığını görür. Aslında Cafer de olaydan çok önce dostunun kendisine karşı tavır değiştirdiğini hissetmiştir. Yani, gözden düşüşleri dediğim dedik bir hükümdarın bir anlık bir kaprisi sonucu ortaya çıkmamış, tersine onca zaman kendisine sadakatle hizmet etmelerine karşın, çoğu kararlarında sanki halife yokmuş gibi davranıp, bazen de halifenin istemediği kararları alıp uyguladıkları için zamanla büyüyüp kangrene dönen bir yara yüzünden zaman içinde oluşmuştur.

Cafer'in korkunç ölümüyle harekete geçen halkın düş gücü, kısa sürede bu ölümle ilgili romantik anlatılar üretir; zamanın tarihçileri tarafından da benimsenen bu anlatıların en dokunaklısı, günümüze kadar romanlara ve sözlü hikâyelere konu olmayı sürdürmüştür.[15]

Taberi ve Mesudi, Harun Reşid'in kız kardeşi Abbase'yi çok sevdiğini, gecelerinin çoğunu onun dostluğuyla doldurduğunu anlatırlar. Bununla birlikte Harun'un asıl gece dostu Cafer'dir. Fakat aileden olmayan genç bir erkeğin, bir hanımın yakın çevresinde görünmesinin yakışık almayacağı da ortadadır. Harun bu duruma bir çözüm getirir; kız kardeşiyle Cafer'i evlendirmeye karar verir, ama Cafer'e, "Gelin hanımı ancak ben yanındayken görebilirsin, asla birbirinize yakın olamazsınız, bedenleriniz birbirine değmeyecek, evliliğin getirdiği ilişki içinde olmayacaksınız. Böylece, Abbase'yle olan meclislerimize kaygısızca katılıp, zevk alabilirsin," der. Bu koşulları kabul eden Cafer, tanıkların önünde genç kadını asla ziyaret etmeyeceğine, aynı çatı altında gelinle asla yalnız kalmayacağına, Reşid yanında olmadıkça asla

görüşmeyeceğine yemin eder. O günden sonra da karısını ne zaman görse, "karısına bakmamaya çalışır, gözlerini yere çevirir."

Fakat Cafer çok yakışıklı bir adamdır, Taberi'ye göre de "ne Harun'un sarayında, ne de tüm ülkede, özgürü kölesi, Abbase'den daha güzel bir kadın yoktur."[16] Olan olur; kader hükmünü yürütmek için Cafer'in "kıt akıllı" annesi Abbade'yi seçer. Kadını mücevher ve armağanlara boğan Abbase, kadına her dediğini kabul ettirecek kıvama getirdiğini anladığında, oğlunu bir kızla birleştirmenin oğlunu da, kendisini de, annesi olarak onu da çok sevindireceğini, herkesin bundan çok mutlu olacağını söyleyerek kadını ikna eder. Abbade bunun üzerine oğluna, "eşi benzeri görülmemiş güzellikte, eğitimli, sevimli, kibar bir köle kız tanıdığını, onu kendisine armağan edeceğini" söyler. Hatta işi biraz geciktirip oğlunu meraktan çatlatır. Sonunda Cafer bir gece Abbase'nin onu beklemekte olduğu annesinin evine gelir. Cafer "esrik kafayla" kızı önce tanıyamaz; bu arada iş işten geçer, karı koca arasında ne yaşanacaksa yaşanır, Abbase, Cafer'e saray kızlarının kurnazlığı hakkında ne düşündüğünü sorar. Cafer, "Sen neden söz ediyorsun?" deyince, kız, "Kendimden" der, "Mehdi'nin kızından söz ediyorum," yanıtını verir. Cafer deliye döner, annesine, "Beni çok ucuza sattın, sonumu hazırladın," der.

Hamile kalan Abbase'nin dünyaya getirdiği oğlan çocuğunu bir hadımla bir hizmetçi hemen Mekke'ye kaçırırlar. Zübeyde'nin olaydan haberi olmasa hiçbir şey olmayacaktır. Bir gece, Yahya el-Bermeki saray ve halifeden sorumlu güvenilir adam sıfatıyla halifenin özel dairesinin kapılarını kapatıp kilitlerken, Zübeyde, "Hareme gerçekten göz kulak olsa, oğlunun suçlu duruma düşmesini engellerdi," diye bir laf sarf eder. Halife yasal eşini sıkıştırınca da, baklayı ağzından çıkarıp her şeyi birer birer anlatır, çocuğun varlığına ilişkin kanıtları sıralar. Harun bu olaydan bir süre sonra Mekke'ye gittiğinde çocuğun gerçekten var olduğunu görerek, çocuğun da Abbase'nin de öldürülmelerini emreder.

Hikâyenin bir başka biçimine göre, Abbase, Harun onuruna Dicle kıyılarındaki bahçelerde büyük bir şölen hazırlatır.[17] İlk gece Harun'a çok güzel bir köle gönderir, aynı güzellikte bir köle de Cafer'e gider. Köle armağanı her gece sürerken, bir gece kendisi Cafer'e gidecek kölenin yerine geçer. Bu gecenin sonunda Hasan ve Hüseyin adlarında iki oğulları olur, Umr faciası yaşandığında bu çocuklar on ve sekiz yaşlarındadır. Harun çocukları cezalandırmayabilirdi ama Zübeyde'nin hadımlardan birinin anlattığına göre Harun, kız kardeşini mücevherleriyle birlikte bir sandığa tıktırıp, sandığı bir çukura attırır, çukur hemen kireç ve tuğlalarla kapatılır. Abbase'nin kâhyası, onlarca hizmetçisi katledilir, çocukları bir fırına atılır. Tüm bunlar olurken Harun, "Utançla yaşamaktansa, böylesi yeğdir!" diye bağırmaktadır. Çocukların cellatları Mesrur'un yardımcıları da çuvallara konulup Dicle Nehri'ne atılırlar.

Bu bir destan mı, kulaktan kulağa dolaşan bir öykü mü, yoksa gerçek bir olay mı? Mesudi ve Taberi iki güzel âşığın muhteşem ve trajik evliliklerine güçlü bir inanç beslerken, İbn Haldun, Harun'un kız kardeşi Abbase'yi sahte bir evlilikle bile olsa, ataları İranlı putperestler olan Cafer'le asla evlendirmediğini ileri sürer.[18] Modern tarihçilerin çoğu bu noktada kuşku içindeler. "Anlatılanları doğrulayan kaynaklar sonradan ortaya çıkmış, inanılmaları kuşkulu şeylerdir," demektedirler. Ama bu durumda o dönem tarihçilerinin –sadece Mesudi ve Taberi'yi kastediyoruz– tümüyle reddedilmeleri gerekir. Bizim açımızdan önemli olan, tarihin inanılmazlığı, garipliği, zaman içinde eklenen harika ayrıntılarla ahlakçı, suçluları cezalandıran bir "Doğu masalı"na dönüşerek tüm inandırıcılığını yitirmesidir. Unutulmaması gereken ilk nokta, Abbase'nin su içinde kırklarında olup (Hadi ve Harun'un ablasıdır), iki kez evlendiğidir. Dal gibi bir genç kız görünümüyle, yakışıklı bir adamı yatağına çekmek için hem saf hem de karmaşık bir sürü yöntem düşünmekten hayli uzak olması bir yana, adamın da seviştiği kadını ne önce ne de sonra ta-

nıyamaması için kör kütük sarhoş olması gerekir. Öte yandan, Harun'un da o kadar sık görüştüğü kız kardeşinin şişen karnını fark etmemesi için ileri derece miyop olması gerekir ama tarih böyle söylemiyor. Kadın ya da erkek bağlamında, Cafer'in adının karıştığı böylesine güzel ama bir o kadar da ürkütücü duygusal bir hikâyenin kaynağı acaba başka bir yerde olmasın?..[19]

Arapları bunca uzun zamandır bu kadar duygulandıran bu müthiş trajedinin ve Cafer'in ortadan kaldırılmasının nedenleri bu durumda neler olabilir? Cafer'in sadece görünüşte Müslüman olduğu da ileri sürülen nedenler arasında. Keyif için camiler yaptırırmış ama Kuran okumaktan ya da dinlemekten müthiş sıkılırmış. Gönlünün hâlâ Mazdekçilikte kaldığı söylenir.[20] Harun'a Kâbe'de gece gündüz buhur yakmasını tavsiye etmesi de, Kâbe'yi bir ateş tapınağına döndürmek istemesinin kanıtıymış. Ilımlı dindarlığı, Ali yandaşlarına ve diğer mezheplere hoşgörülü yaklaşımı da bu bağlamda aleyhine delil olarak kullanılır, ortodoks anlayışa karşı olarak gösterilir. Cafer'in, Daylem'de ayaklanan Yahya bin Abdullah'ın bağışlanmasından yana tavır aldığı ileri sürülür.

Fakat bu nokta da gerçeğe aykırıdır: Daha önce de gördüğümüz gibi Yahya bin Abdullah'ı serbest bıraktıran ve bu isyanı bastıran Fadıl'dır, üstelik Harun'un sitemlerine maruz kalmıştır. Bunun tersine Cafer, halifenin emrine karşın, başka bir Ali yandaşını, Abdullah bin Hasan'ı infaz edecektir. Cafer ayrıca, Abdel Malik bin Salih adında bir Abbasi yararına devlet hazinesinden yüklü bir parayı zimmetine geçirmekle de suçlanır; Harun kendi yerine bu adamın tahta geçirilmek istendiğinden kuşkulanmaktadır. Görüldüğü gibi, her zaman diken üstünde olan halife kızgındır.

Erkek güzeli Cafer'in Dicle kıyısında yaptırdığı sarayla birlikte, zenginliği ve yaşam biçimi halifeyi rahatsız etmeye başlar. Cafer'in debdebesi karşısında halifenin kızgınlığını dile getiren çeşitli anlatılar var. Bir gün Harun yanında kalabalık bir grupla

görkemli bir biçimde ava çıktığında yanındakilere, "Benimkinden daha görkemli bir av alayı görülmüş müdür?" diye böbürlenir. Nedimlerinden biri, "Cafer'in görkemiyle hiçbir şey yarışamaz efendimiz," demek gafletinde bulunur... Harun bir şey söylemez ama alay biraz sonra son derece bakımlı bahçeler arasına serpiştirilmiş son derece lüks, konak benzeri küçük evlerin yanından geçerken bunların kime ait olduğunu sorar, "Bermekilerin efendimiz" yanıtını alınca dayanamaz, "Bermekilerin gücünü ve refahını elimizle artırıp kendimize ihanet ettik. Şu haşmete bak! Şu zenginliğe kim değer biçebilir?" der.[21]

Halifenin kıskançlık ve rahatsızlıklarından daha kesin bir şey varsa o da –belki de çok sonraları ortaya atılmıştır– mabeyinci Fadıl el-Rabi'nin Cafer'e karşı açıktan açığa gösterdiği düşmanlıktır. İki adam birbirlerinden nefret ederler. Cafer, Fadıl'ın tutkuları önünde bir engeldir ve Fadıl'ın kendisini yıkmak için elinden geleni esirgemeyeceğini de bilmektedir. Fadıl halifeyi yavaş yavaş işleyerek Cafer'den nefret etmesine ve Cafer'e karşı güvensizlik duymasına neden olur. Bermekilere muhalefet Fadıl'ın çevresinde somutlaşır.

Bermekilerden nefret eden sadece Fadıl da değildir. Harun'un yakışıklı ve gözde dostunun görkemi, çoğunlukla nefrete yol açan yaşam zenginliği, çevresinde güçlü bir düşmanlık çemberinin oluşmasına yol açar. Diğerleri arasında Zübeyde, oğlunun göz dolduran rakibi Memun'un "vasisi"ne, halifenin can dostuna hiçbir zaman bir yakınlık duymamıştır. Memun'un niteliklerinin Harun'un gözünden kaçmadığı, ardılı olarak Emin yerine onu ilk sıraya koymayı düşündüğünü sarayda bilmeyen yoktur. Mekke belgesiyle Memun'a güçlü bir orduyla birlikte Horasan'ın bağlanması Zübeyde'nin kaygılarını azaltmak yerine çoğaltmıştır. Tüm işaretler, Mekke sonrası birkaç hafta içinde gerçekleşen olaylarda, oğlunun rakibi için her şeyini vakfeden Cafer'in ortadan kaldırılmasında Zübeyde'nin etkin bir rol üstlendiğini gösteriyor.

Harun'la Fadıl el-Bermeki arasındaki ilişkilerin karakteri ise çok farklıdır. Halife Bermekilerin büyük oğlunu takdir etmekle birlikte çok da yakınlık kurmaz. Fadıl iki kez üstlendiği Horasan valiliğinde çok başarılı olur. Siyaset adamı ve yönetici olarak da, en az orduları yönetmesindeki kadar başarılı olması kıskançlıkları üzerine çeker; halifenin yanında ağabeyini çekiştiren Cafer başta olmak üzere, yüksek makam sahipleri saklamadığı gururu ve kolay kolay başarılamayacak işlerdeki becerisinden ötürü Fadıl'ı çekemezler.

Fadıl el-Bermeki de Ali yandaşlarına hoşgörülü yaklaşır. Yahya bin Abdullah'ın özgür bırakılmasının faturası, Cafer kadar ona da çıkarılır. Musa bin Kasım gerçi sonradan halifenin emriyle babası Yahya tarafından ortadan kaldırılmıştır ama adamı geçici olarak da olsa salıvermiştir; elinden gelse herhalde tamamen özgür bırakır, halifenin emrine de uymazdı. Halife, Fadıl'a bir taraftan da başka bir Ali yanlısına, Hasan soyundan İbn Tabâtabâ'ya hoşgörülü davrandığı için kızmaktadır; tüm bunlar, gücü sonsuz da olsa halifede kendisine karşı bir isyan duygusu geliştiği izlenimi ve buna bağlı olarak bir korku yaratmış olmalıdır. Oysa Fadıl, gerçek bir tehlike yaratmadıkları sürece Ali yandaşlarını kendi hallerine bırakmanın daha doğru olduğunu düşünür. Fadıl el-Rabi başta olmak üzere Bermeki ailesinden olmayanların yanında Cafer'in pek de hoş olmayan sözlerle ağabeyinin Ali yandaşlarına karşı tutumunu bir zayıflık olarak değerlendirmesi sonucu halife ilk olarak Fadıl'ın yetkilerini kısıtlar, devlet işlerinden onu uzaklaştırmaya başlar. Fadıl'ı artık sadece veliaht şehzadenin vasisi olarak yanında tutacaktır.

Harun müthiş bir biçimde ailesinin "hükümranlığına" son verirken Yahya'nın tek kusuru hâlâ hayatta olmasıdır. Hükümranlığının ilk yıllarında genç halifeye kol kanat geren, tüm güvenini kazanmış olan adam zamanla rahatsız edici bir akıl hocasına, giderek bir engele dönüşür. Birisi halifelik otoritesi çerçevesinde ani ve korkunç kararlar almaya, diğeri belli bir esneklik

içinde daha çok uzlaşma arayan, düşünüp taşınılmış kararlara yönelmeye eğilimli iki kişiliğin çatışması sonucu, bilge ihtiyar yetkilerini kullanmakta giderek ustalaşan halife için dayanılmaz bir yük haline gelir. Her şeyden kaygılanan ve kıskançlıkla kıvranan bir hükümdarın çevresindeki ayrıcalıklı kişileri başından atmak istemesi kaçınılmaz değil midir? Harun hiç de aptal bir adam değildi, iktidarının yavaş yavaş başka ellere doğru kaydığının farkındaydı; iktidara sadece görünüşte sahipti. Harun'un doktoru Cibril'in anlatısına pek çok tarihçide rastlamak olası. Cibril bir gün halifeyle birlikte saray bahçesindeyken bir takım uğultular duyulur. Harun, "Ne oluyor, nedir bu?" diye sorduğunda birisi, "Yahya görevini kötüye kullananları yargılıyor," der. Halifenin, "Beni temsil ettiği için Allah ondan razı olsun, sırtımızdan ağır bir yük kaldırıyor," dediği aktarılır. Oysa birkaç yıl sonra aynı sahne tekrarlandığında bu kez, "Allah'ın belası, bana danışmadan kafasına göre iş yapıyor," diyecektir. Bu sözlere tanık olan Zübeyde, fırsatı kaçırmaz ve Yahya için ağzına geleni söyler.[22]

O şekilde suçlanmış da olsa, Harun'un ayağını kaydırmak herhalde hiçbir zaman Yahya'nın aklından geçmemiştir. Geçmemiştir geçmesine ama kendisi, oğullarından biri ya da aileden birisi, daha sonra Harun'un yerine başka bir Abbasiyi, ya da Harun'un en çok çekindiği şeyi yaparak Ali soyundan birini halifeliğe getirecek bir entrikanın içine giremezler miydi? Müminlerin emiri açısından Bermekilerin ortadan kaldırılması Mekke kararlarının doğal ve kaçınılmaz bir sonucu değil midir? İmparatorluğun paylaşımı Bermekileri iktidara taşımaz mıydı? Umr dramını bir Arap-İran çatışması yerine, halifenin ardılı sorunu etrafında değerlendirmek belki de en doğrusudur.

Horasan asıllı Bermekiler Zerdüşt değil Budisttiler, üstelik dönemin, İran kültür ve etkisinin sonucu pek öyle fazla dökülüp saçılmıyorlardı. Bilinen kadarıyla –Arap ya da İran asıllı olmayan– Ali yandaşlarına gösterdikleri hoşgörünün Horasan kökenleriyle bir ilgisi yoktur. Üstelik Horasan kökenleri bir kusur

değil, tersine bir gurur vesilesidir, çünkü Abbasi devrimi Horasan'dan yola çıkmış, en çok Horasan halkı tarafından desteklenmiştir. O dönemde herkesin İran kültür ve felsefesinden, giyim ve mutfak zevkinden etkilenmesi oranında, yani günün modası gereği İran tarzından etkilenmiş olsalar da, Arap kültürüne tam olarak uyum sağlamışlardı. Harun'a aileyle ilgili yapılan şikâyetlerin hiçbiri "İranlılıkları"na ilişkin değildir.

Bermeki soyundan gelenlerin her birinin kaderi farklı farklı oldu. Harun zulmünden bağışlananlar ya da kaçıp kurtulabilenler Memun halife olunca normal bir yaşama kavuştular. Muhammed bin Yahya ve Abbas bin Fadıl, sırasıyla Basra ve Horasan'a vali atandılar. Musa, Sind valiliğine getirildi; oğlu İmran da daha sonra aynı görevi üstlenecekti. Musa'nın Abdülhasan adlı şair ve tarihçi torunu halife Muktedir'in nedimleri arasına girmiştir. Aileden gelen ünlüler arasında ünlü biyograf İbn Hallikân'ın (Cafer'in torunlarından, ölümü 1282, Şam), bir Samani vezirinin, bir Gazneli elçinin, x. yüzyılda İspanya'da yaşamış bir hukukçunun yer aldığını belirtelim. Bermeki ailesinin korudukları insanların soylarından gelenler de el-Bermeki olarak adlandırılmıştır. Borami ya da Bormatalar gibi önce Trablus ardından Tuvat'a yerleşen bazı halklar da atalarının Bermekiler olduğunu ileri sürerler. Gérard de Nerval de, *Doğu'ya Yolculuk* adlı eserinde Şevezi denen dansözlerin *Baramike*, ya da *Bormeke* soyundan olduklarını, yani Bermekilerden geldiklerini söylediklerini uzun uzun anlatmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HARUN VE DÖNEMİNİN DÜNYASI

Charlemagne bu kralın dostluk ve yardımlarını dünyadaki hiçbir hükümdarın dostluğuna değişmezdi.
Egindard

Kostantiniye bir gün fetholunacaktır. Onu fetheden asker ne güzel asker, onu fetheden komutan ne güzel komutandır.
Hz. Muhammed, Hadis.

Arapların ilişkide oldukları, kendilerine en yakın dünya, Akdeniz ağırlıklı bir dünyadır. Eğer var denebilirse, dış politikaları bu denizin çevresindeki ülkelerle olan ilişkileri üzerine kuruludur. Çünkü müminlerin emirinin hükmü altındaki topraklar bir uçtan diğerine öyle geniştir ki, halife, *darü'l-İslam* (İslam toprakları) dışında kendisine tehdit unsuru olabilecek tüm yabancıları da hükmüne bağlı derebeyleri gibi görmekte, saygılarını sunmaya gelen elçilerini de ancak olağanüstü hallerde kabul etme lütfunda bulunmaktadır.

Bu ülkeler içinde ilk sırayı Bizans alır. Araplar bu ülkenin doğudaki ve Kuzey Afrika'daki tüm varlıklarıyla ilişkisini kopartırlar, Akdeniz de artık bir "Bizans denizi" değildir. Bizans'ın İtalya üzerindeki hükmü de böylece sona ermiştir. Bizans'ın kuzeyinde de Slav akınları Tuna'yı çoktan aşmış, neredeyse Konstantinopolis kapılarına dayanmıştır. Bizans uzun yüzyıllar boyu ayakta kalabilmişse, bunu rakiplerinin henüz kendisine karşı birleşememiş olmalarına, teknik üstünlüğüne (Rum ateşi gibi) ve

her şeyin bittiği sanıldığı anda ortaya çıkıp Konstantinos ve İustinianos'un mirasını kurtarmanın bir yolunu bulan olağanüstü kişiliklere borçludur.

VIII. yüzyıl bu tür insanların yüzyılıdır. Yedi isim sırayla imparator ilan edilip sonra düşürülür. II. İustinianos'un iki bakanı diri diri yakılır. Felaket üzerine felaket, yıkım üzerine yıkım gelir. Ülkenin her yanında isyanlar, başkaldırılar eksik olmaz. İmparatorluk bir kurtarıcı beklemektedir. Leon İsauros, Anadolu "strategos"u beklenen kurtarıcı olur. İmparatora başkaldırır, anında senato, ordu ve halk tarafından alkışlarla karşılanır.

Yeni imparatorun ilk işi Arap hamlesini durdurmak olur. III. Leon, Emevi halifesinin güçlü bir orduyla Bizans'a karşı gönderdiği Maslama adındaki generalle çok ince bir entrika düzenleyerek amacına ulaşır. Yönetim merkezinin yeri değiştirilir ama birkaç yıl içinde saldırılar yeniden başlar. Hatta Arap orduları İznik'e, başkentin burnunun dibine kadar gelirler; sanki Tanrı'nın koruduğu şehrin İslam'ın fethetmek istediği şehir olduğunu göstermek ister gibidirler.

Bununla birlikte, III. Leon ve oğlu Konstantinos döneminde Araplarla savaşmaktan daha ağır basan sorun, her ikisinin ön ayak oldukları İkon kavgasıdır. Siyasi ya da dinsel nedenlerle mi çıkmıştır? Manastırların hızla artan toprak mülkiyetine bir sınır getirmek ve keşiş sayısını azaltmak mı istenmiştir? Doğu kökenli bir hükümdar olan III. Leon ve hanedanının ikon kültünün yasak olduğu Yahudi ve Müslümanlardan etkilenmiş olması çok olasıdır. Leon, Arap tehlikesini ustaca başından savdıktan sonra, Konstantinopolis imparatorluk sarayının tepesinde bulunan ve çok saygı gösterilen bir İsa heykelinin yıkılması emrini verir. Halk ayaklanır. İkonkırıcılık olayı tüm şiddet ve kıyıcılığıyla patlar. Olaylar Papalık'tan kopmak ve batıda yıldızı giderek parlayan Frank krallığı lehine Roma İmparatorluğu'nun parçalanması yönünde gelişir.

İkon kırıcı doktrin hiçbir papa tarafından kabul görmez. II. Gregoire, basileus'un fermanına uyanların aforoz edileceklerini

duyurur. III. Leon bu kararı hemen yanıtlayarak, Patrikliğin Roma yetkisinden koparılarak Konstantinopolis İllirikum'una (yani hemen hemen tüm Balkan yarımadası, Dalmaçya, Sicilya ve Calabre, İtalya yarımadasının en güney ucu) bağlanmasını emreder. Böylece, Bizans İmparatorluğu İtalya'dan tümüyle kopmuş olur. Daha sonra papa, 754 yılında Frank Kralı Pepin'e sığınacak, o da papa II. Étienne'e, "Roma Cumhuriyeti ve mutlu Pierre davasını ele alacağına" söz verecektir. Böylece, Bizans İmparatorluğu'nu birleştirmeyi düşleyen basileus, kendi elleriyle bir rakip yaratır. Yarım yüzyıldan daha kısa bir süre içinde de Charlemagne Batı Roma İmparatoru olarak taç giyecek, Batı onca çöküş ve barbar saldırısı ardından, hâlâ çok az da olsa, dünya sahnesinde yerini almaya başlayacaktır.

Akdeniz'in doğusunda, kriz içinde olmasına karşın hâlâ büyük ve güçlü bir imparatorluk yer almaktayken, batısında da ikinci bir güç, Kurtuba Emirliği baş göstermeye başlar. Emevi kalıntılarının Şam halifelerinin bir devamı olarak yarattıkları güç, rakiplerini silkinip ayağa kalkmaya zorlar.

Abbasilerin diplomasi ve ticaret yolları acaba başka hangi ülkelerle kesişmiştir? Aslında, çok uzaktakiler dışında onlarla kıyaslanabilecek hiçbir ülke yoktur. Japonya tarihinin doruk noktasını yaşamaktadır. Nara döneminde ülkede birlik sağlanır, ülke denizlere açılır ama ilişkileri salt Uzak Doğu ülkeleriyle sınırlı kalır. Tang hanedanının yönetimi altındaki Çin, sonu gelmez başkaldırı ve isyanlarla anarşi ve mutlakiyet arasında gidip gelmektedir. 751 Talas bozgunu –Ortadoğu ve belki de Avrupa tarihinin geleceğini belirleyen bir olay olarak– Çin'i Orta Asya'dan kesin bir biçimde kopartır. Çin'in Tienşan ve Akdeniz arasındaki ülkelerin kaderini belirleme şansı bu olayla sonsuza kadar elinden kaçar.

Bu arada Türk boylarının baskısı da artarak sürer; Oğuzlar batı yönünde, Karluklar Baykal Gölü'ne doğru ilerlerler. Kuzey Moğolistan'da, Mani dinine bağlı bir Uygur Hanlığı kurulur,

daha sonra Tarım Vadisi'ni mesken tutar. Hazar boyları Ural ve Don arasına yerleşirler. Bunlardan bir kısmı Yahudiliğe döner. Etkilerini kuzeye doğru yaymaya başlarlar, Bizans bu boyları Araplara karşı kullanacaktır.

Avrupa kıtasının kuzeyinde Anglosakson prensler, İskandinavlar ürünlerini Akdeniz ve doğu mallarıyla değiştirmeye başlarlar, doğuda Kiev'e, Rus nehirlerine ve Mayence'e, batıda Rhône havzası ve Meuse Nehri yoluyla Baltık şehirlerine kadar uzanırlar. İslam dünyasıyla Batı'nın kuzeyi ve batısı arasında büyük hareketlerin başlamasına az kalmıştır; Güneydoğu Asya ve Hint okyanusu adalarıyla ilişkiler de daha ileride yoğunlaşacaktır. Tüm bu ülkelerde, özellikle Hindistan'da güçlü hanedanlar ve tüccarlar hüküm sürerler; her biri zamanı geldikçe uzak ülkelerle ilişkilerini güçlendirirler. Abbasi İmparatorluğu kuruluşu ardından inanılmaz bir ekonomik gelişme gösterir. XV. ve XVI. yüzyıllardaki Rönesans gibi, İslam Rönesans'ı da bir hesaplaşma dönemi olacaktır.

Müminlerin Halifesi ve Charlemagne

Dini inançların insanların kafa ve gönüllerinde güçlü bir yer edindiği bu yüzyıllar boyunca, İsa'ya iman edenlerle Müslümanlar arasında her yerde sürüp giden kavga, acaba her zaman salt din yüzünden mi sürdürülmüştür?

Hayır, hiç de öyle değil. Din savaşı gibi görünen savaşlar giderek politikanın hizmetine girmeye başlar. Ülkeler çıkarları doğrultusunda ilişkiler kurma ve birbirleriyle birleşme eğilimine girerler. Bizans, Abbasilere karşı İspanyol Emevileriyle birleşme yolları ararken, Abbasiler de nefret ettikleri hanedanın torunlarınca kurulan devleti yıkmak için her yolu denemeye hazır hale gelirler. Bizans imparatoruna karşı papanın yanında yer alan Frank krallığına gelince; bu krallık sınırlarına düzenli bir biçimde akınlar düzenleyen, başına olmadık dertler açabilecek büyük düşman Abbasi'yi çok farklı bir gözle görür, kendisine yararlı

olabileceğini düşünür. İspanya Emevilerini ortadan kaldırmak, Karolenjlerin de, Abbasilerin de çıkarınadır. Pepin, İkon savaşı sırasında basileus'a karşı papayı destekleyerek kendiliğinden halifenin "müttefiki" haline gelir. Fakat bu kararının ardında Arapların yakın bir tarihte gerçekleştirdikleri Poitiers akını (732) yer almaktadır özellikle; Araplar Narbonne'dan ancak 751 yılında çıkarılabilecektir. Yani bu koşullar altında bir Frank-Abbasi işbirliğinin kurulması çok normaldir.[1]

Frank-Abbasi işbirliği, ilk kez iki hükümdar, Sert Pepin ve Mansur arasında 765 yılından itibaren diplomatik temsilci göndermekle başlar. Karolenj hükümdar o yıl ilk kez halifeye elçiler gönderir, bu elçiler yanlarında halifenin değerli armağanlarını getiren elçilerle geri dönerler. Tarihçiler halife elçilerinin Pepin tarafindan Metz'de çok iyi karşılandığını ve yanlarına değerli armağanlar konularak deniz yoluyla uğurlandıklarını aktarırlar. "Emeviler ve Bizans'a karşı papa, Abbasiler ve Frank krallığınca oluşturulan ittifak" çemberi bu şekilde oluşturulmuştur.[2] İttifak? Bu kelime kuşkusuz biraz abartılıdır. Belki de, "düşmanımın düşmanı dostumdur" demek daha doğrudur; üç devlet başkanı arasında bazı çıkar birlikleri olacak, her biri diğerini bazı koşullar altında destekleyecektir. Yani Mansur, Pepin'in Saragoza ve Barselona üzerindeki egemenliğini bu çerçeve içerisinde tanır. Bu şehrin valisi 752 yılında Pepin'e bağlı bir bey haline gelmiş görünüyor. Karolenjler daha Emeviler İspanya'da yokken bile yarımadanın bu bölgesine gözlerini dikmişlerdi. Frankların, Pirenelerin ötesindeki çıkarlarının Abbasiler tarafından, duruma göre, Emevi gaspına karşı kullanılmış olması mantıklı bir şey. Belki iki ülke arasında bundan fazlası olmamıştır ama birbirinden bu kadar uzak iki ülke için bu kadarı bile çok şey ifade eder.

Pepin, 24 Eylül 768 tarihinde Saint-Denis'de ölür, isteği üzerine de bir manastıra gömülür. Ölümünden birkaç gün önce imparatorluğu iki oğlu, Charles ve Carloman arasında paylaştırır. Krallığın kuzey ve batısı Charles'a düşer, Carloman da

güney ve doğusunu alır. Charles Noyon'da, kardeşi de Soissons'da taç giyer. Fakat aralarındaki barış uzun ömürlü olmaz. Tanrı işin içine karışır, sorunları çözer: Carloman üç yıl sonra ölür, adamları da Charles'la birleşirler. Charles, geleceğin Charlemagne'ıdır: "Avrupa haline gelecek olan Romen, Galya ve Cermen öğelerini birleştirerek, kazanılan kesin başarının canlı sembolü"[3] olur. Hem Hıristiyan, hem de Avrupalı bir imparator kimliğiyle de babasının başlattığı "doğu politikasını" yeniden ele alır.

Uzak sınırlar ve bu ufkun ötesindeki karmaşık politikaların genç kralın ilgisini çekmesi için yıllar geçmesi gerekir. İtalya sorunu ve Saks ülkesinin fethedilmesi onun için her şeyden önemli önceliğe sahip konulardır. İlk sorunu, Lombard kralının kızı olan karısını önce baba evine gönderip, ardından kayınpederi Didier'i yenerek çözer. Babasının kazandığı "Roma Kralı" unvanından yararlanarak papalığın işlerine karışmaya hakkı olduğunu ileri sürer. Oğlu Pepin'e İtalya Kralı olarak taç giydirir. Bu krallık büyük ölçüde Frank krallığına bağlı olarak varlığını sürdürür.

Charles, Saksonlarla daha az politika, daha çok güç üzerine dayalı bir ilişki yürütür. Yavaş fakat emin adımlarla gerçek bir fetih gerçekleştirir. 777'den bu yana sürdürülen çatışmalar, 804 yılında Paderborn'da halkın büyük bir çoğunluğunun baş eğmesiyle barışla sonuçlanır.

Herhalde bir rastlantıdır ama aynı yıl Saragoza valisi Süleyman ibn el-Arabi Aix-la-Chapelle'e gelir. Kurtuba Emiri'ne başkaldırmış biri olarak Frank Kralı'nı Kuzey İspanya'ya bir sefere ikna eder. Charles 778 yılında iki orduyla Pireneler'i aşar. El-Arabi'nin söz verdiği katılım gerçekleşmez ve sefer bozgunla sonuçlanır. Saragoza bile ele geçirilemez. Ordu Roncevaux'da bozguna uğrar, Frank artçı güçleri tümüyle katledilir.

Charles çok ağır bir ders almıştır. Pireneler'in diğer tarafındaki ordu da düşünülenden daha büyük zorluklarla karşılaşır.

Yerel halk ve ganimete doymaz dağlılar pek de güvenilir değildir. Bundan daha kötüsü, Müslüman şeflerle kurulan ittifak sağlam temellere oturmamakta, daha çok, adamların kendi aralarında sürekli dalgalanan ilişkilerin seyrine bağlı kalmaktadır. Kaldı ki halk da, kâfir bir hükümdar adına bir Müslümana başkaldırma fikrinden tiksinti duymaktadır. Charles hükmü altındaki toprakları Pireneler'in ötesine yayma düşüncesinden vazgeçer. Bu durumda, ülkesiyle Araplar arasında eğimli bir sınır oluşturmak; bu sınıra bir tampon devlet yerleştirip Arapların hareketlerini denetlemek; kuzeye doğru çıkmak istediklerinde onları durdurmak için önlem almak; hâsılı kendi güvenliğini ön plana çıkarmak yapılabileceklerin en iyisi olarak görünür. Aquitaine Krallığı bu tampon devlettir. Charles krallığın başına daha sonra Sofu Louis olarak adlandırılacak oğlu Louis'yi geçirir.

Aradan yıllar geçer. Sütten ağzı yanan Charles –Frank mülkü– Gerona'yı geri almak için bir girişimde bulunmaktan kaçınır; Barselona şehrini kendisine savaşmadan teslim etme sözü verip, bir sefer düzenlemesini isteyen Barselona valisinin sözlerine kulak asmaz. Sadece şehrin kuzeyiyle sınırlı kalan bir bölgede bir harekât düzenler ve tam da bu sırada Bağdat'taki müminlerin emiri Harun Reşid'e bir heyet göndermeye karar verir.

Charles Tarafından Harun'a Gönderilen İlk Heyet

Halife zaferinin doruğundadır. Göz kamaştıran görkemi ve ülkesinin refahı denizler ötesine taşmıştır. Genç hükümdarın Konstantinopolis'e kadar bir sefer düzenlediğini herkes bilmektedir. Orduları her yıl basileus ülkesinin iç kısımlarından biraz daha toprak kaparlar. Charles bunların hepsini bilmektedir. Ayrıca, sarayının onca zayıflığı, onca skandal içinde olması, ülkesinin sık sık akınlarla karşılaşmasına karşın Bizans İmparatoru'nun Harun'un en büyük rakibi olduğunu da bilmektedir. Bizanslıların İtalya'daki entrikaları da, Frank Kralı'nı rahatsız etmektedir; Konstantinopolis'te bir kadının, oğlunun gözlerini

oydurup iktidarı ele geçirmiş olmasını da kral çok alçakça ve tiksindirici bulmaktadır. Üstelik papalığın başında da zayıf kişilikli yetersiz bir adam vardır, hakkında alçaltıcı şeyler söylenen III. Leon'u "onurlu bir biçimde yaşaması için uyarmak" amacıyla Charles bir mektup bile yazmıştır. Bu zorlu koşullar altında dünyayı ayakta tutmak Batı imparatoruyla, Bağdat halifesine kalmaktadır. Charles'ın Harun'la bir ittifak araması, hiç olmazsa iyi ilişkiler kurup dünyanın durumuyla ilgili neler düşündüğünü öğrenmek istemesi çok doğaldır.

Charles'ın tam yetkili temsilcileri acaba gerekli bilgileri tam olarak alabilmişler midir? Herhalde öyle olmalıdır ama bu konuda bize kadar ulaşan bir bilgi yok; pek çok noktada iki hükümdarın genel politikaları çerçevesinde ana hatlarıyla bir şeyler çizmek durumundayız.

İspanya sorunu Charles'ın açıklığa kavuşturmak istediği konuların kuşkusuz başında yer almaktaydı. Yarımadanın Müslüman işgali altında olması Frankları uzun süredir uğraştırıyordu. Uğradığı yenilgiyi unutmayan Charles'ın birlikleri, son yıllarda Aquitaine birlikleriyle birlikte sınır ötesi hareketler düzenlemekteydi. Abbasiler de, her ne kadar kendi açılarından Emevileri ortadan kaldırma umutlarını yitirmiş de olsalar, zorba emirle kendilerini sürekli savaş halinde görüyorlardı. Bağdat, aradaki mesafenin el vermesi oranında Kurtuba'da olan bitenleri sürekli izliyordu; halife, I. Abdurrahman ve ardıllarının düşmanı olan herkese dostu gözüyle bakıp, İspanya'da Emevilere karşı Charles'ın yanında yer alabilecek Arap şeflerini bağrına basmaya da hazır bulunuyordu.

Charles'ın Bizans'la olan ilişkileri, açıktır ki, daha dalgalıydı. İki Hıristiyan güç, Aix-la-Chapelle ve Konstantinopolis emperyal üstünlük için sürekli çatışma halindeydiler. Papa, çok geçmeden Charles'ın başına Roma Kralı tacını yerleştirecek, bu da iki Hıristiyan imparatorluk arasındaki gerilimi daha da artıracaktı. Bağdat heyeti 25 Aralık 800 tarihinde gerçekleşen muhteşem

taç giyme töreninden sadece üç yıl önce yola çıkar. Taç giyme gibi önemli bir olay öncesinde Charles, halifenin basileus'la olan ilişkisinin ne durumda olduğunu mutlaka öğrenmek istemiş olmalıdır. Bu ilişkinin biçimi –ki, Charles bunun da çok iyi farkındadır– iki Hıristiyan ülke arasındaki uzlaşmazlıkları temelden etkileyici bir özelliğe sahiptir.

Bir de Kudüs sorunu gündemdedir: Genellikle Saint-Sepulcre kilisesi; İmparator Konstantinos'un annesi Helene tarafından gerçek haçın bulunduğu yere inşa edilen Sainte-Marie-du-Calvaire bazilikası, Zeytin Dağı ve İsa'nın göğe yükseldiği zirvesi, bu zirveye yapılan Ascension (Göğe Yükselme) kilisesiyle her zaman gündemde olan, Hıristiyanların kutsal mekânı Kudüs, görüşmeler sırasında ele alınmış olmalıdır. Her tarafında dini kurumlara, manastır ve kiliselere rastlanan Kudüs şehri, Hıristiyan dünyasının papa ve Konstantinopolis patriğinden sonra en önemli, en saygı duyulan kişiliklerine, Latin ve daha çoklukla Bizanslı papazlara ev sahipliği yapmakta, dolayısıyla Hıristiyan âlemi için en kutsal mekânların başında gelmektedir. Her yıl Avrupa'nın her şehrinden Kudüs'e Hıristiyan akını olur. Müslümanlar için de aynı kutsallığa sahip şehirde herkes çekincesizce ibadetini yapabilmekte, arada bir birkaç kendini bilmezin tüm hac mahallerde görülenlere benzer olay çıkartması dışında, ciddiye alınacak bir engelleme ya da olaya rastlanmamaktadır.

Bununla birlikte, Charles'ın Bağdat'a heyet göndereceği günlerde Aix-la-Chapelle'e bazı kaygılandırıcı haberler ulaşır. Müslüman yetkililerin yeterince sert davranmadıkları Bedeviler şehirde olay çıkartarak, Hıristiyan toplulukları talan ederler, on sekiz keşişin ölümüne neden olurlar. Sefahat içinde yüzmesine karşın, çok dindar bir adam olan Charles, bu olaydan etkilenir. Elçilerine, halifeden bu tür olayları durdurmasını rica etmelerini tembihler. Onlardan Müslüman hükümdar ve şehzadelerin dostluklarını kazanıp, Suriye ve Kudüs kadar Mısır ve Kuzey Afrika'daki yardıma muhtaç Hıristiyanlara para yardımı rica etmelerini ister.

Bir de ünlü bir fil hikâyesi var; deyim yerindeyse üstüne çok mürekkep harcanmış bir fil. Elçiler dönüşlerinde Harun Reşid'in Charles'a armağanı bir fil getirirler. Tarihçiler, heyetin aslında imparatorluk hayvanat bahçesine böyle bir hayvan getirmekle görevlendirildiklerini söylerler. Bu ciddiye alınabilir bir tez değildir; yukarıda da gördüğümüz gibi, Charles'ın halifeye elçi göndermekle ilgili çok daha ciddi nedenleri vardır. Harun'un Charles ve ülkesine karşı olağandışı bir yakınlık duyduğunu göstermek için böyle bir armağanı uygun gördüğünü söylemek daha yerinde olacaktır.[4]

Charles 797 yılının sonlarına doğru yola çıkardığı heyete Lantfried ve Sigismond adlarında kilise dışından iki kişiyle, çevirmen olarak bulunması olası İzak adında bir Yahudi seçer. Heyet hangi yolları izlemiştir? Doğuya gitmek için yollardan biri, Mısır'a kadar deniz yoluyla gidip, buradan kara yoluyla Kudüs ve Suriye'ye çıkmaktır. Başka bir yol da, Beyrut'a ya da Antakya'ya kadar deniz yolunu kullanmak, daha sonra kara yoluyla Halep'e geçip Fırat boyu güneye inerek Rakka ve Bağdat'a ulaşmaktır. Frank heyeti bu yolu yeğlemiş gibi görünüyor.

Üç yıl sonra İzak geri döner. Bu uzun ve zorlu yolculuğa bir tek o dayanabilmiştir. Lantfried ve Sigismond, muhtemelen dönüş sırasında hayatlarını kaybederler.[5] Yani Harun Reşid'in muazzam armağanı fil Ebulabbas'ı Charles'a getirmek İsrailoğlu'na kısmet olur. Kalabalık maiyetiyle geçtiği Kuzey Afrika'dan, fili getirebilmeleri için Charles'dan kendilerine bir gemi göndermesini rica etmiştir. Charles, Ren havzasına kadar yolculuğu kolaylaştırmak için noter Ercibald'ı (ya da Ercanbald) harekete geçirir. Kuzey İtalya'nın Liguria bölgesinde 801 Ekim'inde Porto Venere'de gemiden inen Ebulabbas, kışı Verceil'de geçirdikten sonra 20 Temmuz 802 tarihinde imparatorun kendisini beklediği Aix-la-Chapelle'e ayak basar, hayal edilebileceği gibi çok büyük bir kalabalığın toplanmasına neden olur. Charles, İzak'la bir araya gelerek görüşür; böylece "o dönemin bir Yahudisine

bahşedilebilecek en büyük onura"[6] ulaşır. Fil Ebulabbas 810 yılında ölür.

Charles'ın heyet göndermesiyle İzak'ın dönüşü arasındaki zaman içinde, doğu ilişkilerini ilgilendiren birkaç olay cereyan eder. 799 yılının sonlarına doğru, Aix-la-Chapelle'e Kudüs Patriği Georges'un temsilcisi olarak bir keşiş gelir. Georges, kutsal şehre bir heyet ve bağışlar gönderdiği için İmparator'a teşekkür etmekte ve Saint-Sepulcre'de saklanan bazı kutsal emanetleri İmparator'a emanet etmek istemektedir. Charles birkaç hafta sonra keşişin yanına sarayından Zacharie adında bir din adamı katar, yanlarına kutsal mekânlar için bağışlar koyar ve geri gönderir. İzleyen 23 Aralık'ta, Roma'da taç giymesinden iki gün önce Zacharie, yanında Georges'un gönderdiği biri Saint-Saba'dan bir Rum, diğeri Zeytin Dağı'ndan bir Latin iki keşişle çıkar gelir. İmparatora, "Saint-Sepulcre'ün, İsa'nın çarmıha gerildiği tepedeki kilisenin, şehrin ve dağın (Sion) anahtarlarıyla, Haçlı bayrak getirmişlerdir".[7] İmparator iki keşişi bir süre yanında ağırlar, izleyen nisan ayında Kudüs'e yolcu eder.

Dönemin yıllık yazarları ve tarihçiler, Kudüs'ün gönderdiği anahtarlara içermedikleri bir politik önem yüklerler. Bir şehrin anahtarlarını vermek, yüzyıllardır bilinen, alışılmış bir törendir aslında. Günümüzde bile bir jest olarak hâlâ işlemektedir. Papalar onurlandırmak istedikleri kişilere çok eski bir tarihten bu yana Saint-Pierre'in küçük ve sembolik anahtarlarını verirler. Saint-Sepulcre ve Sion Dağı'nın anahtarları da buna benzer sembolik değere sahip şeylerdir. Haçlı bayrak da, herhalde gerçek haçtan bir parça içeren bir kuyumculuk işi olmalıdır.[8] Bu armağanlar Kudüs ruhban sınıfının Charlemagne'ın kutsal topraklara gönderdiği bağışlar kadar, Doğu'nun bugünü ve geleceğiyle ilgili olarak halifeye elçi göndermesi, bölgeyle ilgilenmiş olmasının karşısında duydukları minnetin bir ifadesidir. Yani bu anahtarların sembolik olmaktan öte bir değerleri yoktur; ne Charlemagne'nı, iddia edildiği gibi, Kudüs valisi yaparlar, ne de halife-

ye bağlı bir bey haline getirirler; halifenin bu armağanlardan büyük bir olasılıkla haberi bile olmamıştır.

Charles'a Gelen Müslümanlar

Kudüs ruhban sınıfının armağanları ve İzak'ın Ebulabbas'la birlikte çıkıp gelmesinden daha önemli bir olay daha yaşanır; İzak'la aynı zamanda İmparator'un sarayına iki önemli Müslüman konuk gelmiştir. Bunlardan birisi Harun Reşid'in yakın çevresindendir, diğeri de Kuzey Afrika'da İfrikiye bölgesinde önemli bir rol üstlendiğinden söz ettiğimiz Kayrevan Emiri İbrahim bin Agleb'ın bir yakınıdır. Yani Emir İbrahim'in bilgisi dışında Batı hükümdarının karşısına çıktığı düşünülemez; Emir de, Akdeniz'in öte yanında son zamanlarda belirmeye başlayan bu hükümdarla ilişkiler kurma arzusundadır. Charles o sıralarda Kuzey İtalya'nın Verceil bölgesindedir, elçileri burada kabul eder. Her iki elçi de İmparator'a halife ve emirin gönderdikleri çok değerli armağanlar sunarlar; maymunlar, merhemler, kremler, esanslar, çok değişik ilaçlar, kokular gibi eşi bulunmaz şeyler getirmişlerdir. Armağanlar o kadar çoktur ki, Saint-Gall keşişi, "sanki doğuyu da, batıyı da boşaltmışlar, ne var, ne yok ortalığa dökmüşler," diye yazar. Harun heyeti, Charles'ın 797'de gönderdiği heyetin çok net bir karşılığıdır. O heyet büyük bir kabulle karşılanmıştır; Harun heyeti de aynı şekilde karşılanır. İmparatorlukların kaderlerinin belirlendiği nadir dönemlerden biri yaşanmaktadır. Papalık ve Batı İmparatorluğu çok zorlu bir krizin içindedir. Charles'ın taç giymesi Bizans'ı ürkütür, güçlü İmparator'un Konstantinopolis üzerine yürüyerek, Sezarların tacını gasp eden Eirene'i tahtından indirmeye karar vermesinden korkarlar. Tüm İslam hükümdarları gibi Konstantinopolis'i fethetmeyi düşleyen Harun da, ilk iş olarak Charles'ın ne düşündüğünü öğrenmek ister. Acaba Eirene'le evlenmeyi mi düşünmektedir, yoksa üzerine ordularını mı salacaktır? Neler olur, iki elçiye ne tür iletiler verilir? İki elçi Harun ve İbrahim'in di-

leklerine aracı olabilmişler midir? Bu konularda hiçbir kaynağa sahip değiliz.

Bununla birlikte, politik çerçeve içinde kalarak baktığımızda, halifenin, ki kuzey sınırlarına askeri yığınak yapmayı sürdürmektedir, Doğu Hıristiyan imparatorluğunun geleceğiyle çok yakından ilgilendiğini düşünebiliriz. Bizans İmparatorluğu'na karşı denizden komşu olan İbrahim de, bu ülkede olan biten her şeyle yine çok yakından ilgilenecektir. Bu konudaki tutkusu ortadadır. Ardılları otuz yıl kadar sonra Bizans'ın hükmündeki Sicilya ve Güney İtalya'ya çıkartma yapacaktır. Fakat Aglebi emiri şimdilik çevresine kulak vermeyi ve hazırlıklarını sürdürmeyi yeğler. Ayrıca Charles, Harun ve İbrahim herhalde İspanya'dan bilgi topluyorlar, bu ülke için de mutlaka kendilerine göre birtakım şeyler düşünüp tasarlıyorlardı. Dolayısıyla bu iki heyet, öyle sıradan heyetlerden olmayıp, özel bir dikkatle ele alınmaları gerekir.

İki Müslüman elçi, Saint-Gall keşişi Notker'in anlatımına göre, gördükleri görkem ve debdebe karşısında afallayarak, İmparator'un sarayında birkaç ay kalırlar. Paskalya günü katedraldeki dini törene katılır, İmparator tarafından bir onurlandırma göstergesi olarak masasına davet edilirler ama "gördükleri güzellikler karşısında o kadar şaşırırlar ki, iştahları kesilir, bir şey yemek akıllarına gelmez".[9] 802 yılı içinde de ülkelerine geri dönerler.

İkinci Frank Elçisi

Elçilerin gidişinden birkaç hafta, belki birkaç ay sonra, 802 yılının sonlarına doğru Charlemagne, Abbasi halifesine yeni bir elçi gönderir. Bu kez görevi kuşkusuz sarayda önemli bir makam sahibi Radbert adında biri yönetmektedir. Heyetin Irak'taki kalış süresi, nasıl gittikleri, hatta o sıra Dalmaçya'yı ele geçirmeye çalışan Bizans soylusu Niketas'ın gemilerine görünmeden nasıl geçebildiklerine ilişkin *Kraliyet Yıllıkları*'nda hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Radbert, dönüş yolu üzerindeki İtalya'ya ulaştığında yaşama veda eder, elçilik görevini tamamlayamaz. Buna karşılık onun ölümü sırasında ülkeye iki heyet gelir, birisi Harun Reşid tarafından gönderilen Abdullah, diğeri de Georges'un yerine geçen, yeni Kudüs Patriği Thomas'ın gönderdiği Felix ve Zeytin Dağı topluluğunun başpapazı Alman asıllı Georges'dan oluşan bir heyettir. Bu heyet imparatora yeni patriğin başa geçişine ilişkin bir mektupla birlikte, kutsal topraklarda yaşayan Hıristiyanlara parasal destek ricasını iletmek için gönderilir. Öte yandan Harun'u temsil eden Abdullah muhteşem armağanlarıyla göz kamaştırır; farklı renk kumaşlarla dokunmuş eşi bulunmaz güzellikte bir çadır, değişik ipekli kumaşlar, kokular, esanslar, bronzdan altın kaplama iki büyük şamdan ve "gören herkesi şaşkınlıktan büyüleyen yine bronz üzerine altın kaplama bir saat"[10] bu armağanlardan bazılarıdır.

İmparator'un ilk heyeti sıradan bir din heyetiydi, olağanüstü bir yanı yoktu. Fakat Abdullah, Harun'un daha önce de gönderdiği heyet gibi, başlı başına bir olaydır. İlk elçilerin gelip, gittikleri sırada İmparator'un aklını kurcalayan ödün, ayrıcalık, istekleri –ya da Harun tarafından teklif edilenleri– İmparator'a ileten muhtemelen Abdullah'tır. Bu noktada, *Annales Regni Francorum* güvenebileceğimiz tek kaynak durumunda. Eginhard, *Vita Caroli*'sinde bu kaynağı da kullanarak bir karışım sunmuş, ama verdiği bilgilerden halifenin İmparator'a ne hangi ayrıcalıkları tanıdığını, ne de bunların tarihlerini ayırt edebiliyoruz. İmparator'un tarihçisi kısa bir not olarak, "Halife, Charlemagne'nın isteklerini yerine getirmekle kalmadı, insanların kurtuluşunun gerçekleştiği kutsal toprakları, Efendimiz ve Kurtarıcımız'ın kutsal mezarı ve yeniden dirildiği yerleri onun hükmüne bıraktı," diye yazmış. Bundan altmış yıl sonra da, Saint-Gall keşişi *Gesta Caroli*'sinde Harun Reşid'in Charlemagne temsilcilerine bir konuşmasını hayal eder; Harun'un bu

konuşmasıyla vaat edilen toprakları Charlemagne'nın hükmüne bıraktığını, onun da buraları halife adına bir tür "vekil" olarak yönetmiş olduğunu söyler. Bu iki kısa metin modern tarihçileri Harun'un Charles'a Filistin üzerinde bir "koruyuculuk" tanıdığını düşünmeye yönlendirir. Bu tartışmanın ayrıntılarına girmeksizin "koruyuculuk" teriminin tarihsel gerçeklere ters düştüğünü hemen belirtelim.[11]

Koruyuculuk kavramı IX. yüzyılda ne Doğu hukukunda yer alır, ne de Batı tarafından bilinir; dolayısıyla o günün gerçekleriyle uzak yakın hiçbir ilgisi yoktur. Öyleyse, Saint-Sepulcre'ü (Kutsal Mezar) Charlemagne'nın hükmü altına vermek, ne demektir? Harun, İmparator'a, İsa'nın gömüldüğü yerle, yani mezarıyla ilgili bir "yetki" vermiştir (vermesine ama bu nedir?) "Efendimizin defnedildiği şeritlerle çevrili mahal Arculf tarafından bizzat karışlanıp adımlanarak ölçüldü... Tüm yüzey, sırtüstü yatan bir adama yetecek kadardı".[12]

Bilinen Batı kaynaklarının hiçbiri bu yorumdan ötesine geçmiyor. Halife, Batı İmparatoru'na salt bu mezarla ilgili bir "yetki" tanır, başka bir şey değil. Bu yetki tüm Saint-Sepulcre kilisesi ve külliyesini kapsamakta mıydı? Ne gibi politik bir çıkar anlayışıyla hareket etmiş olursa olsun, Harun'un, Charlemagne'a tanıdığı sınırlı ve hatta sembolik değerdeki ödünün ötesine geçmiş olması çok kuşkuludur. Harun'un dinine çok bağlı bir insan olduğu biliniyor. Dine bağlılık, Emevilerin kovulmasına bir bahane olmasının yanında, Abbasi hanedanının Müslüman devletin ve müminlerin başında kalmasının bir aracıdır; müminlerin komutanına sınırsız bir iktidar sağlar ama İslam tarihi çok sıkı bir biçimde incelendiğinde Abbasi yönetiminin ilk yüzyılında kullanılan iktidarın diğer yüzyıllara göre çok daha geniş ve kapsamlı olduğu görülür. Bu koşullar altında, bir kâfire boş da olsa Tanrı'sının mezarını vermek çok tehlikeli bir girişimdir; yaratacağı başka sorunlar yanında, dine aykırı böyle bir iş Ali yandaşlarının patlamasına yol açacak bir girişimdir. Harun

–dikkatli ve bu tür olaylara karşı kaygılı bir yönetici olarak– halkı kışkırtabilecek kararlarla kendisini tehlikeye atacak biri değildir. Dolayısıyla Filistin üzerinde "koruyuculuk" gibi bir durumun söz konusu olmamasının yanında, böyle bir olguyu onaylayan, olayları bu şekilde yorumlamamıza olanak sağlayan herhangi bir kaynak da yoktur.

Hiçbir Arap kaynağında yer almamakla birlikte, varlığından kuşku duymadığımız bu mezar "bağış"ı, andığımız çerçeve içerisinde tamamen sembolik bir değere sahiptir. Öyle olmakla birlikte bu olay, tüm Hıristiyanlar kadar Charles'ın gözünde de Kurtarıcı'nın değer biçilemez mezarına "sahip olmak", tapusunu ele geçirmek biçiminde yorumlanır, Kudüs'e gidip secdeye kapanmak düşüyle yanıp tutuşan kadın erkek herkesi coşturur. Charles'ın saygınlığı bir anda artar ve adı yüzyıllar boyu anılır. Adı bir efsane haline gelir. Tümüyle düş ürünü başka anlatıların yanı sıra Saint-Gall keşişi, Charlemagne için bir doğu gezisi düşler: İmparator'un Kudüs'e girişini, Harun tarafından İsa'nın doğduğu hayvan yemliği ile mezarının bağışlanmasını, yanında Saint-Andre'nin bedeniyle, dönüşünü anlatır. XII. yüzyılda bir şiir, *Charlemagne'nın Doğu Gezisi*, İmparator'un hacılar ordusuyla birlikte kutsal şehirden zındıkları nasıl kovduğunu, kahramanlıklarını dile getirir. Charlemagne ilk haçlı olarak değerlendirilir, Ortaçağ sonuna kadar da tüm dünya buna inanır.

Müslüman yetkililer mezar bağışının yanında Charlemagne'a muhtemelen başka ayrıcalıklar da tanıyarak, Kudüs'ün dini kurumları için bir tür "koruyucu" olmasını sağlamış olmalılar; yani kutsal mekânların bakımını üstlenmesine, hac ziyaretine gelenlerin daha iyi koşullarda kalmalarını sağlamasına izin verilmiş olmalıdırlar. Dönemi anlatan metinler arasında kutsal şehirde on yedi Frank asıllı rahibelerin izlerine rastlıyoruz. Hacılar için bir otel, bir çarşı ve bir kütüphanenin Charles'ın yardımlarıyla yapıldıkları anlaşılıyor. İmparator, Josaphat Vadisi'nde üzüm bağları ve bahçeler alınmış olmalı; efsaneye göre Ju-

das'nın ihaneti karşılığı elde ettiği otuz denye tutarındaki parayla satın aldığı bu toprak, "Kan Tarlası" da imparatorun aldıkları arasında.

Charlemagne kurduğu ilişkiler sayesinde, Müslüman egemenliği altında yaşayan Hıristiyanların yaşam koşullarının düzeltilmesine, yumuşatılmasına da katkıda bulunur. Harun'un 809 yılında ölümü ardından ülke on yıl kadar kargaşa içinde kalır, benzeri dönemlerde olduğu gibi bu dönemde her türlü azınlığın çektiği sıkıntıları Hıristiyanlar da çekerler.[13] Bu dönemin sonunda Hıristiyanların yaşamı, yerel vali ve yetkililerin kişiliklerine ve halkla ilişkilerine bağlı olarak yer yer zorluklar içerse bile genelde eski sakin haline döner. Harun tarafından Charlemagne'a tanınan ayrıcalıklar, bu hükümdarın katkılarıyla yapılan yapı ve onarımların temel dayanağını oluşturacak, kutsal topraklarda Frank din adamlarının sayısı bu vesileyle bir ara artacak, fakat daha önemlisi iki hükümdarın kurdukları bir gelenek her ikisinin ölümünden sonra da uzun süre devam edecektir.

Abdullah'ın Charlemagne sarayına gelişinin üzerinden iki yıl geçmeden Harun Reşid, Horasan'da yaşama veda eder. Halife, elçisinin dönüşünden önce Rakka'dan ayrılmış olduğuna göre, Abdullah acaba Charlemagne'la olan görüşmesini halifeye aktaracak zaman bulabilmiş midir? Harun'un Batı İmparatoru'yla olan ilişkisine değinen herhangi bir Arap kaynağı yok. Harun'un ölümü ve ardından gelen iç savaş, iki ülke arasındaki elçi alışverişini kesintiye uğratır; Abbasi ülkesinin daha sonra içine düştüğü karışıklıklar da yeni bir durumun oluşmasına yol açar. Harun'un ardılları Emin ve Memun herhangi bir dış girişimde bulunmazlar[14], Bizans'la savaş son bulur; hatta Memun'un ölümünden az önce başlattığı sefer hazırlıkları öylece kalır. Charlemagne da 814 yılında yaşama veda eder.

Olayları yeniden kurgulamak her zaman tehlikeli bir girişimdir ama Harun'un ani ölümüyle kesilmemiş olsaydı olaylar nasıl gelişirdi, halifenin Bizans'a yönelik saldırgan politikası ne

gibi sonuçlar yaratırdı diye bir soru soralım. İki hükümdar arasında resmi anlaşmalar yapıldığı kabul ediliyor, hatta bir "Aix-la-Chapelle - Bağdat hattı" kurulduğundan söz ediliyor. Bunların kabulü, iki ülkeyi ayıran onca coğrafi uzaklık kadar, iki hükümdarın dünya görüşleri arasındaki uçurumu da görmezden gelmek, unutmak demektir. İşbirlikleri kuşkusuz bu denli ileri gitmiyordu. Onlar hiçbir alanda "doğrudan rekabet" halinde değildiler; öte yandan Kurtuba ikisinin de gözünde bir düşmandı, ikisinin de Bizans'a yönelik güvensizlikleri vardı; bu çerçeve içerisinde de kendilerini "dünyanın durumuyla" ilgili, Akdeniz kıyıları nedeniyle komşu ülkeler olarak kabul ediyorlardı. Her ikisi de –özellikle Harun– zayıf bir Bizans istiyordu. Müminlerin emiri acaba –pek de içine sinmese bile– Frank İmparatoru ve Bizans İmparatoru'yla olası bir işbirliğinden kaçınabilir miydi? Yukarıda andığımız tehlike çerçevesinde bu soruya belki desek bile, tarihsel açıdan bu nokta net değildir. Harun bir yandan da, aralarındaki onca uzaklığa karşın, İspanya'da hızla ve parlak biçimde gelişen Müslüman devletten çekinir. Üstelik IX. yüzyılın ilk yıllarında, bazı taşra eyaletlerinde Abbasi İmparatorlu'ğun birlik ve beraberliğini tehdit eden bazı hareketlerin baş gösterdiği bir ortamda Harun, öteki büyük hükümdarın "düşman" değil, "dost" olabileceğinin farkındadır. İki devlet ve iki hükümdar arasındaki ilişkiler herhalde bu çerçeve içerisinde sınırlanmaktaydı; yani ortada ne belli bir diplomatik ittifak, ne de birlikte karar altına alınmış askeri bir hareket söz konusuydu, sadece birbirlerinden korkacak, çekinecek bir şey olmadığını biliyorlardı, çünkü ortak çıkarlarının ve ortak düşmanlarının farkındaydılar; ortak düşmanlarının tehlikeli hale gelmeleri halinde birbirlerine güvenebileceklerinin bilincindeydiler.

Dünyanın İki Gözü

Şahadet getirme, ibadet, oruç, hac ve zekât İslam'ın beş koşulu. Bunlara, müminlerin başına Allah tarafından getirilen kişiy-

le ilgili olarak, "kişisel olmayan, hükümdarları zincirleme bir biçimde bağlayıcı" bir altıncı koşul, cihat görevi, kâfir ülkelere karşı İslam hükmünü genişletmek, bu ülke halklarını dine davet etmek, ya da zimmi statüsüne[15] sokmak amacıyla açılacak kutsal savaş görevi eklenmelidir. Kendilerini Emeviler gibi "hem Peygamber, hem de Allah tarafindan değil de," sadece "Allah tarafından" gönderilmiş, seçilmiş olduklarını vurgulayan, "tanımlanması hayli zor bir dinsel anlayışın başını çekerek" iktidara gelen Abbasiler, bu göreve daha yakın ve uygun görünmekteler.

Fakat VIII. yüzyılın bu son yıllarında Arap yayılması sınırlarına ulaşır. Sasaniler sonsuza kadar tarih sahnesinin dışına atılmıştır. Doğu yönünde Talas Savaşı, Amu Derya bölgesinde kargaşa birkaç on yıl daha sürecek olsa bile, Çin'in Orta Asya üzerindeki emellerinin de, Aşağı Horasan bölgesindeki bağımsızlık girişimlerinin de sonunu getirir. Uzakdoğu imparatorlukları bir tehdit unsuru olmaktan çıkar. Öte yandan, Karolenj krallıklar da zaten yeterince uzaktır; Loire kıyılarıyla Cebelitarık arası bile 1500 kilometredir. Müslüman tarihçilerin "uç sınırlarının ötesinde bir avuç askerin talan girişimi olarak"[16] değerlendirdikleri, asla bir kayıp olarak görmedikleri Poitiers, geleceği olmayan bir yerdir. Batıda olduğu gibi doğuda da zapt edilecek toprak, İslam iletisinin ulaştırılacağı topluluk kalmamıştır.

Geriye bir tek Bizans İmparatorluğu ve düşlere giren Konstantinopolis fethi kalmaktadır. Bu şehrin fethedilmesi birçok Müslüman hükümdarın düşlerini süsler, içlerinden birinin bunu başarmasından sonra da[17] tüm batı kral ve imparatorları neredeyse günümüze kadar o şehri geri alma hayalleri kurarlar. III. Leon başta olmasaydı, –Rum ateşinden yararlanmasalardı– Leon'a çok büyük ölçüde destek veren Bulgar saldırıları Arapları bunaltmasaydı, Maslama şehri daha o zamanlar ele geçirebilirdi.[18] Maslama seferi Arap saldırılarının doruğunu oluşturur.

Güçlerinin doruğundaki Araplar, önce Mehdi, ardından Harun Reşid ve oğlu Memun, belli bir alan üzerinde örgütlenmiş

güçleri olan Bizans kara ve deniz birliklerine [thema'lar[19]] saldırırlar; bir süre sonra da bu akınların etkisi görülür.

Karşılaşmaya Mahkûm Olmak

Ortaçağın ileriki dönemlerinde Arapların en yakın komşusu Bizans'tır. Diğer ülkelerle aralarında çok uzun mesafeler vardır, bir yerden bir yere gitmek aylar alır. Bu tür ülkelerle ilişki kurmak neredeyse yeni keşifler gerektirmekte olup, bildiğimiz kadarıyla da böyle bir keşif yapılmış değildir. Müslüman inancına göre kâfirlerin ülkesini gidip gezmek ayıptır; oralara sadece savaş esirlerini geri getirmek için satın almaya, fidyesini ödemeye gitmenin bir ayıbı yoktur. Yani bir kâfir ülkeye ticaret yapma amacıyla gitmenin de savunulacak bir yanı yoktur.[20] O günlerde, genellikle çabuk zengin olmak isteyen bazı gözüpek insanlar bu tür yolculukları göze alırlar. Halk çoğunluğu Asya ve Avrupa'yı, uzak komşularını tanımaz bile; bilseler de bildikleri çok muğlak şeylerdir. Afrika, Mağrip ve doğusundan bir parçayla sınırlıdır. Dünyanın kalan kısmı, halkın kafasında efsanelerle örtülüdür.

Bizans, batısı ve kuzeyiyle ilgili olarak daha net bilgilere sahiptir. Bizans batı ve kuzey komşularıyla özellikle ticari ilişkiler kurmuş olup, diğerlerinin yanında Karolenj krallarla, Orta ve Güney İtalya'yla VIII. yüzyılın ortalarına kadar politik ilişkiler de yürütmüştür. Bununla birlikte Bizans halkı da ülke sınırları dışına sıkça çıkmaz. Araplar tarafından Akdeniz'in güneyinin işgali ve bu bölgelerde ticaretin yoğun olarak Arapların ellerine geçmesinin ardından Bizans halkının ülke dışına çıkışı daha da azalır.

Birbirlerine en yakın komşu olarak, Arap ve Bizanslılar, deyim yerindeyse, birbirleriyle karşılıklı ilişki kurmak zorundadırlar. Savaşlarla kesilse de, birbirleriyle her alanda ilişki içindedirler. Bunun bir nedeni de karşılıklı olarak birbirlerini merak etmeleridir. Birbirlerini anladıkları söylenebilir mi? Kuşkusuz hayır. Dinleri çok farklıdır, alışkanlıkları da birbirine hiç benzemez. Dünyayı geçici olarak aralarında paylaşmış olduklarını ka-

bul eder görünseler de, her biri kendisini diğerinden üstün görür. Müslümanlar kendilerinin, Allâh'ın seçilmiş kulları olduklarına, dinlerinin tek gerçek din olduğuna ve bir gün tüm dünyanın Müslüman olacağına inanırlar. Bizanslılar onların gözünde Allah'a ortaklık koşmalarından ötürü (Teslis) özellikle suçludurlar. Bu zındıklarda hata mı aranır, her tarafları hatadır; cimridirler, sözlerini tutmazlar, karıları pis ve iffetsizdir, mutfakları bir şeye benzemez, üstelik Müslüman dünyasını hadımlar dünyası gibi görürler ama kendileri de insanları hadım ederler.[21]

Bizans halkı açısından da bir tek kendi krallıkları Tanrı'nın krallığıdır; yeryüzündeki bir insanın isteyebileceği ahlaki, zihinsel ve dinsel idealler bir tek burada gerçekleşebilir: "İmparatorluk sınırları içinde yaşayan insan uygarlıktan, *ekümen*'den nasibini alan insandır, bunun ötesinde kalan bölgeler *eremos*'dur, çöldür".[22] Müslümanlar, Tanrı'nın habercisi bu uçsuz bucaksız imparatorluğu yıkıp yok etmiş insanlardır; gerçekleşmek üzere olan dünya birliğini bozan insanlardır. Bu yüzden dinsizdirler. Dinsiz olmak da zaten her şeyi ifade etmeye yeter.

Araplar ve Bizans, karşılıklı olarak birbirlerini barbarlıkla suçlarlar. Kendini üstün görme Bizans'ta daha güçlüdür. Ama işte ötekiler de oradadır. Birbirleriyle sınırları vardır. Yarımadadaki Araplarla, Hıristiyan imparatorluktaki Rumlar arasında İslam öncesinden beri ticari ilişki söz konusudur. Peygamber olsun, halife Ömer olsun Bizans topraklarına giren mallara gümrük vergisi uygulayan, komşularıyla ticaret konusunda deneyim sahibi insanlardı. Emeviler zamanında aralarındaki ticaret daha çok deniz yoluna dayanıyor, Bizans'a en çok Mısır papirüsü ihraç ediliyordu. Abbasilerin ekonomik gelişmesi ulaşımın da genişlemesine neden olur. Ulaşım yolları her zaman Konstantinopolis üzerinden geçer; bu şehirde Müslüman tacirler için bir de cami vardır, kervan yolları ayrıca Trabzon'dan ve Tarsus'un batısındaki sınır kasabası Lamos'dan geçmektedir. Aralarında düzenli olarak panayırlar düzenleyip, Rum ve Arap mahkûmları değişir-

ler. Bazı malların ticareti yasaktır; yabancı tacirler Arap ülkelerinden ne Kuran, ne de balsam örneği çıkaramazlar, buna karşılık Bizans'tan da her türlü yağın çıkartılması yasaktır.

Arap ve Bizans hükümdarlarının bazı hallerde karşılıklı olarak armağan alıp verdiklerine de rastlanmıştır. Örneğin Muaviye, basileus'a elli tane safkan at gönderir (at ihracatı çok sıkı denetlenmektedir), Memun samur ve misk kürkü göndermiştir. Harun'un da, İmparator Nikephoros'a kokular, bir çadır ve kuru meyveler gönderdiği bilinmektedir. Bu armağanların karşılığı olarak da, değerli kumaşlardan iki yüz elbise, doğan ve şahinler, av köpekleri gönderilmiştir. İmparatoriçe Eirene, keçi yününden üretilmiş 30 000 lira değerinde kumaş sunar. Karşılıklı olarak birbirlerine üzeri elmas kakmalı kemerler, eşi bulunmaz kumaşlardan elbiseler, her iki cinsten köleler armağan ederler. *Binbir Gece Masalları,* Bizans imparatorunun müminlerin emirine gönderdiği armağanları birkaç yerde tekrarlar: "Kostantiniye kralı Afridoniyos'un armağanları arasında bakın neler vardı: Yunanistan'ın en seçme güzellerinden elli bakire, Rum ülkesinin her yanından seçilme elli kusursuz oğlan; bu harika oğlanların her birinin üzerinde geniş kollu, üzeri altından şekiller işlemeli uzun ipek elbiseler, brokar ve kadife asimetrik eteklerini tutan gümüş kakmalı altın kemerler vardı; her birinin kulağında üzerinde bin gram altından daha değerli bembeyaz bir inci bulunan altın bir halka sarkıyordu. Kızların giydikleri elbiseler öyle göz kamaştırıyordu ki, görkemlerini tanımlamaya kelimeler yetmez. İki baş armağan işte bunlardı. Hepsi de bu değildi, bir bir sayılacak şeylere dahil edemediğimiz daha pek çok zengin armağanlar vardı."[23]

Bazen çok garip olabilen bu armağanlar (imparatorlardan birisi, bir keresinde Halife Muaviye'ye birisi dev gibi iri, diğeri Herkül gibi güçlü iki adam göndermişti) bir anlaşma imzalanması, esir ve mahkûm takası ya da bir imparatorun, bir halifenin tahta çıkışı vesilesiyle alınıp veriliyordu. Hediyeleri elçiler

getirir, onlar da sahip olmaya izinli oldukları armağanlara boğulurlardı. Elçiler her zaman diplomatik dokunulmazlıktan yararlanmıştır. Geçici olarak kaldıkları –çünkü o zamanlar sürekli elçi bulundurmak gibi bir uygulama yoktu– ülkeyi merak eden bazıları, halifenin yakın çevresiyle ilişki kurma, ülkeyi gezme, en azından başkenti tanıma gibi fırsatları kaçırmazdı. Halife ya da imparator konuklarına masalarında yer verirlerdi. Elçiler de bu yemeklere karşılık görkemli şölenler düzenler, hükümdarlarının ne kadar zengin ve güçlü olduğunu sergilerlerdi. Bağdat ve Konstantinopolis debdebe ve görkemde yarış halindeydiler. 831 yılında Memun'u Şam'da ziyaret eden Synkellos İoannes, halifenin seçkin memurlarını, cariyelerini, hatta sokaktaki insanları paraya boğmuştu. Konstantinopolis de, "imparatorluğu Sarazenlerin düzeyine çıkarttığı" için elçinin bu hareketine çok sevinmişti.

Halife ve basileus karşılıklı yazışırlar da. Bir ateşkes, ya da esir takası isteği içerdiğinde mektup dostça yazılırdı, savaş ilanı söz konusu olduğunda üslup değişir, ifade şiddet kazanır, hatta hakarete varan sözler içerirdi (Harun Reşid'in Nikephoros'a yazdığı mektupta bu tutumun bir örneğini göreceğiz). Hükümdarlar birbirlerine politik içerikli olmayan mektuplar da yazmışlardır. Nikephoros bir keresinde Harun Reşid'den şair Ebu'l-Atâhiyye'yi konuk göndermesini istemiş, karşılığında elindeki esirlerden istediği kadarını vereceğini yazmıştır. Şair, halifenin ısrarına karşın bu çağrıyı reddeder. Emevi halifesi Velid de, İustinianos'tan Şam Camisi için yapı ustaları ister, reddetmesi halinde şehirdeki kiliseleri yıkacağı tehdidini savurur. Harun sonrasında, Abbasi hanedanının en çılgın halifelerinden Mütevekkil, Samarra sarayının duvarlarını süslemek için imparatordan ressamlar ister. İmparator da ressamların yanı sıra bir kilise yapma ve keşiş gönderme izni koparır.

Sayısız tarihsel olgu ve genellikle oldukça süslü pek çok anlatı salt iki hükümdar arasındaki ilişkileri konu almaz; iki ülkenin

aydınları da, Louis Massignon'un "yakıcı bir serabın başka bir serapta yansıması" ifadesine uygun biçimde, birbirlerini çekerler.

VIII. ve IX. yüzyıllarda Araplar, Bizans'ı Eski Yunan'ın kalıtçısı olarak görüyorlar, tercüme edebildikleri oranda da bu eski kültürü keşfetmeye çalışıyorlardı. Antikçağ yazarlarını tanıyıp tanıtmak, eserlerini kütüphanelerinde görmek isteyen halifeler, bu metinleri araştırmaları için aydınlarını Konstantinopolis'e gönderirlerdi. Kurtuba emirine Dioskorides'in bir örneğini götürüp, açıklamasını yapan Bizanslı bir keşişe de rastlanır. Memun da İmparator Theophilos'u geometri ve astronomi üstadı Leon'u kendisine göndermesini ister.

Halifeler tüm mektuplarında imparatorları din değiştirmeye davet ederler. İmparatorlar da bunları yanıtlarlar; II. Ömer'le III. Leon, Harun Reşid'le Konstantinos ve diğerleri arasındaki bu mektuplar din tartışmasının özgün örnekleridir. Halife Vâsık, III. Mikhail'in izniyle Yedi Uyurlar'ın kalıntılarını araştırtmak amacıyla Efes'e bir bilim heyeti gönderir.[24] Aynı halife, Gog ve Magog halklarını tutmak için yapılmış İskender duvarını bulmak amacıyla Orta Asya'ya da bir heyet göndermiştir.

Sözün kısası, sürekli savaş hali içinde olsalar da, iki imparatorluğun liderleri dostane ilişkiler içindedirler. Tarihçi Vasiliev, Bizans'ın ayrıca Arapları Batılılardan daha ön sıraya aldığını aktarıyor, delil olarak da imparatorluk protokolünde Arap konuklara Franklardan daha önde bir yer verilmesini gösteriyor. Doğu elçileri her zaman Batı elçilerine göre bir adım önde yer alırlar.[25]

Bu arada Bizans'tan Araplara, Araplardan da Bizans'a kaçanlar olmuştur. Bazen de Arapların sınırın öte yanına, şarap içmek gibi bazı özgürlüklerden yararlanmak amacıyla, geçtiklerine rastlanıyor. Ama çoğunlukla bir suç işleyenler kaçmak zorunda kalmaktaydılar. Politik gerekçelerle Bizans'tan kaçan çok olmuş, bunların büyük bir kısmı da halifenin yanında önemli görevler elde etmişlerdir. Kimileri din değiştirip kalırlar, kimileri de ülke-

lerine geri dönmeyi denerler. Bu arada çok baskıcı bir yönetimden tüm mevcuduyla kaçan aşiretler görüldüğü gibi, ülkesine dönmek istemeyen savaş esirlerine de rastlanmıştır. Bunlar genellikle din değiştirir, toprak sahibi olurlardı; Bizans, çevirmenlerini daha çok bu tür insanlar arasından seçerdi.

Bizans'ı bırakıp Arapların hizmetine giren en ünlü isim, hiç kuşkusuz 784 yılında kaçan ünlü general Tatzates'dir. İmparatoriçe Eirene'in âşığı olmakla suçlandığı için kaçan Elpidios da bir generaldir. Sicilya filosu komutanı Euphemios'un ise derdi başkadır; bir rahibeyle evlenmiştir. Andronikos Dukas da Araplara sığınıp, İslam'a dönen generallerden biridir.

Çoğu halifenin annesi Bizanslıdır: Qaratis, Vâsık'ın (Harun Reşid'in torunu) annesidir. Habashiye de Müntezir'in, Qurb Mühtedi'nin, Dirar Müktefi'nin annesidir, daha ileride de sarayını Bizanslı kadın ve erkeklerle dolduran Halife Muktedir'in annesi ünlü Shaghab karşımıza çıkar. Bu kadın lüks ve zenginliğe doymak bilmez bir imparatorluk cariyesi olarak anılır.

Halkın arasında yaşayan savaş esirleri, iki ülkenin uygarlık ve âdetlerinin karşılıklı olarak öğrenilmesine yardımcı olurlar. Kendilerine ayrılan evlerde kalan önemli esirler ise, kimi isterlerse konuk olarak kabul edebilirlerdi. Genellikle imalat işlerinde çalışmak durumunda olan diğer esirler, işleri gereği her gün birlikte oldukları insanlarla zorunlu olarak kaynaşmışlardır. Bunun dışında, sınır bölgeleri arasında da ilişki hiç eksik olmamıştır; bu bölge insanları genellikle iki dili de konuşurlardı. Asıl işleri de kaçakçılık ya da casusluktu. İki ülke arasında ne savaşlar biter, ne de karşılıklı esir takası bir son bulurdu.

Sonuç olarak, Kudüs'e yapılan hac ziyareti de Hıristiyanlar açısından onca konuşulup hakkında pek az şey bilinen Arap dünyasını tanımak için bir fırsat oluyordu. Abbasiler dönemine ilişkin bölük pörçük bilgi sahibi olmamıza karşın, Bizans uyruklular muhtemelen belli bir vergi karşılığı kutsal topraklara girme ve herhangi bir engelle karşılaşmadan ziyaretlerini yapabilme iz-

nine sahip oluyorlardı. Bu ilişkiler de, Hıristiyan ve Müslümanların birbirlerini daha yakından tanımalarına yardımcı olmuştur.

Coğrafi bir zorunluluk olarak bir arada yaşamak durumunda olan bu iki komşu dünya, hem birbirinden nefret eder, hem de birbirine hayranlık duyar. Araplar ve Bizanslılar hem birbirlerini iterler, hem de çekerler. Tapındıkları tek tanrılı dinler ve kendi dışlarından –bir ölçüde İran ve Hint üzerinden– gelen değerlerin de etkisiyle düşmanlıkları çok keskin olmasa da, iki toplum da birbirlerine karşı bilgisiz, yabanıl ve karanlıktır. Sasani Chosroes, İmparator Maurice'e, "Tanrı dünyayı aydınlatma görevini iki göze vermiştir: Biri güçlü Roma monarşisi, diğeri de Persler tarafından bilgece yönetilen toplumdur," diye yazıyordu. Perslerin yok oluşunun ardından "dünyayı aydınlatma" sırası Araplara gelmiştir.

Harun Reşid Basileus'a Karşı Savaşta

Es-Seffah ve Mansur'un Bizans'la savaşmaya gösterdikleri ilgi sınırlıydı. Rejimi sağlam temellere oturtmaya çalışan ve Hazarlıların saldırılarına hedef olan Abbasilerin ilk iki halifesi için kâfir komşularıyla savaş, en önde gelen sorun değildi. Rakipleri de onlardan farklı bir konumda sayılmazdı, onların da yapacak başka işleri vardı; Trakya ve Makedonya'da Slav aşiretleriyle uğraşıyorlar, Arap saldırılarıyla kıyaslanamayacak kadar tehlikeli bir hal alan Bulgar saldırılarını defetmek için özel çaba harcıyorlardı. Mansur ve V. Konstantinos birlikleri büyük savaş alanlarında nadiren karşı karşıya gelirler, daha çok akınlarla sınır boylarındaki şehirler tahrip edilir (Melitene, Massisa, Adana, Maraş), halkları da başka yerlere sürülür. Arap birlikleri 771 yılında Kıbrıs'a bir akın düzenleyerek, adanın Bizans valisini tutsak alırlar.

Mehdi iktidarı sırasında Bizans'a karşı saldırılar da canlılık kazanır. IV. Leon'un Samosata'yı fethettiği 778 sonrasında halife, amcası Abbas bin Muhammed yönetimi altında güçlü bir ordu toplar ve Maraş'ı ele geçirir. Şehri tekrar işgal eden Bizans

birlikleri, tüm Süryanileri buradan Trakya'ya taşırlar. Bir yıl sonra 30 000 asker ve gönüllülerden oluşan Arap birlikleri, başlarında Hasan bin Kahtabe olmak üzere Maraş'ı almakla kalmaz, Amorion ve Dorylaion'a (bugünkü Eskişehir'e) yani Konstantinopolis'in 350 kilometre yakınlarına kadar ilerlerler. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan tüm ülkeyi yakıp yıkarlar: İmparator birliklerine çarpışmadan çekilme emri vermiştir.

780 yılında Arap tehdidi daha ciddi bir hal alır. Mehdi sınır boyunca berkitilmiş bir hat oluşturma işini sürdürmektedir; belli noktalara yerleştirilen kuvvetler gerektiğinde orduya destek noktaları olacaktır. Bizans'ın Maraş'a saldırısı ardından Mehdi, Maraş ve Melitene (Malatya) arasında Hadath'ı kurarak kuzeyden gelecek saldırıların önünü kesecek biçimde bu şehri koruma altına alır. Keza, Suriye ve Ermenistan sınırları boyunca, iki yönde de *sugur* denen berkitilmiş destek hattı oluşturur. Bu hat üzerine konuşlanmış asker ve gönüllüler, Bizans'a karşı devamlı bir "kutsal savaş" sürdürürler, bağış ve talanlarla geçinirler; buna karşılık sınırın öte yanında bulunan Bizans gönüllüleri de aynı çapul ve talanla Hıristiyanlık âlemini savunurlar. *Gazi* ve *murabitun*'lara karşı, *akritai*'ler; bu iki dünyanın sınır boylarında bu tiplerle uzun süre karşılaşılacaktır. Merkezi otoritenin denetiminden uzakta, yalıtılmış biçimde, yerel halkla başka bir ilişki kurmaksızın sürekli savaş halinde yaşayan, ama arada bir de karşı tarafla dostluk kurup tüm ağırlıklarıyla karşı tarafa geçiveren insanlar... Gizemli Müslüman dervişliğinin oluşumunda bu ilişkilerin yansımalarına rastlanmaz değil. Bizanslı, Arap ve Türk atlıları üzerine yazılan romanlarda bu tür anılar yaşatılır.

Bu şekilde sınır güvenliğini sağladığına inanan, ya da, Harun'un daha sonradan bu önlemleri geliştirip çeşitlendirdiğine bakarsak, en azından o gün için bundan emin olan Mehdi, 779 yılında ilk büyük saldırısına girişir. Orduyu, muhtemelen ardılı olması konusunda kafasında bazı tasarılar beslediği Harun'un emrine verir. Babasının kendisine yaptığı gibi, görünüşte de ol-

sa bir ordunun sorumluluğunu vererek oğlunu bir komutan olarak yetiştirmek istemektedir. Daha on beş yaşında bile olmayan genç şehzade, elbette bir generaller ve danışman ordusuyla çevrilidir. Bunların başında da Yahya, Hasan ve Süleyman adlı oğullarıyla Halit el-Bermeki ve mabeyinci Rabi el-Yunus gelir ama orduların başındaki şehzade daha çok Yahya'nın avuçları arasında gibidir. Mehdi ve Abbasi şehzadeleri Harun'a Toros geçitlerinden Ceyhan'a[26] kadar eşlik ederler, Mehdi bu noktada el-Mehdiye olarak anılacak olan şehre çekilerek, orduyu düşman topraklarda yönetme onurunu oğluna bırakır.

Mehdi kuvvetlerinin temelini Horasan birlikleri oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra herhalde gönüllüler de orduya katılmışlardır. Bu kadar kalabalık ve güçlü bir orduyla bozgun olasılığı zayıf olup, bu harekâtın gerçek bir savaştan çok genç şehzadeyi eğitici askeri bir manevra olması olasılığı daha güçlüdür.

Hanedan savaşlarının ortasındaki Bizans, o sırada zaten Araplarla uğraşacak halde değildir; kuvvetlerinin önemli bir kısmını isyan eden Sicilya valisi general Helpidius'u kontrol altına almak için adaya yöneltmiştir. Arap harekâtının en ciddi görüneni Samalut müstahkem mevkiinde gerçekleşir; şehir halkı susuz ve şaşkın, otuz sekiz gün süren bir kuşatmadan sonra, Müslüman birliklerinin herhangi bir ciddi kaybına yol açmaksızın teslim olur. Harun, şehir halkının kimsenin öldürülmemesi ve ailelerin parçalanmaması yönündeki isteklerini kabul eder. Şehir halkı Bağdat'a sürülür. Harun ateşle sınavını vermiştir.

İki yıl sonra, gerçek bir sefere girişilir. Daha öncekiler düşman topraklarına yapılan akınlardan başka bir şey değildir. Anadolu'ya bu kez çok güçlü bir ordu gönderilerek ilerleyebildiği kadar ilerlemesi, hatta olabiliyorsa Konstantinopolis'e kadar çıkması emredilir.

Acaba Mehdi, Emevilerin dört kez denedikleri "Orta Şehir"i fethetmeyi denemiş olabilir mi?[27] Böyle bir şeyi amaçlamış olsaydı, birliklerinin, özellikle de o gün için hayli sınırlı olan

ama kara kuvvetlerini denizden destekleme gücüne sahip deniz filosunun başında olması gerekirdi. Oysa Mehdi yine birliklerinin başında değildir. Değildir ama Konstantinopolis'in fethi, yine de "Allah'ın kılavuzluğundaki" Mehdi'nin aklına yer etmiş olmalıdır.

Konstantinopolis'te o sırada korkunç Eirene hüküm sürmektedir. İmparator IV. Leon'la evlenen bu "karanlık taşralı"[28], İmparator'un ölümü ardından on yaşındaki özoğlu Konstantinos'un aleyhine iktidara el koyar. İktidarı bıçak sırtındadır; çünkü tüm önemli makamlar rakibi olan İkonakırıcıların ellerindedir. Bu adamları güçlü kişiliğiyle sindiriyor olsa da, çok ince bir politika izlemek zorundadır. Dış tehlikelere karşı, III. Leon'un hatırı sayılır biçimde örgütleyip güçlendirdiği, kendilerini kanıtlamış birliklerle desteklenen ordu, İmparatoriçe'ye sadık kalır.

Bu seferi de Harun yönetir; ilkinde olduğu gibi el-Rabi'yle birlikte yanında pek çok Bermeki yer almaktadır. Zamanın en iyi komutanlarından Yezid bin Mezyed'in emrinde çok güçlü bir ordu, Taberi'ye göre 95 793 asker ve gönüllü, sefere katılmaktadır. Sefer kış sonunda 9 Şubat 781 tarihinde başlar. Baharın ilk güzel günleriyle birlikte düşman topraklarına girilir. Adana ve Tarsus'un kapısı hükmündeki güçlü Magida Kalesi düşer. Araplar, eski bir Doğu geleneğiyle Bizans süvari saldırısını savuştururlar. Yezid, Bizans generali "kontların kontu" Niketas'a teke tek kapışma teklif eder. Niketas savaş alanından kaçar, dağılan birliklerini Araplar Nikomedeia'ya (İzmit) kadar kovalarlar. Taberi, "Harun bunun üzerine kanala (Boğaz) kadar geldi, Chrysopolis'e (Üsküdar) ulaştı," diye yazar. Bu arada ordunun bir kanadı da Anadolu içlerinde, özellikle Baris (Isparta) civarında harekâtını sürdürmektedir.[29]

Araplar bir kez daha Konstantinopolis önlerine gelirler, bir kez daha kuşatma sonuçsuz kalır. Acaba adam kaybını göze alıp, bedelini ödeyerek şehri ele geçirebilirler miydi? Merkezlerinden çok uzaktaydılar, üstelik "İyi Savunulan" unvanlı şehir de güçlü

bir biçimde berkitilmişti. Bununla birlikte, şair Mervan bin Hafsa'ya inanacak olursak şehri neredeyse alabilirlermiş:

"*Konstantinopolis'e kadar uzandın/Kargını şehre dayayıp, tepesine dikildin/Surlar önünde boyun eğdiler/Kaynarken savaş kazanları/Sen krallarını haraca bağlamakla yetindin.*"

Bizans zaten tüm gücüne sahip değildi. Eirene, Slav ayaklanmalarını bastırmak amacıyla kuvvetlerini Yunanistan'a, Makedonya ve Peloponnisos Yarımadası'na göndermek zorunda kalmıştı. Konstantinopolis çevresinde savunma oldukça zayıflamış durumdaydı. Tahtının sallantıda olduğunu bilen Eirene, uzun sürecek bir kuşatmadan korkuyordu. Barış diledi. Harun barış görüşmelerini başlatmayı kabul etti. Karşılıklı temsilciler geldi gitti. Harun'un üç Bizans temsilcisini tutuklamasıyla görüşmeler bir süre kesildi ama İmparatoriçe sonunda yılda 70 000 dinar haraç ödemeye ve elindeki 5643 Arap esiri serbest bırakmaya razı oldu. Taberi'ye göre Bizans bu savaşta 54 000 insan kaybeder, değersiz şeyleri yakmalarına karşın elde edilen ganimeti taşımak için Harun'a 20 000 baş hayvan gerekir. Vakanüvislere göre bir at bir dinar ederken, bir kılıç bir dirheme, bir zırh yarım dirhemden daha az değere satılmaktadır. Sadece üç yıllık bir süre için mütareke imzalanır.

Harun 31 Ağustos 782 tarihinde alkışlarla Bağdat'a döner. Vakanüvisler dönüşünü yılın en önemli olaylarından biri olarak değerlendirirler. Harun bu olaydan sonra babası tarafından Hadi'den sonraki ardılı olarak seçilir ve Reşid, "akıllı, iyi davranan" sıfatını alır. Harun daha yirmi yaşına bile gelmeden Bizans üzerine iki sefer yönetmiştir. Bu seferler aklından hiç çıkmayacak, hükümdarlığı sırasında Müslüman ve Arapların baş düşmanı Bizanslılarla savaş, öncelikli uğraşlarından biri olacaktır.

Berkitmeler ve Talanlar

Eirene'le yapılan anlaşmaya bir süre uyulur; Taberi'ye göre otuz iki ay bir olay çıkmaz. Anlaşmayı bozan Bizans olur. Vaka-

nüvisler 785 yılının Ramazan ayında anlaşmanın "kalleşçe" bozulduğunu kaydederler. Ardından da Arap akınları hemen başlar. Müslüman süvariler, "ganimetlerle zaferler içinde" dönerler. Ertesi yıl Bizans, Mehdi'nin Germaniceia (Maraş) bölgesine kurduğu Adattha (Hadath) şehrine saldırır; vali, askeri birlik ve tacirler kaçmak zorunda kalırlar. Araplar aynı yıl şehri geri alarak, Ermenistan sınırındaki Ushna'yı (Ushnu) işgal ederler. Bizans da, buna karşılık, Arap topraklarında bazı şehirleri ele geçirir. Araplar hemen ardından bu şehirleri tahrip edip yeniden inşa ederler; Türk lakaplı Ebu Süleyman Faraç tarafından inşa edilen şehirler arasında Tarsus da vardır, şehir Harun'un tahta çıktığı yıl restore edilir. Mehdi'nin son dönemiyle, Harun'un ilk yılları peş peşe gelen talan, esir alma ve ganimet toplama yıllarıdır. Genç halife her yıl, en azından yaz aylarında, Bizans'a akınlar düzenler ama ciddi bir girişimde bulunmaz. Suriye'nin kuzeyiyle Ermenistan ve Azerbaycan yönündeki savunma hattını tamamlama ve berkitme işini sürdürür.

Sugur askeri sistemi iyi işlememektedir. Destek noktalarına çoğunlukla Suriye ve Cezire'den getirilen insanlara maaşlarının yanı sıra toprak da verilmiştir. Bu noktalar çok geçmeden Bizans'la karşılıklı olarak birer kaçakçılık merkezine dönüşür. Devlet hazinesi bundan zarar görür. Bu bölgelerde dinsel inançların gevşemesi, özellikle savunmayı ciddi ölçüde tehdit edicidir. Harun, *sugur* sistemini tümüyle ortadan kaldırmadan, asıl olarak Torosların güneyi ve İskenderun Körfezi'nden Halep ötelerine kadar öncü savunma amacıyla inşa edilmiş destek noktalarını baştan sona yeniler, tekrar örgütler. Tarsus'a önemli bir birlik yerleştirilir. *Sugur* terimi *avasım* terimiyle yer değiştirir; bu terim aynı zamanda uzun bir süre Fırat'a kadar Kilis ve Suriye bölgesini ifade eden bir terim haline gelir. Askeri açıdan berkitilmiş şehirlere *sugur*'lar ve başka yerlerden toplanan insanlardan oluşan çok sayıda birlik yerleştirilir; Hadath, Missisa (Ceyhan üzerindedir), Aynzarba, Zibatra, Harunîye[30] ve Hierapolis'in yerin-

deki Membiç bu şekilde tahkim edilmiş şehirlerdir; Abbasilerden Abdel Malik'in komutasındaki Membiç "dikenli tel" düzeneğinin merkezi olur.

Bizans, kendisine karşı sürekli bir tehdit unsuru oluşturacak bu "gelişmeler" karşısında sessiz, elinden bir şey gelmeden seyretmektedir. Bizans, gerçekten de, çok ciddi bir kriz içindedir. Eirene ve oğlu arasındaki uzlaşmazlık hâd safhadadır. İmparatorluk kanlı entrikalar ve saray darbeleriyle sarsılmaktadır. Eirene, oğlu Konstantinos'u demir bir vesayet altına almıştır. Oğlunun Charlemagne'nın kızlarından Rotrude'la olan nişanını bozar; bunu yapmakla belki de, tarihin akışını değilse de en azından Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının kaderini değiştirdiği kesindir. Sahip olduğu iktidarı bırakma yanlısı olmayan Eirene'nin nedimelerinden biriyle evlenmek için Ermeni asıllı karısı Marie'yi boşayan imparatorun zina işler hale gelmesi, dolayısıyla tüm kiliseyi karşısına almak gibi bir hata yapması üzerine, Eirene, çevresinin de imparatora ihanet etmesi sonucu iktidara daha sıkı sarılma olanağı yakalar. Bu durum bakanları birbirlerine düşürür. Eirene, karşıtlarının gözlerini oydurur. İmparatorluk, yeni bir imparatoru başa geçirecek darbeye kadar ikiye bölünür; yeni imparator Abbasilere karşı saldırıları yeniden düzenleyecektir.

Fakat o günler daha hayli uzaktadır. 790 yılında Harun'un kurduğu savunma hattı, yeni seferlere temel olacak kadar güçlüdür. Halifenin generalleri her yıl akın tazelerler. Ürgüp, ardından Kapadokya fethedilip, tahrip edilir, sonra sıra Amorion'a gelir, Karadeniz kıyısında Samsun'a kadar çıkılır. 797 yılında, Rakka'ya yerleşmesinden bir yıl sonra, Harun birliklerinin başına geçerek sınırı aşar; bu arada ordunun başka kolları da Ankyra (Ankara) ve Ege kıyısında Efes'e ulaşarak Marmara Denizi'ne kadar çıkarlar. Bu arada Bizans karşı atakları da başlar ama halifenin ordularını durduramazlar. Küçük Asya'yı uzun süre kasıp

kavuracak Arapların önünde kimse duramaz. Ülkenin her yanında tahribatın izlerine rastlanır. Arap saldırılarının neden olduğu kargaşa, ülkenin demografik, etnik, hatta ekonomik yapısını değiştirir. Zengin bölgeler yerle bir edilip yok olurlarken, daha uzak ve göz önünde olmayan bölgeler gelişirler.[31] Bu zorunlu ya da gönüllü yerleşim sonucu Anadolu'da kozmopolit bir mozaik oluşur: Sonradan Anadolu'ya yerleşen Türkler bile bu kozmopolit yapıyı tümüyle kıramazlar.

Müslümanlarla yürütülen savaşın üzerine İtalya'yla olan ilişkilerin kopması da eklenince Bizans, dünyaya yayılma emelinden vazgeçmek zorunda kalır. Helenik Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyıldaki saldırgan tavrı, VIII. yüzyılla birlikte savunmaya dönüşür. Ordudaki reform hareketi bunun bir kanıtıdır. Ordu thema'larının örgütlenmesi bir direnişi ifade eder. Tüm halk bu örgütlenmeye katılmak zorundadır. Bizans ordusu artık bir fetih ordusu değildir. Araplaşmış taşra eyaletlerinin X. ve XI. yüzyıldan itibaren "Müslüman tiranlığın" hükmüne girmesinden sonra da zaten hiç olamayacaktır.

Halifenin Öfkesi

Eirene, 802 yılında bir hükümet darbesiyle düşürülür. Hazine logothet'i (bakanı) Nikephoros imparator olarak taç giyer, Eirene önce Marmara Denizi'ndeki Prinkipo Manastırı'na, ardından da Midilli Adası'na hapsedilir, bir yıl sonra da ölür.

Arap asıllı Nikephoros, ilk iş olarak içeride olduğu kadar dışarıda da, imparatoriçe zamanında imparatorluğun içine düştüğü güven kaybından, küçük görülmekten imparatorluğu kurtarmaya çalışır. Oldukça güçsüz duruma düşmüş devlet ve orduyu ayağa kaldırmak için acele etmektedir. Bizans'ın, Charlemagne'nın imparatorluk unvanını kabul etmemesinden kaynaklanan uyuşmazlık ve Venedik'in kime ait olduğu konusu ortadayken, Frank elçilerinin kendisine batı cephesinde en az birkaç yıl barış sağlayabilecek önerilerini de reddeder. Bunun yanı sıra Eirene zama-

nında Harun Reşid'e ödenmesi kabul edilen haracı da artık vermeme kararında olduğunu Harun Reşid'e özellikle bildirir.

Bu niyetle oturur, halifeye baştan ayağa aşağılayıcı bir mektup yazar.

"Bizanslıların Kralı Nikephoros'tan, Arapların Kralı Harun'a,

"Benden önce hüküm süren kraliçe seni göklere çıkardı, kendi eliyle de kendini basit bir piyona çevirdi. Aslında sen ona vermeliyken, sana çok büyük paralar ödedi. Kadın zayıflığı ve aptallığı. Bu mektubu okuduğunda o kadının gönderdiği paraları geri gönderdiğin gibi üzerine de ülkemi ayağa kaldırmam için sana düşen payını ekle. Aksi halde aramıza kılıç girer, kararı o verir."

Nikephoros mektubun adresi konusunda yanılıyordu. Müminlerin emirine, Allah'ın yeryüzündeki askerine böyle bir mektup yazmak, savaş ilanının da ötesindeydi; bu kadar aşağılayıcı bir mektubu ancak elinin altında çok güçlü bir ordu bulunan herkesin korkulu rüyası olan bir hükümdar yazabilirdi. Harun o kadar öfkelenir ki, Taberi, "...değil bir söz söylemek, kimse yüzüne bakmaya cesaret edemiyordu, söylenecek bir söz ya da en küçük hareketin öfkesini daha da artıracağı düşünülüyordu. Başvezir bile 'Bir fikir vermek mi, yoksa halifeyi kendi haline bırakmak mı daha iyi olur,' diye kendine sormaktaydı," diye yazıyor. Halife bu öfkeyle mürekkep ve divit ister, gelen mektubun arkasına yanıtını karalar:

"Gönlü yüce, bağışlayıcı ve esirgeyen Allah adına,

"Müminlerin emiri Harun'dan Bizanslıların köpeği Nikephoros'a,

"Mektubunu okudum, kâfir dölü. Yanıtımın ne olduğunu beklediğinden de çabuk göreceksin. Selam olsun!"

Ardından da ordunun hazırlanmasını emreder.

Ordu iki koldan saldırıya geçer. Bunlardan birinin başında Harun'un Kasif adlı cariyeden doğma oğlu Kasım vardır; bu kol, Kapadokya'da Bizans valisinin oturduğu Kurra (Koron) bölgesine yürür. Kasım'ın subaylarından Abbas bin Cafer de, aynı şe-

kilde Sinan (Ürgüp civarında Sinasos) kalesine saldırır. Birkaç çatışmadan sonra ikisi de Müslüman esirler karşılığı ordularını geri çekerler.

Ordusunun başındaki Harun, Kilis kapısından Heracle (Kilis'in kuzeybatısında Ereğli) üzerine yürür. Harun'un bu müstahkem şehri aldığı sanılmıyor ama orduları tüm ülkeyi yakıp yıkarlar, binlerce esir ve yüklü ganimet ele geçirirler. Bu kadar çabuk bir saldırı beklemeyen Nikephoros, barış anlaşmasına ve yıllık haraç ödemeye hazır olduğunu bildirir. Halife anlaşmayı kabul edip Rakka'ya çekilir ama generalleri Anadolu'da savaşı sürdürürler. İçlerinden İbrahim bin Cibril, Ankyra yakınlarındaki Safsaf ve Thebasa kalelerini zaptedip, bu kaleleri yıkar. Bu saldırılara Phrygie bölgesinde, Krasos'ta Nikephoros'un kendisi yanıt verir. Yaralanıp çembere alınır, kurtuluşunu subaylarının yiğitlik ve cesaretine borçludur. Müslüman tarihçilere göre bu savaşta Nikephoros'un 50 000 civarında adamı öldürülmüş, 4000 adamı kaybolmuştur; bu sayılar elbette biraz abartılı görünmektedir. Savaşın ardından taraflar bir anlaşmaya varırlar.

Anlaşmayı Nikephoros bozar. Kış vaktidir. Halifenin hemen sefer ilan edeceğini düşünerek, sarayda hiç kimse anlaşmanın Nikephoros tarafından bozulduğunu halifeye söylemeye cesaret edemez. Haberi duyurmak bir şaire kalır. Ebu Muhammed bestelediği şarkıyı halifenin önünde seslendirir:

"Nikephoros onu layık gördüğün barışı bozdu ama çarkıfelek ona karşı dönecek,

Sevin ey müminlerin emiri, çünkü Allah sana bunu bir lütuf olarak bahşedecek.

Bir haberci anlaşmanın bozulduğu haberini getirince, tebaan bu işe çok sevinecek,

Herkes bir an önce sefere çıkmanı bekliyor; yaralanan gururlarını ellerinle onarmanı, topraklarını kutsamanı diliyor.

İmam uzaklaştı diye ihanet edebileceğini sandıysan Nikephoros bu senin körlük ve cahilliğin olur.

(....)

Biz uyuşuk, gevşeğiz ama İmamımız hiç öyle değil, yönetmesini bilen sıkı iradesiyle hiçbir şeyi ihmal etmez o.

İmamını yanıltana hiçbir öğütün yararı yok, ama onun aklı başında danışmanı pek çok."

Halife, mevsime karşın hiç tereddüt etmeden savaşa girişir. Elimizde bu savaşla ilgili ayrıntılı bir metin yok ama Müslüman vakanüvislerden savaşın çok zorlu geçtiğini ve insanlara "en acılı yorgunlukları" tattırdığını öğreniyoruz. Abbasi birlikleri nereye kadar ilerlemiştir? Bilmiyoruz; tek bildiğimiz savaşı kazandıkları ve Nikephoros'un haraç ödemeye tekrar razı olduğu. Şair Ebu'l-Atâhiyye bizi şu sözlerle bilgilendiriyor: "*Dünya Harun'un anlaşmasını haykırdı ve Nikephoros, Harun için bir zimmi haline geldi... Halife bu; tatmin olmadan dönmez, canının istediği yere kadar ilerlemeden de durmaz.*"

Fakat savaş herkes için zordu. Harun zafer kazanmıştı kazanmasına ama Anadolu'da pek çok ölü ve esir bırakmıştı. Esirlerin sayısı bilinmiyor ama hayli yüksek olmalı ki, Arap tarihçiler "yüksek rütbeli esirler için" karşılıklı esir değişimi düzenlendiğinden söz ederler. Zorlu mevsimde Anadolu düzlüklerinde savaş her zaman çok zor olmuş, bazen çok sayıda esir düşman eline geçmiştir.

İçeride de başı dertten kurtulmayan Nikephoros, her seferinde halifeye yenilmekle birlikte savaşmaktan da vazgeçmez. Bu savaşların birinde acaba kazanır mıyım diye mi düşünmektedir? Yoksa Abbasilerin, güçlerinin doruğunda olmalarına karşın Konstantinopolis üzerine büyük bir saldırı düzenlememiş olmalarına bakıp, şimdi kesin bir saldırı düzenleyeceklerinden mi korkmaktadır? Harun'un bir deniz gücü oluşturulması[32] emri, kara kuvvetleriyle birleşen deniz kuvvetlerinin başkenti için ne denli büyük bir tehlike oluşturacağını bilen Nikepho-

ros'u daha da kaygılandırır.[33] Zenginlik içinde yüzen Abbasi İmparatoru, kâfirle savaşmak için istediği kadar adamla, istediği güçte bir ordu kurabilecek iktidara sahiptir. Ayrıca sınır boyu kurduğu kalelerin kalın duvarları ardındaki *avasım* kuvvetlerini ne zaman isterse Anadolu içlerine sürebilecektir. Herkesin fethetmeye can attığı şehri ele geçirip, Abbasi egemenliğini zaferle taçlandırmak dünyanın en güçlü hükümdarı Harun'un da en büyük dileği olmalıydı herhalde. Nikephoros'un böyle bir tehlikeden haberdar olmadığı düşünülemez. Kendi birlikleri iyi bir durumda değilken, öyleyse neden hiç durmadan Abbasi kuvvetlerinin üzerine gidip sürekli savaşa kışkırtmıştır? Bunun tek bir açıklaması var: Sert ve düşman Anadolu'ya yapılacak girişimlerin her zaman bir riski olduğunu Abbasilerin gözüne sokmak, yerel halklardan topladığı askerlerin Abbasilere pahalı bir bedel ödetebileceklerini göstermek ve sonuç olarak daha batıya, daha doğrusu başkente yapacağı saldırı konusunda halifenin cesaretini kırmak; en azından böyle bir saldırıyı olabildiğince geciktirmeye çalışmak.

Bu hesap, hiç kuşku yok ki, yanlış değildi. Basileus'un kuşkuları, en azından o sırada, gerçekleşmez. Horasan'da Ali bin İsa'nın kötü yönetiminden kaynaklanan peş peşe patlayan ciddi olaylar, Harun'u Boğaz ve Propontis'te yolundan alıkoyup, Horasan'a yönlendirir. Harun, Anadolu'daki kavgasını bir yana bırakıp doğu eyaletlerine hareket eder ama orada da hiçbir şeyi düzeltemez. Fakat bu boşluk Nikephoros'un işine yarar: Arap akınlarıyla tahrip olan kalelerini onarma fırsatı bulur.

Reşid Seferde

806 yılının Mayıs'ında halife yeniden sefer yollarına düşer. Fakat bu kez hazırlıklar çok büyük bir harekâta göre yapılır. Eyaletlerdeki *abna* ve *abbasiye* ordularından 135 000 düzenli asker toplanır, bunlara gönüllüler ve başıbozuklardan oluşan birlikler de katılır. Acaba Harun bu kadar güçlü bir orduyla Bo-

ğaz'a saldırıp ele geçirmek mi istemektedir; yoksa niyeti Anadolu'yu baştan aşağı talan edip çöle çevirmek midir?

Avasım bölgesinin berkitilmiş noktalarında toplanan ordu, 11 Haziran 806 tarihinde, alışılmış savaş düzeniyle sınırı geçer, aynı düzene kampta ve savaş alanında da uyulacaktır.

Öncü kuvvetler önde yer almakta, bunu sağ kanat, merkez kuvvetler, sol kanat ve artçı birlikler izlemektedir. Keşif birlikleri tüm ülkeyi denetleyip, kuşkulu hareketleri anında bildirirler. Ana kuvvetlerin güvenlik içinde konaklayıp, gereksinimlerini yedekleyebilecekleri kamp yerleri önceden saptanır, ana kuvvetlerin kamplara ulaşmasından önce öncü birlikler gerekli önlemleri önceden almış olurlar. Ordu bir kamp yerinden diğerine hep bu yöntemle geçerek asıl savaş alanına ulaşır. Kamp yerleri ve nasıl ilerleneceği, su kaynakları, yol koşulları, konaklama yerlerinde askerin güneşten, coğrafi koşullardan rahatsız olmamaları dikkate alınarak elden geldiğince önceden karara bağlanır (hükümdarın çevresinde her zaman bulunan bir müneccime başvurulduğu da çok olmuştur).

Hamis adı verilen birlikler bir subayın emri altındadır; subay da birliğinin tek hâkimi, halife tarafından görevlendiren *amir*'e bağlıdır. On kişiden yüz kişiye kadar küçük birlikleri subaylar yönetir. *Hamis* şefleri, modern büyük birliklerde olduğu gibi, savaş alanında ana savaş planına aykırı düşmemek koşuluyla, uygun gördükleri taktiği uygulama özgürlüğüne sahiptirler. Birlikler bazı savaşlarda devamlı bir hat oluşturarak, bazılarında da küçük gruplar halinde savaşırlar.

Savaş hattının ilk sırasında, hatırı sayılır mesafelere ok atabilen okçular ve kundaklı yay taşıyan askerler yer alırlar. Ok ve yay, step atlılarının eline geçmeden önce, avda olduğu gibi savaşta da, antik dönemden beri bilinen, İran orduları başta olmak üzere tüm ordularda yaya askerin uzun süre kullandığı bir silahtır. At üstünde ok ve yay Türkler tarafından kullanılmış olup, Türk ordularına uzun süre karşı konulmaz bir üstünlük

sağlar. İran ve Arap orduları at üstünde ok kullanımına daha sonra geçerlerse de, Arap ordularının bu silaha tam anlamıyla hâkim oldukları söylenemez. Kundaklı yay IX. yüzyıl başlarında kullanılmaya başlanır; ilk kullanıldığı şekliyle, bir deliğe sokulan küçük bir okun ileri atılması söz konusudur, ya da bunun yanında attıkları şeylerin sıkılığı ve ağırlığıyla surları zorlayan mancınıklar kullanılır; bu tür silahlardan bazıları 300 metre etkili uzaklığa sahip olabilmiştir. Düz ya da kundaklı yay, tek adam tarafından kullanılabilen hafif silahlar olarak, haliyle piyade askerin silahlarıdır.

İkinci sırada da yaya askerler yer alırlar ama bunların silahları kargı ya da Şam çeliği denen çelikten kılıçtır, ellerinde genellikle tahta ya da deriden yapılma küçük bir kalkanları vardır.

Yaya birliklerin ardınca ellerinde daha uzun kargı, mızrak ya da kılıç bulunan süvariler yer alır. Türklerin etkisiyle atlı birlikler ok da kullanmaya başlamışlardır, vakanüvisler bu konuda, "oklar dolu gibi yağardı, ya da insan bir arı kovanının boşaldığını sanırdı," diye kaydediyorlar; süvarinin okla saldırısı düşmanın moralini çökertmek için yapılırdı. At ve süvari bakla bakla düğümlerden etek biçiminde hafif bir zırhla korunurdu, bundan daha hafif olan ince çelik levhalardan oluşan zırhlar Batı silahları arasında yer almamıştır. Atlı birlikler topuz, kılıç vb. silahlar da kullanmıştır. Bu silahlar biçim, ağırlık ve etkinlik açısından Haçlıların gelişine ve Moğol saldırılarına kadar önemli değişiklik göstermez. Doğu ordularının silahları genelde hafif silahlardır.

Savaş sırasında atlı birlikler belirleyici bir rol oynarlardı; bu rolleri ateşli silahlar bulunana kadar sürecektir. Okçu ve piyadeler, düşman hattını dağıtana kadar bir, iki, üç, belki daha çok saldırı gerçekleştirirlerdi. Diğer kuvvetler, herhangi bir düşman saldırısını engellemek ve düşman hatlarını yarmak amacıyla bekletilirlerdi. Ardından atlı birlikler saldırır, düşmanın atlı birliklerine ulaşmaya çalışırlardı; ulaştıklarında da düşman hatlarını dağıtmak amacıyla geri kaçar gibi yaparak düşmanın

kendilerini izlemesini sağlar, sonra aniden geri dönerlerdi. Türklerden esinlenen bu taktik, toparlanmakta zorlanan Bizans birliklerine karşı çok etkili olmuştur.

Olabildiğince az insan öldürülürdü. Daha sonra esirlerle, düşman eline bir şekilde geçmiş Müslümanlarla, ya da mal ve ganimet karşılığı değiştirmek amacıyla olabildiğince çok esir almaya çalışılırdı. Yağma bir savaş kuralıydı; aslında birlikleri asıl harekete geçiren de bu kuraldı. Herkes eline geçen değerli şeylere, özellikle de köle olarak satabilecekleri kız ve oğlan çocuklarına el koyardı. Düşman tarafından öldürmek amaçlı saldırı olmadıkça, genellikle büyük kıyımlara girişilmezdi. İki tarafta canının bağışlanması dileğinde bulunanları öldürmezlerdi. Hükümdarın ganimet üzerinde ilke olarak beşte bir hakkı vardı ama bunun denetlenmesi hayli zordu, herkes eline geçeni sahiplenirdi. Müslümanlar da, Hıristiyanlar da, düzenli ordunun gelirini artırabilme kaygısı dışında bir kaygı gütmeden yağmalamışlardır.[34] Göçebeler taşıyamadıkları her şeyi tahrip ederlerdi ama düzenli birlikler düşmanı zayıflatmak için ürüne ve hayvanlara el koymalarına karşın su kanallarını, meyve bahçelerini tahrip etmezlerdi.

Olağanüstü haller dışında savaş çok uzun sürmez, bir, bazen de iki mevsimde biterdi. Çünkü orduların yiyecek ve içeceğini sağlamak kolay bir iş değildi; özellikle kış mevsimi Anadolu düzlüklerinde uzun ve sert geçiyordu. Ordu anayurdundan uzun süre ayrı kalacak olanaklara pek sahip değildi. Ayrıca bir de taşınması gereken ganimet vardı; ganimetle birlikte uzun süre ortalıkta dolaşılmayacağı da bellidir. Ordu bir zafer kazandığında, düşmanı para ya da mal haracına bağlayan bir anlaşma yaptığında geri çekilirdi (Eirene, Harun'a yün de vermiştir). Halife ordusunun zafer kazanmaması çok nadirdir. Ama her zaman galip gelen taraf olarak kaydedilir. Zaferler, özellikle de halifenin bizzat yönettiği sefer dönüşleri çok büyük şölenlerle kutlanırdı. Bağdat sokakları halkla dolar, halka paralar saçılır, caddeler aydınlatılır, halk eğlenmeye çağrılırdı.

Heracle'nin Kuşatılması ve Fethi

Bizanslılar, Arap ordusunun Bizans topraklarına girmesinden önce Aynzarba ve civarına saldırdıkları için (805-806) yeni bir savaşı zaten beklemekteydiler. Harun kamp kuracağı Tyane yönüne ilerlerken generallerinden Abdullah bin Malik, Dhul-Kila'yı (Tyane ve Cesare arasında) kuşatma altına almıştı, Davut bin İsa adlı komutanı da emrindeki 70 000 kişilik orduyla bölge ve berisindeki düşman birliklerini dağıtmakla uğraşmaktaydı. Başka birlikler de Hisn es Sakaliba'yı (bugünkü Anasa Kalesi) ve Kapadokya bölgesindeki Thabaz'ı zaptetmeye çalışmaktaydılar. Yani Harun, Avasım ve Kapadokya arasını kesin olarak "denetim altına almak" amacındaydı.

Bununla birlikte halife kararsızdı. İconium, Dorylaion ve kuzey yolu üzerinde Heracle önlerine geldiklerinde, Mesudi, *avasım*dan iki generalinden Mukalled bin Hüseyin'e, "Burayı kuşatmamız hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğunu aktarır. Hüseyin, "Bizans topraklarında rastladığınız en güçlü, en iyi savunulan şehir burası. Buraya saldırır da, Allah'ın yardımıyla ele geçirirseniz, bundan sonra sizi hiçbir şey durduramaz," yanıtını verir. Harun aynı soruyu Ebu İshak'a da sorar; o da, "Müminlerin emiri bu şehir Bizans tarafından stratejik yolları ve ülke girişini savunmak amacıyla inşa edildi. Fazla kalabalık değil, yani ele geçirdiğiniz takdirde Müslümanlar arasında paylaşmaya yetmeyecek bir ganimet elde edersiniz, yok eğer saldırır da alamazsanız, sefer planlarınızı tehlikeye atarsınız. Yapılması gereken en akıllıca iş bana göre müminlerin emiri, Bizans'ın büyük şehirlerinden birine saldırmalı; şehir ele geçerse tüm orduya yetecek ganimet elde edilir, alınamazsa da şehrin büyüklüğü savaşın kaybı için bahane olur," der.

İshak haklıydı.

Reşid elindeki güçlü olanaklara Heracle'nin dayanamayacağını düşünmüş olmalıdır. Oysa düşündüğü gibi olmaz. Kuşatma çok zorlanır. Heracle'nin nasıl berkitildiğine ilişkin elimizde bir bilgi yok, ancak bir ovaya hâkim bu şehrin bir hendekle çepeçevre sarıldığını biliyoruz; yani her şey bu şehrin güçlü bir sa-

vunmaya sahip olduğunu doğruluyor. Kuşkusuz Harun da savunması güçlü bir şehri zaptedecek her türlü olanağa, kuşatma makinelerine, çeşitli aletlere, dev koçbaşlarına, mancınıklara, nefte (Rum ateşi), duvarlara tırmanmak için uzun merdivenlere sahipti. Sahipti sahip olmasına ama on yedi günün sonunda surlarda hiçbir gedik açılamamıştı; Heracle gerçekten de "en güçlü ve en iyi savunulan şehirdi." Müslüman ordusunun kayıpları artmaktaydı, yiyecek ve hayvan yemi sıkıntısı da Reşid'i kaygılandıracak düzeylere tırmanmıştı.

Halife'nin kötü bir karar verdiği açıkça belli olmuştu. Yeniden danıştığı Ebu İshak, bu kez, kuşatmayı kaldırmamasını tavsiye eder: "Şimdi çekilirsek bu Bizans krallığının itibarını yükseltir, dinimizin itibarını sarsar, önümüzdeki şehirleri de yüreklendirip direnişlerini artırır." Ardından da, "Allah bize zafer ihsan edinceye kadar" Heracle karşısına bir şehir kurma düşüncesini ortaya atar.

Bu tavsiyeye uyan Harun, hem kuşatma altındakilere, hem de kendi birliklerine, ne kadar gerekirse o kadar uzun süre kuşatmayı sürdüreceğini göstermek üzere şehir inşaatını başlatır. Antikçağ ve ortaçağda yaygın olan teke tek dövüşlerden biri burada gerçekleşmiştir. Mesudi, "Şehrin kapısı açıldı, dikkat çekici güzellikte bir adam harika silahlar kuşanmış olarak Müslümanların şaşkın bakışları arasında ilerledi, yankılar yaratan bir sesle haykırdı," diye anlatıyor. "Araplar uzun zamandır işte buradayız. İçinizden benimle boy ölçüşecek bir kişi yok mu; on kişi, yirmi kişi de mi yok?" Fakat uyumakta olan Harun'u, izin vermesi için uyandırmaya kimse cesaret edemez. Bizanslı ertesi gün tekrar kapıdan çıkar ve yine meydan okur. Birkaç general öne çıkıp dövüşmek isterler ama Harun sıradan bir askerin gönderilmesini ister; asker yenilse bile ordunun morali bozulmayacaktır." Bizanslı'yla, sınır boylarından İbn el-Dürzi adlı cesaretiyle ünlü bir gazi arasında uzun bir kavga başlar. Taraflar birbirlerine kıyasıya girişirler, bir ara İbn el-Dürzi yenilecek gibi olur, kaçmaya başlar. Ama bu step atlılarının alışılmış taktiğinden başka bir şey değildir. Rakibi peşine düşüp vur-

mak için kolunu kaldırdığı bir an kılıcını o kadar şiddetle savurur ki, rakibini atından düşürür, ikinci kılıç darbesiyle de kafasını uçurur. Mesudi, "Bu zafer Müslümanları galeyana getirdi, kâfirleri acılara gömdü," diyor.

Araplar baskılarını artırıp, "ateş topu" atmaya başlarlar. Halife, "Mancınıklarla yanar halde ateş atın, düşmanın direnci kırılacaktır," emri verir. "Emredildiği gibi yaptılar; taşların üzerine keten ve neft dökerek yakıp taşları surlara fırlattılar. Ateş surlara yapışarak sur taşlarını birbirinden çözüyor, patlayan ya da çözülen taşlardan surlarda gedikler açılıyordu. Bu şekilde atılan ateşlerle yangın tüm şehri sardığında, kuşatma altındakiler şehir kapılarını açarak, canlarının bağışlanması talebinde bulundular"[35]

Şair İbn Cami de şehrin alınışını şu dizelerle hayalinde canlandırır:

"*Heracle bu acayip şey karşısında teslim oldu: Ağır makineler neft ve ateş saçıyordu.*

Attığımız ateşler şehrin bağrında, sanki ipe dizili renkli kumaşlar gibi sarkıyordu."

Bulgar tehdidiyle uğraşan Nikephoros, Heracle, Dhul-Kila, Samalut ve Hisn Sina kalelerinin tamirine dönüp bakacak halde değildi. Ülke ahalisini satın almak amacıyla halifeye 50 000 dinar gönderir. Bu tür işlerde kolaylıkla unutulmayacak duygulu anlar da yaşanır. Halife bir gün karargâhına iki Bizans seçkinin geldiğini görür. İmparator'dan getirdikleri mektupta, Harun'un Heracle'de esir aldıkları arasında Bizanslı bir soylunun kızının da bulunduğu, bu kızın oğluyla nişanlı olduğu yazmaktadır. İmparator, "Bu talebim ne sana, ne de dinine aykırı. Doğru bir şey olduğuna inanırsan, gerçekleştir," demektedir. Harun hemen kızı buldurup kaldığı çadırda bir tahta oturtur. Satışa çıkartarak çok yüksek bir fiyatla adına aldırır, ardından da kızı çadırı, giysileri ve diğer eşyalarıyla birlikte Nikephoros'a yollar. Daha sonra Fırat üzerinde, Rakka yakınlarında kızın onuruna Herakla adını alacak olan bir kale yapılır. Nikephoros

mektubunda kokular, hurma, unla yapılan *kabis* denen bir tatlı, süt, bal, kuru üzüm ve tiryak da istemiştir. Elçilere İmparator'un istediği her şey verilir, İmparator bunlara karşılık 50 000 dirhem ve doru bir at üzerinde yüz brokar, iki yüz işlemeli ipekten elbise, on iki doğan, dört tazı ve üç at gönderir.

Heracle'nin alınışı büyük bir bayram gibi kutlanır; büyük bir şehir alınamadığından küçüğünün alınışı kutlanmıştır. Bizans tarafındaysa olay neredeyse duyulmadan kalır. Oysa Ankyra ya da Dorylaion düşmüş olsa tepki kuşkusuz farklı olurdu. Ordunun dönüşüyle Bağdat'ta halk bayram yapar, cirit oyunları oynanır, Rakka'ya ülkenin her yanından şairler dolar. Şu dizeler Ebu'l-Atâhiyye'ye aittir:

"Kaderi göklerde yücelen şah saldırınca,
Heracle ölüm şarkısına şaşırmadı mı?
Harun'un saldırıları fırtına gibi esti,
Verdiği ceza yıldırım gibi sert ve aniydi.
Bayrakları işte yine zaferle dalgalanıyor,
Sanırsın bulutlarla yarışıyor.
Müminlerin emiri zafer senin,
Canın nasıl isterse zaferinle öyle sevin;
İşte ganimet, işte dönüş yolu, seçim senin."

Bizans, bu sefer nedeniyle yıkılan Toros eteklerindeki kaleleri yeniden yapma işine girişmez. Fakat Abbasi ordusunun çekilmesi ardından Nikephoros kalelerin kullanılabilir hale getirilmeleri emrini verir. 807 yılı başında da Harun yeni bir sefer için hazırlıkları başlatır. Birkaç ay sonra da sefere çıkıp, karargâhını Adata'da kurar.

Bu kez fazla uzağa gitmez. Nikephoros'un verdiği rahatsızlıklara karşı 30 000 askerle Herseme'yi ileri sürer. Aynı zamanda *sugur*'ların berkitilmesi ve sınır boylarının güçlendirilmesi emri verecektir. Bunlardan sonra, aklındaki büyük seferi daha ileri bir tarihe bırakarak Rakka'ya çekilir.

Horasan bir kez daha halifeyi tedirgin etmektedir.

ALTINCI BÖLÜM

HORASAN'DA ÖLÜM

Ey mülkün sahibi Allah. Sen mülkü kime dilersen ona verirsin, mülkü kimden dilersen ondan alırsın. Kimi dilersen onun kadrini yükseltir, kimi dilersen onu alçaltırsın. Şüphesiz ki Sen her şeye hakkıyla kadirsin.
Kuran, III, 26

Harun'un 805 yılında gerçekleştirdiği Horasan seferi, durumu hiçbir biçimde değiştirmemiştir. Ali bin İsa aşırı vergilendirmeyi durdurmaz, halk yığınlarında da hoşnutsuzluk giderek artar. Yeni bir isyan başlar; bu başkaldırı Emeviler döneminin güçlü bir ailesinden gelen Rafi bin Leys adını ön plana çıkarması nedeniyle daha endişe verici boyuttadır. Rafi bin Leys adı etrafında bir anda çok sayıda insan toplanır.

İsyanın temelinde de hayli dokunaklı bir hikâye yatar. Taberi şöyle anlatıyor: "Rafi bin Leys Semerkand garnizonunun seçkin bir subayıdır, yakışıklı bir adamdır, kadınlara ve şaraba düşkündür, zamanını eğlenerek geçirir. Bu arada, önemli bir kadınla, Harun sarayında görevli Yahya bin Eşetli'nin karısıyla da bir gönül serüveni yaşamaktadır. Kadın, Rafi'nin sözüne uyup evliliğini bitirir, dininden dönüp Müslüman olur, yasal bekleme süresi sonunda da Rafi kadınla evlenir. Yahya, Harun'a bir mektup yazar, olan biteni bir bir anlatarak şikâyetçi olur. Harun da, Ali bin İsa'ya emir vererek Rafi'nin yakalanıp hapsedilmesini, örnek olsun diye suratına kara çalınıp bir eşeğin sırtında sokak sokak dolaştırılıp teşhir edilmesini, baskı yapılarak kadından boşatılmasını ister. Ali, Semerkand valisine bu emirlerin yerine getirilmesini buyurur.

Vali, Rafi'yi hapse atıp, kadını geri göndermesi için zorlar, adamla özel olarak ilgilenir. Rafi hapisten kaçıp, bir süre Belh'te gizlenir, aracılarla Ali'den aman diler. Aman dilenilmesini kabul eden Ali, Rafi'yi Semerkand'a gönderir. Rafi karısını resmen alamayınca, Semerkand başıbozuklarını etrafina toplayıp şehri ele geçirir, karısını valinin elinden kurtarır. Ali ve adamlarının elinden yaka silken şehir halkı Rafi'yi alkışlayarak bağrına basar."

Emevi dönemi son valisinin torunu Rafi gibi güçlü bir etkiye sahip bir adamı, Ali'nin zina suçlamasıyla karşı karşıya bırakması, aslında, adamı uzaklaştırmak için bir bahaneden başka bir şey değildi. Ali'nin kötü yönetiminden şikâyetçi olanlar, yani Sogd, Toharistan ve Mâverâünnehir aşiret reisleri Rafi'nin etrafinda toplanmaya başlarlar. Ali, isyancıların üzerine oğlunun kumandasında bir ordu gönderir. Oğlu öldürülür, birlikleri bozguna uğrar. Bu kez orduyu Ali bizzat yönetir ama o da yenilip Merv'e kaçar. Olaylar karşısında Belh halkı da ayaklanıp, vali vekilini katlederler. İş büyümüştür. İmparatorluğun tüm doğusu alevler içinde kopma noktasına gelir. Ali halifeyi yardıma çağırır. Valisinin yetersiz kaldığını, değiştirilmesi gerektiğini sonunda Harun da anlar. Anlar anlamasına ama Ali'nin elinde hatırı sayılır olanaklar vardır; birdenbire yerinden edilmesi de tehlikelidir.

Ali'yi makamından atıp saraya geri getirme işi, zor günlerin adamı Herseme'ye düşer. Herseme'nin Ali'ye götürdüğü Harun'un mektubu şöyle başlamaktadır: "Ey orospu çocuğu, sana yapmadığım iyilik kalmadı... Sen ne yaptın? Müslümanların başına tiran kesildin, tebaamı kendinden soğuttun, herkesin bizden yüz çevirmesine neden oldun. Seni tutuklaması, hazinelerine el koyması, senden hesap sorması için sana Herseme'yi yolluyorum..." Herseme, cebinde bu mektup, emrinde 20 000 kişi Merv yolunu tutar. Merv'de saraya gelir, karşılama yemeğinin sonlarına doğru mektubu Ali'ye verir, Ali'yi tutuklar, nesi var nesi yoksa ortaya çıkartır, sonra da Bağdat'a yollar.

Ali'nin tutuklanması Horasan'ı kötü bir valinin zulmünden kurtarır ama isyanın sonunu getirmez. Başkaldırı Azerbaycan'dan

Fergana'ya kadar yayılmıştır. Başkaldırı noktalarının mantar gibi çoğalması, Horasan halkının İslamiyet'i kabul edişinin ne kadar yapay ve kırılgan bir zemine oturduğunun bir göstergesi olduğu kadar, kendilerine özgü kişiliklerine nasıl sahip çıktıklarını, gerekli gördükleri anda Abbasilere nasıl sırt çevirebileceklerini de ortaya koymaktadır. Birkaç on yıl sonra o günlerde güdülen politikanın yetkinliği tartışma konusu olup suçlanacaktır.

Harun tehlikeyi anlamıştır. Çok hızlı bir biçimde hareket etmek gerekmektedir. Ne kadar parlak bir ad olursa olsun, Herseme sonuçta sadece halifenin temsilcisi sıfatıyla olay yerindedir ama halifenin gücüne sahip değildir. Öte yandan, Yahya'nın yerine getirilen başvezir Fadıl el-Rabi, ünlü Bermeki'nin yeteneklerine sahip olmaması bir yana, yetkileri de Yahya'ya göre hayli kısıtlıdır. Bir tek halife bu boyutta büyük kararlar alabilecek konumda olduğundan, Harun olay yerine bizzat gitme kararı alır.

Oysa, Horasan'a gitme kararı, sağlık koşulları nedeniyle hayli cesaret gerektiren bir iştir. Halife hastadır, hasta olduğunu da bilmektedir. Midesinden rahatsızdır. Onca uzun bir yolu at sırtında gitmek, muhtemelen kanser hastası bir adam için son derece tehlikelidir. Ama İslam'ın önderi olduğu düşüncesi ve Abbasi hanedanının geleceğini kurtarma endişesi her türlü kararsızlığı ortadan kaldıracak kadar güçlüdür.

Suriye-Avasım bölgesi valiliğine getirdiği üçüncü oğlu Kasım'a Rakka'yı emanet eden Harun yola çıkar. Bağdat'a uğrayarak oğlu Emin'i yokluğunda vekil tayin eder.

Memun babasının giderek kötüleştiğini görmektedir. Önlem almadığı takdirde, hilafetin ardıllığı anlaşmasıyla kendine bırakılacak Horasan valiliğinin elinden gideceği endişesiyle babasıyla birlikte yola çıkmak için ısrar eder. Doğu eyaletlerinin valisi zaten kendisi değil midir? Başvezir Fadıl el-Rabi ve önemli yardımcıları da halifeye eşlik ederler.

Zorlu bir yolculuk olur. Oğullarının her biri sağlık durumundaki değişiklikleri anında öğrenebilmek amacıyla halifenin yanına

bir casusunu sokmuştur: *Binbir Gece Masalları*'nın iki tarafı keskin kılıcı sadık Mesrur, Memun'un; doktor Cibril, Emin'in; üçüncü bir kişi de Kasım'ın casusudur. Halifenin çevresindeki herkes onun sonunu çabuklaştırmak istemektedir; İslam'ın halifesine, müminlerin komutanına en zorlu binek hayvanlarını uygun görmekten çekinmezler, halife acılar içinde kıvranmaktadır.

Halife bu haldeyken Hint krallarından birinin yanında çok ünlü bir hekim olduğunu öğrenir, hemen bu kralın yanına birini gönderip hekimi getirtir. Tedavi halifeyi bir süre rahatlatır. Böylece bazı düzenlemeler yapmaya fırsat bulur; örneğin Memun'u hemen Merv'e gönderir; kendisine bir şey olduğu takdirde Memun, yöneteceği eyaletin başkentinde ve birliklerinin başında olabilecektir. Rey'de birkaç gün geçirip, Gürgan'a geçer, oradan da, daha iyi bir iklim aradığından, Tus yönünü tutar; hastalığı tüm bedenini sarmıştır. Tus şehrinde durur, yola devam etmesi olanağı kalmamıştır. Bir gün karşısına bir karşılaşmada esir düşen Rafi bin Leys'in kardeşini getirirler. Harun adama, "Allah'ın düşmanı, sen ve kardeşin Horasan'ı öyle ateşe verdiniz ki, şu hasta halimle bunca uzun yolu gelmek zorunda kaldım. Fakat Allah'ın da yardımıyla sana eşi benzeri görülmemiş korkunç bir ölüm tattıracağım"[1], der. Ardından da adamı, el ve ayaklarından başlayıp kemiklerini tek tek sıyırması, en sonunda da bedenini dörde bölmesi için bir kasaba teslim eder.

Kendisinin çektiği, başkalarına da çektirdiği acılara karşın Harun şiirden zevk almayı hâlâ sürdürmektedir. Şu dizeleri yazdırır:

"*Nerede o krallar; nerede senden önce yaşayanlar?*
Gittikleri yere gitmek, senin kaderinde de var.
Sen ki, dünyayı ve zevklerini seçtin,
Sen ki, kulaklarını hep iltifatlara diktin,
Dünyanın tüm zevkleri sonunda biter,
Ölümden öteye yol mu var?"[2]

Sonra da, "Bu sözler tam anlamıyla beni anlatmıyor mu?" diye sorar. 24 Mart günü ordudaki tüm Abbasileri çağırıp birkaç söz

söyler: "Yaşayan her şey ölmek zorunda. Genç olan her şey yaşlanmalı; kaderin bana yaptıklarına bir bakın. Size üç nasihatim var: Verdiğiniz sözleri dindar bir adam olarak izleyin; imamlarınıza sadık olun ve kendi aranızda birlik sağlayın; Emin ve Memun'u gözleyin, içlerinden biri kardeşine ihanet edecek olursa hainliğinin cezasını verin." Ardından da mallarının bir kısmını dağıtır, öldüğü haberinin yayılması üzerine, "bir eşek getirtip binmek ister ama bacakları cansız sallanır kalır, eyerin üzerinde duramaz. Karşısına bir sürü kefen getirtip içlerinden birini seçer, kefene bakarak Kuran'dan ayetler okumaya başlar: 'Malım bana bir fayda vermedi. Bütün saltanatım benden ayrılıp mahvoldu.'[3]"

Halife, aynı gün yani 24 Mart 809 (3 Cuma 193) tarihinde ölür. Oğlu Salih, veziri Fadıl el-Rabi ve bazı yakınları başucundadır. Cenazesi Tus şehrinde, daha sonra Meşhed, "Şehit Mezarı" olarak adlandırılacak olan Sanabad bahçesine gömülür. Bahçeye "Şehit Mezarı" adının verilmesi halifenin gömülü olması nedeniyle değil de, 818 yılında Tus'ta ölen ve Harun'un mezarı yakınına defnedilen Şii imamların sekizincisi Ali Rida'nın anısına hürmeten verilir. İmam'dan kalanlar görkemli bir anıt mezara defnedilmiş; mezar tüm Şii âleminin hac yerine dönmüştür ama Harun'un mezarı kaybolur.

El-Reşid

Daha sonra dönemi, Arap uygarlığı ve Abbasilerin altın çağı olarak adlandırılacak olan halifenin saltanatı, işte böyle, Bağdat'tan uzak bir biçimde sonlanır. Sonraki kuşaklar, geçmişle ilgili olarak kendilerine görkem, şan, şeref kazandıran mutlu dönemlerle ilgilenirler, anımsarlarken, hoşlarına gitmeyen, ünlerini lekeleyen dönemleri karanlıkta bırakırlar. İmparatorluğun parçalanmasında pay sahibi olacak Harun çağdaşları da, müminlerin emirinin ulaşılamaz ve karşı çıkılamaz otoritesi altında oluşmuş, daha önce eşi benzeri görülmemiş bir refah ve gönencin aynası olmuş görkemli sarayında yaşanmış, henüz neredeyse el değmemiş halde bulunan Harun döneminin anılarını saklarlar.

Daha ileride de göreceğimiz gibi, yirmi üç yıllık Harun egemenliği ve onu izleyen birkaç on yıllık dönemde, çok büyük eşitsizliklere karşın, şehirlerde yaşayan halk en güzel günlerini yaşar. Bağdat, kuruluşundan neredeyse otuz yıl sonra, bilinen dünyanın ekonomi merkezi haline gelmiştir. Bu merkezin yer aldığı Mezopotamya'ya insan ve mal akar; şehirler büyür, gelişir; her türlü hammadde ve mamul bu şehirlere akar; buralardan tüm dünyaya yayılır; VIII. yüzyıl sonu, IX. yüzyıl başlarını kapsayan bu "iyi Harun" ve onun ilk ardılları döneminde refah hiç olmadığı kadar geniş halk tabakalarına ulaşır, yayılır.

Bu dönem aynı zamanda büyük bir entelektüel gelişmeye de sahne olur; Memun bu açılımı daha da ileri götürecektir. Şairlerin bir çiçek tarlası gibi ortaya çıkmaları, yeni şiir akımlarının doğması, ilk nesir yazarlarının eserler vermeye başlamaları, bilim adamları ve çevirmenlerin yetişmesi saray lüksüne, Zübeyde, Bermekiler ve halifenin yardımseverliklerine eklenir; bu çok renkli tablo zaman içinde daha da renklenir. Bire bir tarihi gerçeklerin peşine düşülmez de toplumsal renkliliğin, dekorun ne olduğu görülmek istenirse, belki biraz çarpıtılmış ve genellikle süslenmiş olmakla birlikte Binbir Gece Masalları durumu layıkıyla ortaya koyan bir aynadır. Bağdat ve Mezopotamya şehirleri çerçevesinde masallar üreten anlatıcılar da bu dönemde yetişir. Harun'dan yüz yıl sonra yazan Mesudi, "reşid" halife dönemi anılarının bir yankısıdır: "Hükümdarlığı sırasında zenginlik, görkem ve refah o düzeydeydi ki, bu döneme düğün günleri denildi."

Harun Reşid'in sonradan neredeyse efsanevi bir görüntü kazanması, aslında, ölümünün hemen ardından halife ve Abbasilerin başına dert olan mutsuzluklara, acılara çok şey borçludur. Bir insana, bir hükümdara sıfatlar yüklemek hiç de zor değildir. Vur patlasın, çal oynasın yaşamayı mı sever, yoksa acımasız bir zorba mıdır? Bağnaz ve kusursuz bir Müslüman mıdır? Bir politika dehası mı, yoksa taçlı bir aptal mıdır? Bu nitelikleri bazıları tarafından en uç noktalara çıkarılıp övülen, bazıları tarafından

da yadsınan, sahip olduğu sınırsız iktidarla ahlaki bir çöküş, bozulma yaşayabilecek bu adam, gücünü bir zayıflık, bir tedirginlik duymadan ve gereksiz zorbalıklar göstermeden kullanmasını bilmiş, gerektiği yerde, gerektiği kadar acımasız olabilmiştir. Bermeki olayı bunun bir örneğidir. Muhteşem Süleyman nasıl en yakın dostu İbrahim'i gözlerinin önünde öldürtebildiyse, Harun da Cafer'in kellesini kopartmış, "babam" dediği Yahya'yı ve en değerli veziri Fadıl'ı hapse attırabilmiştir. Çok gizli bir biçimde uzun sürede tasarlanan bu kanlı olay, halifeyi gözümüzde her şeyden kuşku duyan, sinsi ve kindar biri olarak gösterebilir. Keza, onu sürekli kaygılar içinde yaşayan biri olarak da görebiliriz. Bu konuda başka bir örnek, Ali yandaşlarına karşı sergilediği tavırdır; onları sürekli göz hapsinde tutar, tehlikeli olduklarını düşündüğünde de ortadan kaldırır. Yemen'de asileri boğdurtur, ölümünün arifesinde Horasan isyanı elebaşısının kardeşini en acımasız biçimde öldürtür. Fakat Ali yandaşları, Hariciler, Zaidiler, el-Mukanna yanlıları gibi, toplumsal hoşnutsuzluk nedeniyle yandaş kazanan pek çok hasmının bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

Kuşkusuz ki dinine derinden bağlı bir adamdı. Günde yüz rekât namaz kılması ve iyiliğini dillere düşüren zekât ve bağışlarda bulunması gibi, o günün zorlu ve rahatlıktan uzak koşullarında dokuz kez hacca gitmesi dindarlığının delilidir. Diğer hükümdarlardan daha ileri düzeye geçmeyen, hatta hali vakti yerinde her zenginin yaşayabileceği düzeyde kalan duygusal yaşamı da İslam kurallarına hiçbir biçimde ters düşmez.

Zaman zaman can sıkıcı şeyler yaşansa da, Zübeyde'ye karşı ömür boyu duyduğu aşk hayli dokunaklıdır. Arada bir *nedimleriyle* birlikte içtiği şaraba duyduğu sevgi de, adı içkiciye çıkan halifeler düzeyinde olmamıştır asla. Oğullarının eğitimine gösterdiği özen de onun aile babası yanını ortaya koyar. Tüm bunlar onu saygın, şefkatli, Allah'tan korkan ve aşırılığa kaçmayan Epiküryen bir adam yapar; fırsat buldukça mutfağa girip yemek

yaparmış, ama bunların hepsinden öte iktidarını kötüye kullanmamış, hatta en küçük bir gölge düşürmemiş bir insandır. "XIV. Louis'yi anımsatan yanları vardır." (Gaudefroy-Demombynes). Keza Muhteşem Süleyman'ı da.

Güneş Kral XIV. Louis örneğinde olduğu gibi, Harun Reşid'in politik yetenekleri konusunda tam bir fikir birliği yoktur. Horasan valisi Ali bin İsa hakkında en olumsuz raporların yazılmasına karşın, onu şiddetli fırtınalar ve rüzgârlara karşı korumayı sürdürmesi, bu konudaki körlüğü bilançonun borç hanesinde yazılmalıdır. Mali politikası, ki aslında Bermekilerin politikasıdır, başarılı olmaktan uzaktır. Kırsal kesimin yaşam koşullarını ağırlaştırıp, imparatorluğu sürekli sarsacak toplumsal hoşnutsuzluk ve kışkırtmalara yol açmıştır. Salt Bizans karşıtlığı üzerine kurulu dış politikası, uzun döneme yayılan, imparatorluk sınırlarının genişletilmesini ve dış destek –özellikle Charlemagne desteğinin– aranmasını gerektiren bir politikadır; zamansız ölümüyle dış destek arayışı gerçekleşmez, olduğu yerde kalır.

Çağdaşları ve sonradan gelenler tarafından imparatorluğu paylaştırarak dağılmasını hızlandırmakla suçlanır. Fakat bu yargı da inandırıcı olmaktan uzaktır. Bağdat'tan yönetimi oldukça zor bu kadar geniş bir alanı özerk bölgelere ayırmak, aslında o kadar da kötü bir karar değildi. Öne çıkan iki vârisinin çok farklı kişiliklerde olması, Harun'un elinde olan bir şey olmadığı gibi, merkezkaç güçler de, bu kadar geniş bir alanın tek merkeze bağlı olarak yönetilemeyeceğini, eninde sonunda dağılacağını her durumda ortaya koyuyordu. Arap-İslam uygarlığının iki yapı taşı, din ve dile karşın yerel çıkarlar ve ayrılıkçı hareketler su yüzüne çıkmaya başlamıştı. İmparatorluğun politik olarak dağılma tehlikesi, yönetimi önemli bir sorunla karşı karşıya getirmekteydi.

Herkes gibi çelişkili yanları olan bu büyük halifenin gençliğinden beri süre gelen silah zevkinden söz etmezsek, portresini tamamlamış olmayız. Harun ömrü boyunca bir askerdi. Başa geçer geçmez, Bizans sınırına askeri bir sistem kurma konusunda çok duyarlı davranır; bu amaçla kanlarını, çocuklarını, malını,

mülkünü Bağdat'ta bırakarak Rakka'ya yerleşir, saltanat süresinin yarısından çoğunu, on üç yılını burada geçirir. İslam topraklarını savaşla genişletmek, daha önce de gördüğümüz gibi, halifenin en büyük kaygısıdır. Diğer Abbasi halifelerinin tersine ordularına kendisi komutanlık etmiş, Bizans'a, en azından birinin hedefi doğrudan Konstantinopolis olmak üzere, pek çok sefer düzenlemiştir. Bu çerçevede başlattığı Charlemagne yakınlaşması, Horasan sorunu ve ölümü nedeniyle asla sonuçlanmamıştır.

Harun Düzenlemelerinin Bozuluşu

Harun'un ölüm haberi geldiğinde Zübeyde, Rakka'da bulunuyordu. Hemen, Harun'un kızlarının, kız kardeşi Üleyhe ve saray erkânının katıldıkları bir cenaze töreni düzenledi. Şair İshak el-Mavsili bir ağıt yakmakla görevlendirildi. O da, Emeviler döneminin bir ağıtını saray korosuyla seslendirmekle yetindi. Akıllar başka yerlerde olduğundan şairin ne yaptığına dikkat bile edilmedi. Zübeyde birkaç ay sonra Rakka'yı terk edip, yaşamının sonuna kadar kalacağı el-Karar Sarayı'na çekildi.

Emin, müminlerin emiri olduğu haberini Bağdat'ta aldı. Yemin töreni (*bayah*), iki gün sonra, bir cuma günü Bağdat Camisi'nde yapıldı. Yeni halife *minber*'e çıkarak, merhumu övdü, tebaasından kendisine uymalarını istedi. Aynı kandan gelen kardeşleri ve yüksek rütbeli memurlar bilinen andı tekrarlayarak birer birer önünden geçtiler. Cariyeler ve diğer memurlar Emin'in amcası önünde sadakat yemini ettiler. Askeri birliklere iki maaş tutarı para dağıtıldı.

Merv'de Memun halifenin ölümünü bizzat kendisi duyurdu, Emin ve tahtın ikinci vârisi olmak sıfatıyla kendi adına bağlılık yeminlerini kabul etti. Askerlerine bir yıllık maaşları tutarında para dağıttı.

Birkaç gün sonra da bazı siyasi mahkûmlar ve bu arada Zübeyde'nin istemi doğrultusunda hayatta kalan Bermekiler özgürlüklerine kavuştular.

Ölümünden önce ardılını belirleyen Harun Reşid, taht vârisliğinin kolay olmayacağının farkındaydı. Mekke yemini en kötüsünün gerçekleşmesini engellemek amacıyla yapılmıştı. Fakat en kötümserlerin bile akıllarına gelmeyecek şeyler oldu, imparatorluğun batmasına ramak kaldı.

Yaptığı düzenlemeler Harun'un ölümünün hemen ardından bozulmaya başladı. Kermasin'i (Kermanşah) son ziyareti sırasında ölümü halinde uyulmak üzere bir emir vermiş; refakatindeki birliklerin Merv'e giderek Memun'un emrine girmelerini istemişti. Oysa daha Harun'un öldüğü gün, Emin'in Bağdat'tan gönderdiği, bir süredir Tus'da bulunan bir temsilci, taht vârisi Emin'in çok gizli kaydıyla Bağdat'ta verdiği mektupları sahiplerine ulaştırmaktaydı (Bir şeylerden kuşkulanan Harun, adamın üstünü aratmış ama bir şey bulamamıştı). Mektupların birinde, halife ailesi ve saray erkânının Fadıl el-Rabi emrinde olacakları, bunların Bağdat'a gönderileceği; ordunun adları belirtilen komutanların emrine verilecekleri yazılıydı. Bu emirler Harun tarafından bırakılan düzenlemelere açıkça aykırıydı. Generaller bir toplantı düzenlediler. Fadıl el-Rabi ağırlığını koyarak, "Artık olmayan bir hükümdara karşı tahtta oturan bir hükümdarı yeğlerim," sözleriyle dengeyi bozdu. Askerler hemen ikna oldular.

Memun bu duruma karşı çıkmadı. Ali bin İsa döneminde Horasan'da oluşan yaraları sarmakla yetindi. Vergileri düşürdü, dinden kopuşların önünü almaya çalıştı, adil yönetimiyle halk kitlelerinin gönlünü kazandı. Halk Rafi bin Leys isyanını desteklemekten vazgeçti; o da general Herseme'ye teslim oldu. Fadıl el-Rabi ve Ali bin İsa'nın etkisiyle Kasım, Suriye-Avasım valiliğinden alındı. Memun bir karşılık olarak Horasan-Bağdat posta iletişimini kesti. Emin'in emirlerine fazlasıyla boyun eğen Rey valisini değiştirdi. Emin de, bunun üzerine Memun'a temsilci göndererek, Horasan vergilerinin bundan böyle kendi adamları tarafından toplanacağını bildirdi. Ayrıca ismini vererek bir posta yetkilisi atıyor, bu adamdan her gün bu bölgeyle ilgili haber

beklediğini ekliyordu. Tüm bunlar Memun'a "Horasan'dan çekil" demekle eşanlamlıydı; Memun reddetti.

Horasan'da yaygın bir propaganda ve devlete karşı isyanla başlayan Abbasi başkaldırısını iyi özümsemiş Memun, sınırları gözetletmeye, yollara barikatlar kurmaya, kervanları aratmaya başladı. Rey'e, başlarında Tahir bin Hüseyin adında bir komutanla (bu isim gelecek yıllarda çok önemli roller üstlenecektir) 20 000 kişilik çok seçkin bir birlik yerleştirdi. İki kardeş arasında talepler ve reddetmeler birkaç ay daha sürdü. Memun, kardeşinden karısı Ümmü İsa ve çocuklarını göndermesini, babasının vasiyeti 100 milyon dinarı vermesini istedi. Emin reddetti. Reddettiği yetmiyormuş gibi, Memun'un karısına armağanı değerli mücevherlere de zorla el koydu. Bununla birlikte, Memun'un başdanışmanı Fadıl bin Sehl, Emin'in tüm yetkilerini başvezire bırakıp zevk ve sefaya daldığı Bağdat'ta Memun lehine zemin hazırlamıştı.

Aralarındaki kapışmanın ancak bir ordu savaşıyla biteceğinin hem Memun, hem de Emin fazlasıyla farkındaydılar. Emin'in henüz iki yaşındaki oğlu Musa'yı taht vârisi ilan etmesiyle kopma kaçınılmaz bir hal aldı. Cuma hutbelerinde artık Memun ismi okunmuyordu, adı paralardan da silinmişti, kraliyet giysilerinin üzerine onun yerine Musa'nın adı işleniyordu. Emin, böyle davranmakla Harun'un Kâbe duvarına astığı Mekke Andı'nı bozmuş oldu. Memun da, buna karşılık, hutbelerden ve paradan Emin adını çıkarttı, veliaht vâris unvanını bırakıp imam unvanı aldı. Bu olaylar 810 Kasım'ında gerçekleşmekteydi. Yani Harun'un ölümünden iki yıl bile geçmeden aile ve politik barışı sağlamak adına yaptıklarından geriye hiçbir şey kalmamış, iç savaş kapıya dayanmıştı.

Emin, eski Horasan valisi Ali bin İsa'yı, emrine 40 000 kişilik bir ordu vererek, Memun'u yenmeye ve kardeşini getirip hapsetmeye memur eder. Ayrıca Ali'ye kişisel servetinden 200 000 dirhem vererek, daha sonra Horasan'ı adil bir biçimde yönetmesini, bölgede vergileri düşürmesini ister. "Memun eline düştüğünde, gümüş bir zincirle zincirlenmiş olarak bana gönder," der.

Ali, emrindeki seçkin orduyla Bağdat'tan çıkar, Tahir'in 20 000 kişiyle beklediği Rey'e yürür. İki ordu şehir yakınlarında karşılaşırlar. Kıyasıya bir çatışmadan sonunda Tahir, Irak ordusunun merkezini çökertir, ordu bozulur. Yaralı ve atından düşmüş Ali'nin kellesi uçurulur. Tahir kelleyi Memun'a gönderir. Memun aynı gün halife ve müminlerin emiri sıfatlarını edinir.

Bağdat halifesi Emin –şimdi iki halife vardır– *abna* ordusundan seçilen 20 000 kişilik kuvvetin başına Abdurrahman bin Cabalah adında yetenekli bir komutan koyarak tekrar Memun'un üzerine gönderir. İki ordu Rey ve Hamadan arasında kapışırlar. Abdurrahman yenilerek Hamadan'a çekilir, orada kuşatma altına alınır. İki ay sonra teslim olur ama daha sonra sözünde durmaz, bu nedenle de öldürülür. Böylece, Irak yolu Tahir ordusuna açılmış olur.

Zafer artık Memun için elini uzatsa tutacağı kadar yakındır. Zaten zavallı Emin ve Bağdat yönetimine üstünlüğünü göstermek için yaratılmış değil midir? Ancak, başkente zaferle girmesi ve yönetime el koyması için iki yıl geçmesi, bu süre içinde dramatik olayların yaşanması gerekecektir.

Emin kaybettiği her savaştan sonra sahneye yeni birlikler sürer. Sürer sürmesine ama generalleri kendilerinden öncekiler gibi savaşmak ve tehlikeye atılmak konusunda fazla istekli olmadıklarından, bu pek de kolay olmaz. Örneğin Ahmet ve Abdullah'ın birlikleri ok bile atmadan dağılırlar, çünkü Bağdat'ta kalan birliklere de, savaşa giden birlikler gibi iki yıllık ücretleri ikramiye olarak dağıtılmış, bu da savaşa gönderilen birliklerin hoşuna gitmemiştir. Tahir, hiç kan dökmeden, önemli Holvan Kalesi'ni ele geçirir. Memun bunun üzerine 20 000 kişilik gücüyle gelen Herseme'ye bölgeyi işgal etmesi, Tahir'e de Bağdat üzerine yürümesi emrini verir.

Başkent o günlerde iyiden iyiye karışmıştır. Emin birliklerinin başkomutanı Hüseyin bin Ali bin İsa askerlerinin önünde, "Erkek mi, kadın mı ne olduğu bilinmez birinin emrinde aşağı-

lanmaya dayanacak hal kalmadı; gözü işretten başka bir şey görmeyen Emin'in ne orduyla ne de devletle ilgilendiği var," diyerek açıkça başkaldırır. Komutanı tutuklarlar, ama ordu da ikiye bölünür. Düzen sağlamaktan aciz halife, kendi yanında savaşacakları umuduyla halka silah dağıttırır; bu da olayların daha da tırmanmasına neden olur. 25 Ağustos 812 günü Memun'un iki generali şehir kapılarına dayanırlar. Kuşatma başlar.

Bağdat "Komün"ü

Güçlü bir savunmaya sahip Bağdat, zapt edilmesi zor bir şehirdi. Emin de kapıları destekleyip, askere para dağıtmıştı. Birliklerinin bir kısmı, Herseme'nin dayandığı Horasan kapısının bulunduğu bölgeyi savunuyordu. Tahir de Basra kapısı önüne yerleşmişti. Üçüncü bir general de, şehrin güney yönünde, Memun ordusunun kuşatma makinelerinin başındaydı. Şehir kısa sürede ayaktakımının eline geçti. Taberi, "Kendi halinde, okuryazar takımı saklanıyordu," diye yazıyor. "Haydut, hırsız çapulcu takımı şehre hâkim olmuş, kimseden korkmadan yağmalayıp, önlerine çıkanı öldürüyorlardı," diyor. Tarihçi Kennedy, kuşatma altındaki Bağdat'ı Paris komünüyle karşılaştırarak, "Geleneksel sınıfların çöküşü, o ana kadar ortalıkta görünmeyen önemsiz toplumsal öğelerin politika sahnesine çıkmalarına firsat yarattı," der. Halifelik muhafiz alayı komutanlarının görevden kaçmaları, tüm otoritenin sonunu getirir. Taberi, "Savaşın komutası serüvencilerin, ayaktakımının, toplumun tortusu sayılacak adamların eline geçmişti. Yıkım ve tahribat o hale geldi ki, Bağdat'ın görkeminden eser kalmadı," diye aktarırken, Mesudi de şu dramatik ifadelerle duygularını dile getirir: "O zengin yaşam tüm sevecenliğini kaybettikten sonra Bağdat için ağlıyorum... Acımasızca ateşlere atılanlar oldu. İşte bir kadın, dalgalara kapılıp kaybolan bir yakını için ağlıyor, bir diğeri haykırarak ailesini arıyor, bir başkası sevdiğinin peşinde. Kara gözlü bir kız, erkek kardeşinin adını haykırıyor, ama artık bir kardeşi yok ki; cesedi şuraya arkadaşının yanına düşmüş; yanında yattığı, uzak-

lardan gelen yabancı biri olmalı, yol ortasında yatıyor kafası kopmuş. Her yer ceset dolu. Oğul babasını korumaktan aciz, arkadaş arkadaşı kollayamıyor. Değerli her şeyimizi yitirdik ve ben ağlıyorum. Karkh pazarları terk edildi; şimdi hırsız, uğursuz takımının sığınağı. Savaş, ayaktakımı arasından yırtıcı dişleriyle vahşi aslanlar çıkartıp ortalığa saldı." Kör Ali lakaplı başka bir şair de, "Savaşlar ortalığa birtakım adamlar saldı ki ne Kahtandan ne Nizardan (Arap aşiretleri); çul zırhlı bir çapulcu ordusu aç aslanlar gibi saldırgan... Kaçmak nedir bilmezler, kıçlarında donları yok ama her biri 2 000 adama saldırır. Bir taraftan vururlar, bir taraftan, 'Al bakalım, bu da ayaktakımı savaşçıdan' diye bağırırlar... Bağdat'ta hapishane kaçkınları ve sefalet düşkünü bahtsızlardan başka kimse kalmadı... Haremler artık anaları korumaktan aciz; kapı eşiğini koruyacak ne dayı, ne amca kaldı. Biz desen artık ölmek istemiyoruz inancımız uğruna. Her şeye kadir Allah, dilerim adın unutulmasın!" diye yakınır.

Bağdat gibi bir şehirde yaşamak için o günlerin en pahalı bedelini ödeyen halkın içine düştüğü dramı bu hem duru hem de tumturaklı ifadelerden anlıyoruz. Kuşatma bir yıl sürer. Görülmedik şiddette çarpışmalar yaşanır. Bağdat halkı, ellerinde sapanlar sopalar, başlarında palmiye yapraklarından miğferler, kollarında sıkıştırılmış sazdan saptan kalkanlar, Memun'un demir miğferli, kılıçlı, topuzlu süvarilerine karşı şehirlerini olağanüstü bir cesaretle savunurlar. Neredeyse hiçbirinin elbisesi olmadığından adları tarihe "Çıplaklar" olarak geçer. Mesudi, "Bir gün 100 000 Çıplak, Emin'in diğer savunucularıyla birleşip, ellerinde sopalar, başlarında kâğıt ve yapraklar, şehrin birkaç çıkışından Memun birliklerine saldırdılar. Ölümüne bir çatışma oldu. Öğlen saatlerine kadar Çıplaklar üstün görünüyorlardı ama Memun kuvvetleri her yandan saldırıya geçince tabanları yağladılar; aşağı yukarı 10 000 tanesi bu ateş ve demir sınavında kanlara boğuldu," diye anlatıyor.

Bağdat'ın başkent kalması için mücadele veren Çıplaklar ayaklanmasını başka ayaklanmalar izler; büyük şehir uzun süre

bu ayaklanmalarla direnir. Söylentiler halkı sokaklara düşürür; politik ve ekonomik nedenlerle kavgalar olur; kavgaların arkası yağma, yıkma, yakma, ölüm demektir. Toplumsal kargaşa şehir yaşamının bir parçası haline gelerek *fitne* ("müminler topluluğu birliğinin bozulması") adını alır: Fitnenin kaynağı olarak da açlığın sokağa döktüğü *el-amme*, yani "kim olduğu belirsiz halk topluluğu" gösterilir.

Emin denetimi elinden tümüyle kaçırmıştır. Artık parası da kalmadığından, isteyen istediği memurun evine el koysun der ama halk zaten bunu uzun süredir yapmaktadır. Umutsuzluk içinde, "Dilerim Allah iki tarafı da yok eder, etrafım düşmanlarla çevrili, benim için savaşanlar da, bana karşı olanlar da bana düşman; benimle olanlar malımı, karşı olanlar canımı istiyor," diye haykırır.

813 yılının sonlarına doğru olaylar hızlanır. Şehrin doğu yakasıyla, batı yakası arasındaki iletişim kopar, Karkh bölgesi karşı güçlerin eline geçmiş, Emin toprakları Yuvarlak Şehir ve çevresiyle sınırlı kalmıştır. Halife ve Zübeyde şehir merkezindeki Kubbetülhadrâ sarayına çekilmek üzere el-Huld ve Karar saraylarını terk ederler. Emin'e sadık kalmış birkaç general, her şeyin bittiğini görerek, halifeye *abna* askerlerinden seçkin birkaç yüz kişilik bir kuvvetle gece karanlığında şehirden çıkmayı denemesini önerirler. Bu şekilde Suriye ya da Mezopotamya'da tutunup taht ve imparatorluğunu geri almayı deneyebileceğini söylerler. Fakat halife içlerinde Tahir yandaşlarının da bulunduğu yakınlarından çekinerek bu tasarıyı uygulamaya cesaret edemez. En iyisi gidip Herseme'ye teslim olmak diye düşünür; hem adamı yakından tanımakta, hem de yaşı nedeniyle ateşli Tahir'den daha anlayışlı olacağını düşünmektedir. Tahir'e duyurmadan yaşlı komutana bir haber uçurur, karargâhına gelip anlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirir; bir anlaşmaya varılır; buna göre hilafet simgeleri, manto, asa ve yüzük Tahir'e teslim edilirken, halife de Herseme'nin kampına sığınacaktır. Herseme birkaç adamıyla

kayıkla sarayın yanına gelecek, halife de o sayede saraydan kaçacaktır. Fakat son anda nehir kıyısında sağa sola gelip gitmelerden kuşkulanan Herseme, gece vakti girişilecek kaçış hareketinin durdurulmasını önerir. Emin kabul etmez.

Herseme bunun üzerine birkaç adamıyla birlikte kararlaştırıldığı gibi saray kıyısına gelir. Halifeyi görür görmez, "Efendim, sultanım! Ey efendimin, sultanımın oğlu!" diyerek ayaklarına kapanır. Generalin küçük grubu halifeyle birlikte kayığa biner, kıyıdan ayrılır ayrılmaz da silahlı adamlar ortalığa çıkar, kayığı çembere alıp gövdesinde delik açarlar. Kayık içindekilerle sulara gömülür. Bir asker saçlarından tutup Herseme'yi kurtarırken Emin yüzerek karşı kıyıya çıkar. Çıkar çıkmaz da tanınır, çevresi sarılır, bir eşek sırtında komşu evlerden birine tıkılır. Halifenin kaçış planından haberli Tahir, içlerinden birinin adı Kureyş olan birkaç köle göndermiştir. Emin onları görünce durumu kavrar ve çok saygın bir tavır takınır. Polis şefi Ahmet de yakalanmıştır. Ahmet halifeye, "Vezirlerinize lanet olsun, sizi bu duruma düşürdüler," der. O da, "Vezirlerime lanet okuma onların bir kabahati yok. Onlar masum. Bana gelince; ben de bir amaca ulaşmayı deneyip de kaybeden ilk adam değilim," yanıtını verir. Sonra dua etmeye başlar. Gece yarısına doğru ellerinde kılıçlar İran asıllı askerler eve girerler. Halife canını pahalı satmak ister ama iki darbede başı yarılıp yere serilir. Darbe Kureyş'den gelmiştir; aynı adam Emin'in başını gövdesinden ayırıp Tahir'e götürür. Tahir de âdet olduğu üzere kesik başı Bağdat'ın en büyük köprüsünde sergiler.

Harun'un büyük oğlu, anası da babası da Peygamber soyundan gelen tek halifenin kaderi 24'ü 25 Eylül 813 tarihine bağlayan gece, işte böyle sonlanır. Son nefesini verirken, "Hepimiz Allah'a aitiz, hepimiz Allah'a döneceğiz! Ben Peygamber torunuyum, Memun'un kardeşiyim!" diye bağırır.

Memun artık tek halifedir ama imparatorluğuna düzen getirip, hükmünü geçirmesi zaman alacaktır. İç savaştan kaynakla-

nan zorluklar bir anda giderilemez, Memun'un başkente girişi çeşitli olaylara bağlı olarak gecikir.

Emin öldüğünde Memun hâlâ Merv'de, Horasan'da güçlü dostlara ve etkiye sahip, Horasan'ı imparatorluğun merkezi haline getirmek isteyen veziri ve "koruyucusu" Fadıl bin Sehl'le birliktedir.

Memun, Ali yandaşlarıyla olan ezeli savaşa acaba bir son vermek istemiş midir? Yoksa bu grupla ilgili uzunca bir süredir olumlu kişisel düşünceleri mi su yüzüne mi çıkmıştır? Her ikisi de olabilir. 817 yılının ilkbaharında herkesi şaşkınlığa uğratan bir karar alır: Şiilerin Ali'nin on ikinci ardılları üzerine kurulu imamlık sistemine göre sekizinci imam olan, daha çok Ali el-Rida adıyla ünlü Ali bin İsa'yı kendinden sonra veliaht tayin eder. Abbasilerin siyah rengini bırakıp, Şiilerin yeşil rengini kullanmaya başlar. Ali, halife kızlarından Ümmü Habibe'yle, oğlu Muhammed de yine halife kızı Ümmü el-Fadıl'la evlenir. Memun'un kararıyla Abbasiler hilafet makamından kopmuş olmazlar. Aliciler ve Abbasiler arasındaki savaşı durdurmak, hilafet makamının Abbas soyuna sağlam bir biçimde geçişini sağlamak amacıyla bunu yapmaya en yeterli ve en bilge insan geçici olarak bu makama getirilecektir. Memun'un amacı Peygamber ailesinde birliği sağlamak ve hilafet makamını sağlam temellere oturtmaktır ama beklediği gibi olmaz.

Bağdat bir kez daha karmaşaya yenik düşer. Yaşayan Abbasi önde gelenleri Memun'un yetersizliğini ilan etme ve Harun Reşid'in yakınları arasından bir halife seçme kararı alırlar. İlk olarak Mehdi oğullarından Mansur'un üzerinde durulur. Mansur yapılan teklifi reddeder. Ardından Mehdi'nin diğer oğlu İbrahim halife ilan edilir. 24 Temmuz 813 günü Bağdat Büyük Camisi'nde adına hutbe okunur. Hutbede Memun adı geçmez, İbrahim'e *el-Mübarek*, "Allah tarafından kutsanmış" sıfatı layık görülür. İmparatorluğun başında yine iki halife vardır.

Devlet adamlığından çok müzisyen ve şarkıcı olarak ünlü İbrahim'in halife seçilmiş olması oldukça yadırganacak bir durum-

dur. Büyük sanatçı, Harun'un sofra arkadaşı, zevk adamı ve olağanüstü savurgan yapısıyla devlet işlerine uygun olmadığı gibi, karşı karşıya olduğu zor günlere hiç de uygun biri değildir. Hazine neredeyse tam takır olduğundan, askerin maaşını verebilmek için İbrahim kısa bir süre sonra kendi kişisel servetine el atmak durumunda kalır. O da yeterli olmayınca, subaylarına Bağdat yakınlarındaki Savad bölgesinin ürünlerine el koyma izni verir. Onlar da ekinleri biçer, köyleri yağmalarlar; bu da kuşkusuz yeni halifenin itibarını yükseltmez. Başkent'te ayaklanmalar baş gösterir. Aliciler ve İbrahimciler karşı karşıya gelirler.

İbrahim basiretini gözle görülür biçimde yitirmiş, Memun'un Ali yandaşlarına göz kırpan çözümü de bir işe yaramamıştır. Bunu herkes görüp bilmektedir ama bir tek Memun durumun farkında değildir. Gözlerini açan Ali el-Rida olur. Fadıl bin Sehl'in başta olmasından ve kendisinin veliaht seçilmesinden halkın duyduğu rahatsızlıkları dile getirir. İmparatorluktaki Müslümanların çoğunun, iktidarın Ali yandaşlarına geçmesini istemediklerini söyler, "İbrahim bu yüzden halife seçildi," der. Yani Memun Bağdat'a dönmek zorundadır, barışı bir tek o sağlayabilecektir. Generalleri de Ali el-Rida'nın söylediklerini onaylayınca 818 yılının başlarında Merv'den ayrılır. Birkaç hafta sonra, Fadıl bin Sehl öldürülür; herhalde Memun'un emriyle öldürülmüş olmalıdır. Daha sonra halife, sık sık mola vererek Irak yolunu tutar. Altı ay sonra Tus'a ulaşır, Harun Reşid'in mezarı başında dua okur. Ali el-Rida, işte burada ölür; kimileri üzümü fazla yedi de ondan öldü derken, kimileri de üzümü Memun'un zehirlediğini ileri sürerler. Fakat Fadıl bin Sehl ve Ali el-Rida'nın ölümleri, ne olursa olsun, halifenin işine yarar: Halk tarafından sevilmeyen vezir ortadan kalkmış, Ali taraflısı politika bir yana bırakılmıştır.

O ana kadar sessizce Rakka'da bekleyen Tahir, Bağdat üzerine yürüme emri alır. 10 Ağustos 819 tarihinde, neredeyse halifeyle aynı anda, Bağdat'a girer. Harun Reşid öleli hemen hemen on yıl olmuştur.

YEDİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT

Ne doğuda ne de batıda, Bağdat'ın dünyada bir eşi yoktur.
Yakubi

Bağdat İslam'ın kalbidir, kurtuluş şehridir, türlü yeteneklere sahip en seçkin, en nazik insanların konuşuldukları yerdir. Buranın rüzgârı okşayıcı, ilmi insanın içine işleyicidir. Burada her şeyin en iyisi, en güzeli bulunur. Sahip olduğumuz her şey ondan gelir, tüm güzellikler ona döner. Herkesin gönlünde o yatar, tüm kavgalar onun içindir.
Mukaddesi

"Mansur, 'Buraya ne derler?' diye sordu. 'Bağdat' diye yanıtladılar. 'Aman ya Rabbi' sözleri döküldü halifenin ağzından. 'Babam Muhammed bin Ali'nin sözünü ettiği şehir burası; yaşayıp, hüküm süreceğim, neslimin hüküm süreceği yer burası. Allah'ın emir ve öngörülerini özen gösterip ben gerçekleştirebileyim diye İslam öncesi ve sonrasında hükümdarlar burasının izini kaybetmişlerdi, şimdi gelenekler yerli yerine oturuyor, işaretler ve sözler açıklığa kavuşuyor. Hiç kuşku yok ki, doğusu Dicle, batısı Fırat'la çevrili bu 'ada' evrenin kavşağı olacak. Dicle yoluyla Vasit, Basra, Ubulla, Ahvaz, Fars, Umman, Yamama, Bahreyn ve civarından gelen gemiler bu sularda yüzecek. Musul'dan, Diyar Rabia, Rakka, Suriye, Marş diyarından (Anadolu), Mısır ve Mağrip'ten mallar buraya akacak ve Dicle üzerin-

den taşınacak. Bu şehir Cebel, İsfahan ve Horasan halklarının gelip geçtikleri yol olacak. Burasını bana sakladığı, benden öncekilere göstermediği için Rabbime şükürler olsun! Allah'a ant olsun ki, bu şehri kuracağım, ömrüm oldukça bu şehirde oturacağım, neslim de bu şehirde yaşayacak ve hiç kuşku yok ki bu şehir dünyanın en gönençli şehri olacak."[1]

Dünyanın En Gönençli Şehri

Günümüzde hemen hemen hiçbir izi kalmayan bu mucizevi şehircilik başarısı tümüyle insan emeği ürünüdür. Belirleyici bir özelliğe de sahip değildir. Ne Roma ya da İstanbul gibi tepelere, ne de Şam gibi yeşil vahalara sahiptir, Atina ya da Kudüs gibi bir akropolü ya da kalesi de yoktur. Babil, Selüsi, Ktesiphon gibi bazı büyük şehirler de bu civarda kurulmuşlardır. Bu şehirlerin hepsi de, Bağdat gibi, İran düzlüklerini Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan yol üzerinde dizilirler. Binlerce yıl boyunca insanlar, kültürler ve mallar Akdeniz'den Orta Asya, Hindistan ve Uzakdoğu'ya kuzeye fazla uzak olmayan Mezopotamya ovasını aşarak, Hamedan ve Hanigin arasında Zagros'tan geçen bu eski yolu kullanmışlardır. Bağdat çevresindeki topraklar nadiren sel baskınıyla karşılaşır; Dicle ve Fırat'ın bu noktada birbirlerine yakınlıkları da iki nehir arasında kolaylıkla kanallar açılmasına olanak verir. Kolay savunulabilir bu iletişim kavşağı hemen ayrıcalıklı bir yerleşim birimi haline gelir; şehir neredeyse göz açıp kapayıncaya kadar hızla gelişir.

Mansur'un özgün tasarımı burada iktidarını merkezileştireceği bir kale şehir kurmaktı; ne bahçesi, ne de idman yerleri olan bir politik ve idari merkez olsun istiyordu. Oysa şehir her gün biraz daha büyüyüp, bir büyük şehir kimliğine kavuştu; zenginlik ve görkemi tüm imparatorlukta olduğu gibi dünyanın en uzak köşelerindeki halklara bile ulaştı. Bağdat saraya özgü bir yönetim merkezi olmak durumundayken on iki yıldan daha kısa bir sürede büyük bir şehir haline geldi; aradan yarım yüzyıl bile geçmeden Harun Reşid başkentinin belki bir milyona varan

nüfusuyla dünyanın en büyük şehri olduğu görüldü; o dönemde Kuzey İtalya ve Avrupa'da en kalabalık olduğu söylenen şehirlerde yaklaşık 40 000 kişi yaşamaktaydı. 100 kilometre kareye yayılan bir Bağdat'la kıyaslandığında, o günün Paris'i nokta gibi kalır. O günlerde Bağdat'la kıyaslanabilecek tek şehir Konstantinopolis'tir, ya da daha sonra sırasıyla 300 000 ve 500 000 kişilik nüfus yoğunluklarına ulaşacak Şam ve Kahire böyle bir kıyaslamaya konu olabilir.

Tarih boyunca hemen her yerde, örneğin XII. ve XIII. yüzyıl Avrupa'sı, XV. ve XVI. yüzyıl Anadolu'sunda karşılaştığımız bu göz kamaştırıcı gelişmenin nedeni her zaman aynıdır: Barışın sağlanmış olması, politik kararlılık, etkin yönetim ve yeni ekonomik kaynak ve etkinliklerin halk tabakaları tarafından geniş oranda kullanılabilmeleri bu gelişmenin motorunu oluşturmuştur. Böylelikle, VIII. ve IX. yüzyıl Ortadoğu Araplarında, o güne kadar insanlık âleminin tanıdığı en görkemli şehircilik gelişmelerinden birine tanık olunur.

Bağdat, her türlü gelişme olanağını bünyesinde toplayan bir yerdi. Mansur'un dehası bunları keşfedip kullanmak olmuştur. Tarım ekonomisi Sasaniler döneminde gerçekleştirilen çalışmalarla çok hızlı bir gelişme gösterebilecek konumdadır; bataklıklar kurutulmuş, tarıma uygun sulama kanalları oluşturulmuş, şekerkamışı ve hurma yetiştirilmiş, narenciye ve dokuma ürünlerine (özellikle pamuk) ağırlık verilmiştir. Bahçıvan ve çiftçilerin değerini hemen anlayacakları verimli bir alanın yanı başına kurulan ve sulama kanallarıyla iki nehir arasında adeta bir ada gibi duran Bağdat'ın çok parlak bir geleceğe sahip olması kaderinde yazılıdır. Şehre hücum çok kısa bir sürede kendi kendini beslemeye başlar; şehre yönelen her akın peşinden yeni yapılanmaları ateşler; yeni inşaatlar da hiç durmayan bir insan ve sermaye akını yaratır. Bu da, tarihçi Hatîb el-Bağdadi'nin aktardığı gibi olağanüstü bir spekülasyona yol açar. El-Mehdi zamanında bir Bizans elçisi şehri gezmektedir. Aniden durur, yanındaki başmabeyinciye,

"Şurası ticari bir yatırım için çok uygun bir yer. Halifeden benim adıma 500 000 dirhem borç isteyebilir misiniz? Bir yıl içinde bu parayı ikiye katlayacağımdan eminim," der. Her zaman çok cömert olan halife, "İstediği 500 000 dirhemi verin, üzerine de bir 500 000 dirhem daha koyun, her yıl da bu paranın kazancını adama gönderin," emri verir. Bizans elçisi halifenin verdiği parayla iki nehrin birleşme noktasına değirmenler inşa eder, ölümüne kadar da yatırımından elde ettiği kazanç kendisine gönderilir.

Başta Abbasi ailesi olmak üzere, büyük küçük tüm memurlar, herkes, tıpkı Bizans elçisi gibi paralarını işletirlerdi. Topraklar alınır satılır, şirketlere ortak olunur, dini yasakları delmenin bir yolu bulunarak utanıp sıkılmadan borç para verilir, paradan para kazanılırdı.

Yuvarlak Şehir'in etrafına ilk önce halifenin toprak verdikleri, yani rejime en yakın olanlar, en yakın yardımcıları, özellikle Abbasi ailesinden pek çok kişi yerleşir. Mansur bu kişiler için oğluna, "Bu adamlara saygılı ol, bunları ön plana çıkar, cömert davran, diğer insanlardan üstün tut, çünkü onların zaferi senin zaferindir, onları övmek seni övmek demektir," diye öğüt verir. Mehdi, oğulları doğu yakasına yerleşirlerken, el-Rusafe Sarayı'nı Dicle'nin karşı kıyısına inşa ettirir, erkânı da onu izler.

Yerleşmeleri amacıyla halife sahabeye de toprak dağıtır. En sadık aşiretlerden (Kureyş, Ansar ve Yemen gibi) gelen bu insanlar halifenin en yakın destekçileridirler. Çoğu sarayda görev alıp, İslam öncesi yazın ve şiir geleneğini sürdürürler. Mansur, veliaht tayin ettiği oğlu Muhammed'i (Mehdi) Arap tarihi ve edebiyatı öğrenmesi için bu adamlara emanet eder. Mehdi de, Hadi ve Harun için aynı şekilde davranır. Toprak dağıtılan başka Araplar da vardır; Abbasi devrimi sırasında Musul, Vasit, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin alınmasında yararlıkları görülmüş aşiret şefleri de unutulmazlar.

Horasan birliklerinin sonucu etkileyen destekleri de unutulmaz. İran'a yerleşip İranlılaşan bu Araplar, Abbasileri iktidara

taşıyan ordunun demir yumruğu olmuşlardır. Yeniden Araplaştırılıp, aşiret temelinde yeniden örgütlenen, "namuslu, cömert ve dürüstlükten ayrılmaz" diye bilinen bu insanlar, ilk halifeler döneminde ordunun belkemiğini oluştururlar. Harun döneminde, Yuvarlak Şehir'in etrafında İran'dan geldikleri yerel bölgelere göre gruplanmış olarak oturmaktaydılar.

Mevali'nin de kendilerine özgü bir bölgesi vardı. Mansur sonrasında Mehdi'nin bunlara verdiği önem, yönetimdeki, özellikle *barid* bünyesindeki rolleri Harun döneminde de azalmaz, tersine artar. Daha sonraları *mevali* oğullarının kendi aralarındaki çekişmeler sonucu, grup dağılma sürecine girer; yavaş yavaş Müslüman halk arasında kaybolur gider. İçlerinden halifenin en yakın danışmanlığına, hatta vezirliğe kadar çıkan çok olmuştur. Tahta çıkma sırasında bu grubun tutumu bazen belirleyici rol oynamıştır. Kendilerine ait mahallenin dışında, halifenin takdiriyle şehrin hemen her yerinde arsalara sahiptiler.

Planı şehrin gelişimini öngörmediğinden, kısa bir süre sonra Mansur göç akını karşısında çareyi yeşil kubbe altında yaşayıp, dışarıya çıkmamakta buldu. Herhalde ilk kez çok şaşırmış olmalıydı; farklı yörelerden akın akın gelen insanlar disiplinli ve güvenilir olmaktan uzaktılar. Bu tür sorunlara karşı fazla hazırlıklı olmayan yöneticilerin içine düştükleri zor durum hayal edilebilir bir şey. İlk göçmen akını Horasan, Yemen, Hicaz, Vasit ve Kûfe'den gelmişti. Ardından daha kalabalık göçler sökün etti. Ortadoğu'nun her yerinden, her sınıf ve her türden insan; köylerden, varoşlardan, şehirlerden; okumuşu, okumamışı, sanatçısı, esnafı, tüccarı, kaçakçısı, işsizi, çalışanı Bağdat'a koşuyordu. Pazaryeri zaten şehrin güney batısındaki el-Karkh bölgesine taşınmıştı, çok geçmeden en önemli ticari merkez haline geldi. Yakubi bu pazarı, "Boyutları yaklaşık olarak iki fersenge bir ferseng[2] büyük bir pazardı. Her malın kendi zanaatçısı, esnafı, tüccarı bir diğerine karışmaz, her mal o mala özgü sokaklardaki dükkânlarda satılırdı," sözleriyle tanımlıyor. Ticari alanın bu şe-

kilde mal düzeyinde ayrılması aslında yeni bir şey değildi: Tüm Ortadoğu'da bu âdete her zaman uyulmuştur.

El-Karkh pazarı da hızla büyür. Yakubi, "Bağdat'ta ondan daha büyük ve daha görkemli bir mahalle yoktu," diyecektir. Pazar ve civarına, hem çok görkemli, hem de çok alçakgönüllü binalar tüm doğu şehirlerinde rastlanan karışıklık içinde yan yana dizilirler. Bununla birlikte, Abbasi şehirlerinin uzun süre belirleyici özelliğini oluşturacak toplumsal katmanlaşmadan kaynaklanan bir tür "züppeleşmek"le bazı mahalleler diğerlerine göre daha asaletli bir hal alırlar. Örneğin, bazı sokaklarında kadıların, diğerlerinde zengin tüccarların, kimilerinde de büyük dükkân sahiplerinin yaşadığı eş-Şemmâsiye'de oturmak çok gözde bir şey olur. Mahallelerin bu bağlamdaki önemleri de elbette, toplumsal ve politik olaylara göre sık sık değişir. Hatta pazaryerleri bile bu çerçevede şehrin bir tarafından diğer tarafına yer değiştirir.

Yuvarlak Şehir'in ve Karkh pazarının yer aldığı Dicle'nin doğu yakası kısa sürede aşırı nüfus yoğunluğuna sahne olur. Şehir nehrin batı yakasına, Mansur'un, oğlu Mehdi için inşa ettirdiği kamp yeri yakınlarında gelişmeye başlar. El-Rusafe olarak adlandırılan bu yeni mahalle de halifenin sarayı etrafında hızla büyür. Mehdi'nin cömertliği, Mehdi ve subaylarına, memurlarına ait binalar giderek her gün biraz daha çok insanı o bölgeye çeker. Bermekiler de buraya yerleşerek bölgenin çekimini artırırlar. Yahya ve Cafer kendilerine lüks saraylar yaptırırlar. Onları Emin ve Memun izler. Belki batıl inanç, belki inşaat zevki, halifeler babadan kalma saraylarda oturmayıp, her biri bir öncekinden daha görkemli saraylar yaptırmışlardır. Harun'un pek çok sarayı vardı, sayısı belirsiz izleyicisi peşinde, Irak'ta bir bölgeden diğerine gezerdi. Yerleşim birimleri de hep bu sarayların etrafında oluşmuştur. Kerpiç ya da çok nadiren tuğladan yapılan bu saraylar, bakımdan yoksun kaldıklarında birer birer dökülüp gitmiştir.[3] Sarayların görkemli zamanlarında etraflarına dolan kalaba-

lık da, Mezopotamya'nın her yanına dağılan bu ucube kalıntıların icabına bakmıştır.

VIII. yüzyılın sonlarında, şehrin özellikle güneydoğu bölgesinde yirmi üç saray çok geniş bir alanı kaplamaktaydı, bu bölge darü'l-halife olarak adlandırılacaktı. Bağdat, böylece, nehrin her iki yakasına da yayılmıştır. Harun zamanında nehrin iki yakası birbirlerine bağlı kayıklardan oluşan üç köprüyle birbirine bağlanır; köprülerden biri Horasan kapısı yakınında, diğeri el-Karkh bölgesinde, üçüncüsü de daha güneydedir. Şehir kanallar üzerine kurulu olduğundan ulaşım önemli ölçüde su yollarıyla sağlanmaktadır. Mukaddesi, "Bağdat halkı su üzerinden gelir gider, bir yandan diğerine akar dururdu. Bağdat'ın üçte ikisi sulardan oluşmaktaydı," diye kaydediyor. Venedik'te olduğu gibi burada da nehirler ve kolları üzerinde sayısız küçük köprüler inşa edilmiş, kayık ve benzeri araçlar insan ve mal taşınmasında önemli rol üstlenmiştir. O günlerde, "Her Bağdatlının ahırında bir eşek, nehir üstünde de bir kayığı olmalı," denirdi. Halifelerin her birinin görkemli, bazen de saçma sapan gezinti kayıkları vardı. Örneğin Emin; kartal, aslan, at, fil, yunus, yılan gibi hayvan biçimli altı kayığa sahipti.

Eşitlikçi Fakat Yapısı Belli Bir Toplum

En ince, en cafcaflı lüksün egemen olduğu, dört bir yana serpilen Bağdat, ancak doğuda görülebilecek korkunç bir sefalete de kucak açar; mezhep çatışmaları genellikle fanatizmin kanlı sahneleriyle sonuçlanır; salgın hastalıklar bir tufan hızıyla yayılır, yangın ve seller önlerine geçilemez biçimde ortalığı yerle bir ederler.

Bağdat zenginler için bir cennet ağacı,
Ama yoksullar için sefalet ve acı kaynağı
Şaşkın, ne yaptığını bilmez sokaklardayım,
Sanki unuttuğu Kuran gibiyim Allah tanımazın.[4]

Tüm Müslümanlar Allah'ın fark gözetmeden yargıladığı *ümmet*'in bireyleridir. Peygamber ailesi dışında İslam'da asalet ve

hiyerarşi yoktur. Peygamber ailesi de kendi içinde, Talibiler (Talip, Ali'nin babasıdır) ve Abbasiler olarak ikiye ayrılır: Birinciler Şerif, ikinciler Seyyid olarak anılırlar. İktidar, sayıları birkaç bini bulan ikincilere hali vakti yerinde bir yaşam sağlar. Müslümanların yasası *şeriat*'a göre müminler toplum içindeki yerleri ne olursa olsun birbirlerine eşittirler. İdeal toplum, hukuk toplumu da bunu gerektirir.

Oysa Bağdat'ın günlük yaşam gerçeği anılandan çok daha nüanslıdır. Abbasi toplumu, başta parasal zenginlik ölçütü olmak üzere, kademelenmiş bir toplumdur.

Köleler

Toplumun en alt kademesinde köleler bulunur. Şehirlerde sayıları oldukça kalabalık olmakla birlikte pek azı toprak işlerinde çalışmıştır.[5] Kölecilik, anımsanmayacak bir tarihten beri doğu toplumlarının belirleyici bir özelliğidir. Eski Ahit'te bu sorun birkaç yerde dile getirilir.[6] Babilliler, karşı gelmesi halinde ebeveyne çocuklarını satma hakkı tanımışlardı, kocalar da karılarını satabiliyorlardı. Hz. Muhammed özellikle bu alana reformcu bir tutumla eğilir; Kuran kölelere de diğer insanlara davranıldığı gibi davranılmasını emreder.[7] "Kölelerinizin sizin yediklerinizden yediklerini, giydiklerinizden giydiklerini gözetin! Bağışlamayacağınız bir kusurları olur, hata işlerlerse onları satın; çünkü onlar da Allah'ın hizmetindedirler, acı çektirilmemeleri gerekir," Peygamber'in hadislerinden biridir.[8]

Halifenin haremini gözeten hadımların büyük bir yüzdesi beyazlardan oluşurdu; ya Slav (Fransızcadaki "esclave" [köle] kelimesi buradan gelmektedir), ya da kiliseye bırakılan Suriye ve Ermenistan asıllı Bizanslı çocuklardan seçilirlerdi. Satılmadan önce burularak hadım edilirlerdi[9] ama içlerinde cariye sahibi olan ya da evlenenlere de rastlanmıştır. Zencilerin ise, bir daha döl üretmesinler diye, organları "karınları hizasında" kesilirdi. Halifelerin etrafında her zaman pek çok köle olmuş, onlara res-

mi işlerini bile emanet etmişlerdir; içlerinden generaller, amiraller, yüksek saray erkânı çıktığı çok görülmüştür.

Harun zamanında hadımlara düşkünlük bir cinsel sapkınlık halini almıştı. Emin'in hadımlara düşkünlüğü o hale gelir ki, annesi Zübeyde oğlunu iyileştirebilmek için haremin en güzel kızlarına oğlan kıyafetleri giydirir.[10] Sonra bu moda haline gelir, saraylardaki en güzel kızların oğlan giysileriyle salındıkları görülür. O güne kadar balık etli, hatları yuvarlak kadınlar gözdeyken, beğeni dar kalçalı, küçük göğüslü, düz hatlı kızlara kayar. *Binbir Gece Masalları*'nda, "Onu sözle anlatabilmek için sadece dal gibi narin, tığ gibi ince, düz göğüslü ve göz alıcı olduğunu söyleyeceğim... bedeni balarısı kıvamındaydı... bir sazdan daha kıvrak, daha inceydi"[11], gibi betimlemelere rastlanır. Bu *gulamiyye* (*gulam*, erkek köle demektir) düşkünlüğü üst sınıfları, asilleri çöküntüye götürür. Erkeklerin oğlan çocuk düşkünlüğü, yine de, çok yaygın değilmiş gibi görünüyor. İslam öncesi Araplarda çok yaygın biçimde görülmeyen oğlancılık, Horasan kaynaklı. İslamiyet'in ilk yüzyıllarında da, batıdan getirtilen beyaz kölelere bağlı olarak bir ölçüde yaygınlık kazanıyor. Oğlanlara adanmış sayısız şiire rastlıyoruz. Fakat bu dizeler, acaba, daha sonra Pers ve Osmanlılarda da görülecek türden bir modayı mı, yoksa gerçek bir tutkuyu mu dile getirmekteydiler?..

Köleler (efendisi adına ya da özerk bir biçimde kendi adına) ticaretle uğraşabiliyorlar, inşaat ya da zanaatkârlık işlerinde çalışabiliyorlardı. Büyük işletmelerde toplu halde çalıştırıldıkları çok nadirdir. Kölelere genelde Kuran'la getirilen değişiklikler çerçevesinde davranılmıştır. Sevabı olan bir iş olarak değerlendirilen azat etme, genellikle bir adağa, bir yemine, bir törene bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Azat edilen köle tamamen özgür olmakla birlikte, eski efendisiyle, insanın ayağının alıştığı dükkân örneği bir ilişki içinde olurdu.

Kadın köleler her şeyden önce ev işleriyle uğraşırlardı, sayılarının çokluğu nedeniyle de bu iş onlar için çok zor olmazdı. Genç

ve güzelleri evin efendisinin cariyeleri haline gelirlerdi. Cariyeleri fuhuşa özendirme yasağı nadiren delinmiştir. Efendiler genellikle cariyelerinin müzik, şarkı söyleme ve şiir alanında eğitilmelerini sağlarlardı. İmparatorluk şehzadelerine alınan cariyelerin çoğu –ki Hayzuran da bunlardan biridir– ustaların yanında iyi bir eğitimden geçirilip yetiştirilmiş olarak satın alınırlardı, bu cariyeleri yetiştiren ustalar daha sonra becerilerinden ötürü büyük ihsanlar elde ederlerdi. Çocuk doğuran bir cariyenin özgürlüğüne kavuşturulması zorunluydu; çocuk baba tarafından kabul edilir, asla yasal çocuklarından ayrı değerlendirilmezdi.

Bu şekilde dünyaya gelmiş her ırktan sayısız cariye ve köle çocuğu vardır. Yani etnik karışım düzeyi hayli yüksektir. VIII. yüzyıl sonrasında halifelerin neredeyse tümü köle çocuklarıdır; Harun da bunun istisnası değildir, üst düzey sınıflar ve asillerde de bu böyledir.

Halk

Bağdat'ta kölelerin üzerinde ama çoğunlukla onlardan daha kötü bir sefalet içinde kalabalık bir halk tabakası yer alırdı; baldırı çıplağından, küçük dükkân sahiplerine, her tür hamalından hamam oğlanlarına, gezgin satıcılara, her işi yapmakla birlikte hiç işi olmayanlara kadar her renkten, her ırktan, her dilden karmakarışık bir kitle Abbasi başkentinin bir alameti halindeydi. Belli bir işi ve yatacak yeri olmayan bu kitle dilencilikle ya da o gün için bulabildiği bir işle ancak karnını doyurur, geceleri köprü altlarında ya da cami avlularında yatar, yağmur yağdığında bulduğu ilk yere sığınırdı.

Bu gruplar bazen eşkıya alayları oluşturup zengin mahalleleri yağmalar, kendilerine haraç vermeyi reddeden mağaza ve depo sahiplerine akınlar düzenlerlerdi. Kriz zamanlarında, örneğin Harun'un ardılı konusunda çıkan savaş sırasında, bu yasadışı (*eyyarun*) takımı ayaklanmanın başını çekip, başlarında palmiye yapraklarından miğfer, ellerinde taşlar sopalar, halife ordusunun süvarilerine karşı çarpışmışlardı. İçlerinden bazıları –çoğunluk-

la– para için, ama bazen de bir sorun çıktığında düzeni sağlamakla görevli güçleri tarafsız tutabilmek amacıyla *shurta*, yani polisle işbirliği içine girerlerdi. Sık sık *fityan* denilen, çalışmadan yaşamak isteyen gençler örgütüyle işbirliği içinde otoriteye başkaldırırlardı. *Fityan* liderleri bu adamları örgütler, bir düzene sokar, bazen karşı konulması zor bir güç oluştururdu.

Gezgin satıcılar ve küçük dükkân sahipleri sayıca hayli kalabalık bir toplumsal tabaka oluşturmakla birlikte, andığımız ayaktakımı düzeyinde sefalet içinde olmasalar bile son derece sınırlı olanaklarla geçinirlerdi. Bağdat, imparatorluğun en uç noktalarından bile kadın, erkek insan akınına uğradıysa, bunda, o günlerin yaygın inancı, "Bağdat'ta kimse açlıktan ölmez" sözünün bir payı vardır. Gelişen ticaretin halkın yaşam düzeyinde sağladığı iyileşme, çoğu Ortaçağ şehrimizin gıpta edeceği bir düzeydeydi.

Burjuvazi

Orta sınıflar özellikle tacirler, doktorlar, taşınmaz mal sahipleri ve memurlar tarafından oluşturulmaktaydı. Aşırı vergilendirilmediği takdirde toprak sahipliğinden iyi bir gelir elde edilirdi. El-Tanukki'nin[12] kâr üzerinden %50'ye varan vergi alındığını söylemesi, dönem vakanüvislerinin çoğu tarafından dile getirilen şikâyetleri de açıklayıcı bir anlam taşır. Gelir yelpazesi, mağaza sahiplerinin arasında olduğu kadar, Bağdat civarında ekilebilir bahçesi olanlar arasında da çok büyük bir farklılık arz eder. Kebapçıların, kasap ve manavların işleri çok iyi gittiğinde, sayısı hayli kalabalık sokak satıcıları güçlükle geçinirlerdi. Çok düşük ücretlerle çalıştıkları için Bağdat civarında toprak alamayan küçük memurların, IX. yüzyılın başından itibaren başarılı tüccarlara yamandıkları görülür. Öğretmenler ve şairler, öğrencileri ve koruyucularından sağladıkları olanaklarla geçinirlerdi. Bazen çok cömert düzeylerde gerçekleşebilen bu olanaklar, bazı şairlere beyler gibi bir yaşam sağlamıştır.

Tacirlerin, küçük toprak sahiplerinin, zanaatkârların çoğu, ilk halifelerin sadakatleri karşılığı Bağdat civarında toprak, *ikta* verdikleri insanların torunlarıydılar. Kimileri çok parlarken, çoğu daha alçakgönüllü ama hatırı sayılır bir gelirle yaşamışlardır. Bir kumaş tüccarı, ya da orta halli bir toprak sahibinin 800-1000 dinar miras bırakması alışılmış bir şeydi. Mansur tarafından kendilerine bir *ikta*, bir bahçe verilenler, bu bahçeleri yüksek bir fiyatla kiraya verirlerdi.

Kendi ürettikleri şeyleri satan zanaatkârlar da bu orta sınıfa dahildirler. Kullanılan el aletlerinin, ev eşyalarının tümü bu zanaatkârlar tarafından üretilirdi; devlet atölyeleri, ya da devlet denetiminde olan üretim daha çok, gemi ve silah yapımıyla, dokuma sektörünün önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Dokuma üretimi devlet tarafından uygulanan çok sıkı bir fiyat ve nitelik denetimi altındaydı. Özellikle bazı dokuma ürünlerine gerektiğinde damga bile vurulurdu.

Yarı tarımsal, yarı kırsal Mezopotamya ekonomisinin ticari bir ekonomiye dönüşümü başta Bağdat olmak üzere çok önemli ticaret merkezlerinin oluşmasına olanak sağlamış, bunun yanı sıra da VIII. yüzyıl sonundan itibaren çok büyük toplumsal çalkantılara yol açmıştır. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz bir "burjuvazi"nin doğumu ve kısa sürede imparatorluğun ve Abbasi hanedanının temel dayanaklarından biri haline gelmesidir.

Ticaret mesleği İslam'da çok gözde bir konuma sahiptir. Peygamber, "Güvenilir tüccar Allah'ın gölgesindedir," derken, halife Ömer, "Kutsal bir savaşta ölmektense, bir iş yolculuğu sırasında devemin sırtında ölmeyi yeğlerim," der. Sasanilere karşı verilen Kadisiye Savaşı kahramanlarından biri de, "Asker olarak on dirhem aylık yerine, ticaretten bir dirhem kazanmayı tercih ederim," diyecektir. Din tarihçileri ilk halife Ebu Bekir'in kumaş tüccarı, üçüncü halife Osman'ın da tahıl ithalatçısı olduğunu kaydederler. Zenginliğin sergilenmesi kınanacak bir şey değildir; tersine ortaya konulmalıdır. Yeri gelmişken, "Allah zengin-

lik ihsan ettiyse, gösterilsin diye etmiştir," diyen hadisi burada yineleyelim.

Sahip olunan lüksle caka satmak, İslam'ın başında çok tartışılmıştır. Bağdat'taki gibi kokular süren, saçlarını boyatan, pahalı elbiseler giyip, her tarafını takılarla donatan erkek bolluğuna çok nadiren rastlanır. Lüks alışkanlıklar, bazı kaşları çatıp eleştirilere hedef olsa da, hiçbir şey genç köle edinmekte varılan ölçüsüzlük kadar şaşırtıcı olamaz. Peygamber'in kendisi ve akrabası Ali'nin bile yasal eşleri dışında sayısız cariyeleri yok muydu?

Zenginlikleri üst üste yığıp, biriktirmek de bir suç değildir. Hz. Muhammed, "Yoksulluk tıpkı dininden dönmek gibidir," derdi. Fakat ticari ve mali işlemler dürüstlük içerisinde yapılmalıdır: Kurallara uyulmalı, müşteri kandırılmamalı, mal kusurluysa kusurları saklanmamalı, alacaklılara karşı olumsuz ve kaba davranılmamalıdır. Allah'ın hoşuna gidecek tüccar dürüst ve nazik olandır.

Hükümdarlara Eşdeğer...

Bağdat'ta insanlar genellikle, daha önce nasıl aşiret adıyla anılıyorlarsa o şekilde, meslekleriyle anılırlardı: Yapılan iş, örneğin kumaş tüccarlığı, Bazazlık en onurlu meslekti. Kumaş pazarları, diğer işlerden ayrı tutulur, bankalar ve kuyumcular gibi, camilerin etrafında yer alırdı. İthalatçı, ihracatçı, armatör, mücevheratçı, kuyumcu, tahıl ve yağ tüccarları gibi tüccarlar azımsanmayacak bir güce sahiptiler. Bazılarının iş hacmi inanılmaz rakamlara ulaşırdı. Halifelere ve vezirlere borç verirler, karşılığında onlar tarafından korunma, daha da fazlası, alavere dalavere sınırındaki işlerine göz yummalarını sağlarlardı. Oluşturdukları baskı grupları devlet ve hükümet üzerinde etkili olurdu. Saray dışında bir tek o grup lükse sahip olabilirdi; en güzel evler, bahçeler onlarındı, en güzel kölelere, en çok hizmetçiye sahip olmak onlara özgüydü. Canlarının istediği gibi yaşama özgürlüğünün karşılığı olarak camiler, çeşmeler yaptırırlar, hayır işlerine el atarlar, bü-

yük bağış ve sadakalarda bulunurlardı. Hükümdarlar gibi, tüccar ve bankerler de yazarları, şairleri, müzisyen ve şarkıcıları korur kollarlardı; bu insanları çevrelerine toplar, oluşturdukları saraylarında zihinsel ve sanatsal zevklerini tatmin ederlerdi.

Tüm Bağdat halkı gibi, tüccar ve banker tabakası da çok farklı etnik gruplardan gelmeydi. İranlılarla, Basra ve güney Arabistan kökenli olanlar iş hayatında en yetenekli insanlar olarak ünlenmişlerdi. Kûfe'den gelenler de, doğrusu onları aratmazdı. Ülkenin her yanında rastlanan Bizanslılar, Levantenler, Hintliler de iyi iş adamları olarak ünlüydüler. Yahudiler ise, hepsinin korkulu rüyası olmuşlardı. En büyük banker ve kambiyo tüccarları olarak Bağdat'ta sayıca hayli kalabalıktılar. Devlete ve vezirlere Yahudiler tarafından borç para verildiği görülür.

Devir değişmiş, general ve kâtiplerin (*küttab*) ilk sırayı işgal ettikleri günler geride kalmıştır. Fetih savaşları sona ermiş, iktidar artık subaylar ve ordu komutanları kadar çok zenginlere, kafası ve eli işe yatkın olanlara gereksinim duyar olmuştur. Hükümdarlar tüccarlara da, yüksek makam sahiplerine gösterdikleri saygıyı gösterir, onları el üstünde tutarlardı. Örneğin bir mısır satıcısı, Memun'un veziri Fadıl bin Sehl'in can yoldaşı olabilmiştir; Memun'un ardılı Mutasım'ın başveziri, babası da sarayın yağ gereksinimini karşılayan Zeyyat adlı bir yağ tüccarıdır. İlk Abbasiler zamanında burjuvaların sayısı görece azdı, Harun'un zamanında da halifenin çevresinde Arap asıllı burjuvalar görülmekteydi.

Tüccarların çoğu, aynı zamanda aydın ve din adamıydılar. IX. yüzyılda din adamlarının çoğunun tüccar ya da tüccar çocuğu oldukları, bunların da %60'a varan oranda dokuma alanında çalıştıkları gözlenir. İslam yasası, daha en başından beri gümrük tarifelerini saptayarak Müslüman tüccarları koruma altına almıştır. Buna göre gümrük vergisi yabancı tüccar için %10, Müslüman bir devletin uyruğu gayri Müslim tüccar için %5, Müslüman tüccar için sadece %2,5 düzeyindedir.

Din Adamları ve Yargıçlar

Ulema, yani din adamları da arzulanan bir toplumsal konuma sahiptiler. *Âyan*'dan, yani ileri gelenlerden sayılırlar, Bağdat günlük yaşamında önemli bir yer işgal ederlerdi. Çok büyük saygı gösterilen bu bilge ve dindar insanlara halk kadar hükümdarlar da başları sıkıştıkça akıl danışır, fikir alırlardı.

Sayıları oldukça kalabalık olan bu adamlar kendilerini Kuran bilgisine adamışlardı: Kuran'ı farklı mezhep anlayışlarına ve yargı okullarına göre yorumlayanlar; Peygamber sözleri ve hadislerini toplayanlar; halifenin de, kadıların da her türlü sorularını yanıtlayan hukukçular; yaptıkları iş nedeniyle çok güçlü hale gelebilmelerinden ötürü bazen bizzat halife tarafından seçilen Cuma vaizleri; manevi olduğu kadar günlük politikaya da el attıklarından yakından izlenmeleri gereken halk hatipleri; hafizlar ve müezzinler ulemadan sayılan insanlardı. Bu insanların tümü başkentte çok önemli bir konuma sahiptiler. İslam'ın bu ilk yüzyıllarında dogma daha kesinlik kazanmamış, dolayısıyla fikir ayrılıkları tüm canlılığıyla ortalıktaydı. Din ve politika üst üste biniyor, özellikle Ali yandaşlığı sorunu çözümden uzak görünüyordu.

Kadılar da ulema sınıfına dahildiler. İnsanlar arasında hakem olmak ve yakınlarını yargılamak gibi ağır bir görev üstlendiklerinden güçleri ve saygınlıkları çok büyüktü. Bilgisini aşacağı korkusuyla her hukukçu bu görevi üstlenmezdi. Bazıları da, yakınlarını yargılamanın bir meslek sayılmayacağı tezine dayanarak her türlü ücret ve karşılığı reddederlerdi. Çoğu, sahip oldukları tek elbise ve tek türban nedeniyle ünleri Bağdat'a yayılan iki kardeş gibi, geçim zorluğu içinde yaşarlardı: Bu kardeşlerden biri sokağa çıkacağı zaman diğeri evde kalırmış. Yargının başındaki bu insanlar, en düşük kalite pamuktan bir elbise giyerlerdi. Bağımsızlıklarını halife huzurunda ayağa kalkmayacak kerte savunan kadılara da rastlanmıştır. Halife Memun bir gün sıradan bir yurttaş gibi yargılanmaktadır, gelir kadının karşısına oturur, kadı davacı tarafa da bir minder verilmesini emrederek, oturma-

sını ister. Filozof el-Kindi, Kraliçe Zübeyde'nin Mısır'daki bir temsilcisinin bir dava sırasında kadının karşısında oturmak gibi bir saygısızlıkta bulunduğunu, bu nedenle de on kırbaç cezaya çarptırıldığını kaydeder. VIII. ve IX. yüzyıllarda kadılar görevlerini camilerde gerçekleştirirler, her zaman da, Abbasilerin rengi olan siyah giyinirlerdi. Şikâyetçiler kadının etrafında halka olarak otururlar, sadece iyi tanınan insanlar tanıklık yapabilirlerdi; tanınmayan insanlar da tanıklık öncesi araştırılırlardı.

Eski Doğu imparatorluklarına özgü, halk için –dinden bile önde gelen– adalet geleneği İslam'da işte bu şekilde sürdürülür. Aynı gelenek hiç bozulmadan Osmanlı İmparatorluğu'na da geçer; en görkemli ve en çok sayılan padişahlardan biri olan Muhteşem Süleyman'a halkı Kanuni sıfatını layık görecektir.

Dinsel farklılıklar bir tarafa bırakılacak olursa –ki, Müslümanlar arasında bazen çok şiddetli olabilmiştir– dünyanın dört bir yanından gelenlerin oluşturduğu bu toplum, herhangi ırksal ayrımcılık göstermeden uyum içinde yaşar. Kimse soyunun özellikleriyle gururlanmadığı gibi, hiç kimse derisinin rengi nedeniyle aşağılanmaz. Tüm toplumsal katman ve sınıflarda görülen etnik karışım yoğunluğu, kimsenin saf etnik köken nedeniyle gurur duymasına olanak tanımaz. Halifelerin kendilerinde bile kan o kadar karışmıştır ki, etnik gurura kapılmaları olası değildir. Dolayısıyla ırkçılık İslam âlemince bilinmeyen bir şeydir. Keza, Peygamber dininden olmayanlara, Hıristiyan ya da Yahudi fark etmez, nefret duyulması da bilinmez. Bağdat'ta Müslümanlar ve diğer kitaplara inanlar arasında bir fark yoktur.

Hıristiyanların çoğu Nesturidir. Başkentini kuracağı yeri görüp beğenen Mansur'u keşişler Yuvarlak Şehir'in kurulacağı yerin güneyinde bulunan Deyr el-Atik adlı manastırlarında ağırlarlar. Hıristiyan kilise ve manastırları özellikle Karkh bölgesinde yer alır. Eş-Şemmâsiye bölgesi de belirgin bir Hıristiyan yoğunluğa sahiptir. Monofizitler sayıca en az olan gruptur. Fakat ne şu ne de bu grup herhangi bir kaygı duymadan yaşamlarını sür-

dürürler, ilk Abbasiler döneminde Bağdat, Nesturilerin Hıristiyanlaştırma politikasında önemli bir merkez olmuş, politikaları Orta Asya'ya doğru bu merkezden yayılmıştır.

Yahudilerin de şikâyet etmeleri için bir nedenleri yoktur. On iki asırdır Mezopotamya'da tarımcı, kentli ve zanaatkâr olarak yaşamışlar, ne Müslüman fetihlerinden, ne de Abbasi ihtilalinden kaygı duymalarını gerektirecek herhangi bir şey olmamıştır. Tersine, Sasani Zerdüştleri tarafından ezildiklerinden, durumlarında bir düzelme bile gerçekleşmiştir. Yuvarlak Şehir kurulur kurulmaz topluluk lideri Bağdat'a yerleşerek burayı yönetim ve hukuk merkezi haline getirir. Harun döneminde topluluğun bazı üyeleri devlet politikası ve özellikle mali alanda çok büyük bir etkinlik sergilerler. Dinsel ve entelektüel alanda Bağdat Talmud okulunun ünü sınır ötelerine kadar yayılır. .Babil Talmud Yorumcuları olarak adlandırılan bu "akademiler", hahamlık geleneğini Avrupa'nın güneyine kadar iletirler.

Bağdat'ta Yaşam

İşte bu ünlü Bağdat şehri, bir tatlı yaşam merkeziydi! Kuş cıvıltısı gibi şırıldayan sularının ortasında, bahçelerinde güller ve çiçeklerin gölgesinde yaşayan bu mutlu şehir kış nedir, soğuk nedir bilmezdi.

34. Gece.

Seçkinlerin görkemli saray ve konakları, büyük tüccarların her tür lükse sahip evleri, hamalların viraneleri, sabahları her oyuğundan bir dilencinin çıktığı örenleriyle Bağdat'ta akla gelebilecek her türlü konut bir aradadır.

Yılın bir bölümünde yakıcı sıcakların görüldüğü bu iklimde, "burjuva" evleri diyebileceğimiz konutların hepsinde insanı ferahlatan bahçeler, servi ve palmiyeler altında gölgeli havuzlar vardır. Bu bahçe ve havuzlarda güller, nergisler, menekşeler, yaseminler, leylaklar, karanfiller ve nilüferler yetiştirilirdi. Lale daha Orta Asya'dan buralara kadar gelebilmiş değildi, Hindistan'dan gelen narenciye yeni yeni görülüyordu. Daha sonraları

bir lale soğanı için varlarını yoklarını feda eden Osmanlılarda olduğu gibi, Bağdat'ta da bahçecilik bir tutkuya dönüşmüştü. Bu şehrin şiir, müzik, şarkı dolu, kiminde masum eğlencelerle yetinilen, kiminde daha hınzır eğlencelerle geçirilen tatlı gecelerini anlatan sayısız şiir yazılmıştır.

Evler harç ya da killi çamurla birbirlerine bağlanan kerpiç ya da tuğlalarla inşa edilirdi. Kerpiç ve tuğla sıralarının arasına Babil zamanından beri bilinen bir yöntemle sazlar döşenirdi. Tuğla yüzeyin genellikle sadece bir kısmı, renk katmak amacıyla alçıyla sıvanırdı. Aynı amaçla fayans, kare ya da altıgen biçimli mavi, turkuaz, yeşil ya da sarı *kashani* denen (Kashan iline atfen) metal yansıması veren karo kullanıldığı da olurdu. Yani Bağdat parlak seramik ürünlerin de bir merkeziydi. Özellikle niş ve kemerlerin çevresinde stilize çiçek biçimleri, arabesk ya da doğrusal süs biçimleri olarak yapay mermer teknikleri de bu dönemde gelişmiş, bu tür dekorasyon Samarra'da ömrünü tamamlamıştır. Aynı görkem, abanoz ve başka değerli ağaçlardan yapılan, bazen altın yapraklarla süslenen kapılarda da görülür.

Çatılar, çoğu Doğu ülkesinde olduğu gibi, düzdü. Sıcak yaz geceleri damlarda uyunurdu. Katlı bina inşaatı Bağdat'ta yaygın değilse de, o dönemde bazı şehirlerde rastlanan bir uygulamaydı, örneğin Fostat'ta sekiz katlı binalar vardı. Zengin evlerine çok süslü büyük bir koridordan (dilhiz) geçilerek girilirdi. Koridor erkeklere özgü, erkek konukların kabul edildikleri odaların etrafına dizildikleri bir iç avluya açılırdı. Başka bir geçitle de haremin bulunduğu avluya geçilirdi. Evlerdeki üçüncü bir bölüm de hizmetçilere aitti. Bu tür evlerde iç avlulara açılan elli kadar oda olması doğaldı; sokağa bakan pencereler ya da pencere boşlukları cumbalı olurdu. Gün ışığı 20 ila 50 santim çaplı dairesel pencerelerden girerdi.

Günlük işlerde kullanılan su, su taşıyıcılar tarafından eşek ve katır sırtında Dicle'den getirilirdi, bunun yanında su depolarına su getiren bazı özel kanallar da vardı. Bazı evlerde de bahçeye

kazılmış kuyulara rastlanırdı (çeşme yaptırmak, tüm İslam âleminde her zaman sevabı olan, hayırlı bir iş olmuştur). Bağdat ahalisi evi biraz olsun ferahlatabilmek için her yolu denemiştir; zemine yapılan odalarda havalandırmayı hızlandırıcı bacalar[13] yaparlardı, duvar boyunca yapay şelalelerden sular akardı, bir hizmetçi nemli bezle efendisinin yüzünü gözünü ovalardı, iki taraflı duvar bölmelerinin içine buz parçaları konurdu. Çok zenginler, odalardan birini kubbeli yaptırırlar, buz parçalarını bu kubbenin içine yerleştirirlerdi. Isınmak, serinlemekten daha kolaydı; ölümlüler topluluğunu demir mangal ve maltızlarda yakılan odun kömürü ısıtırdı; paraya göre mangal değişirdi, altınlı, gümüşlü mangallar bile vardı. Bağdat'ın soğuğu da soğuktu ama kısa sürerdi.

Evlerde fazla mobilya yoktu. Hali vakti yerinde olanlarda, duvar kenarında bir yatak mutlaka olurdu. *Binbir Gece Masalları*'nın birinde gencin biri bir krala, "Şu yatağa oturuverin efendimiz," der. Harun zamanında sofaya *sedir* konulurdu. En az iki kişinin Doğu'ya özgü biçimde oturabilecekleri uzunlukta bir şeydi *sedir*. Geceleri *firas* (şilte) denen şeylerin üzerinde uyunurdu; *firasların* içini herkes kesesine göre doldururdu. Minderlerin yüksekliği üzerine oturacak adama göre değişirdi; zevk sahipleri minderlerini kaz ve değerli egzotik kuş tüyleriyle doldururlardı.

Bir evin lüksü, evdeki halı sayısına ve halıların niteliğine göre ölçülürdü. Taberistan, özellikle Ermenistan halıları en değerli halılardı. İnce yün iplikten dokunmuş kırmızı renklileri, Emeviler döneminden beri çok kıymetli halılardı. Harun'un karıları, Ermenistan halı ve minderlerine oturabilen, sarayın tek seçkinleriydiler. İsfahan ve Mazenderan halıları da çok gözde halılardı. Her renk ve biçimde olanları vardı. Üzerlerinde kuş, at, deve, çiçek ve geometrik desenler bulunan Hira (Güney Irak) halıları en ünlü halılar arasındaydı.

Ortaçağ dönemi doğu evlerinde büyük parçalı mobilyalara rastlanmaz, mobilya olarak kullanılan eşyalar da duvar dibine di-

zilirdi; birisine kap kacağın konduğu, diğerlerine elbiselerin, kitapların, irili ufaklı eşyaların sıralandığı dolap ve kasalar olurdu, içlerine değerli şeylerin konduğu cebe sığanından üzerinde insan uyuyanına kadar değişik büyüklükte *sandık*'lar vardı. Örneğin –çekmeceler– gibi içlerine her şeyin tıkıldığı katlı ve ağır mobilyalar hiç yoktu.

Zengin evlerinde, tıpkı çarşı hamamları gibi her aksamı yerli yerinde bir hamam bölümü bulunurdu. Hicretin ilk yıllarında banyo kullanımına yabancı kökeni nedeniyle önyargılı bakılsa da, gusül aptesinin dini bir kural olması sonucu, yıkanma alışkanlığı VIII. ve IX. yüzyıllarda kesin olarak yerleşmiştir. X. yüzyılda bir halifenin hamama hâlâ "Bizans banyosu" dediğini görürüz. Harun zamanında tüm şehirlerde hamamlar vardı. Değişik yazarlar değişik dönemlerde Bağdat'ta 15 000 ila 60 000 hamam olduğunu belirtmekteler ama VIII. yüzyılda işin doğrusu herhalde ilk rakama yakın sayıda hamam bulunduğudur. Hamamlar, genellikle mimari kaygılar taşımayan büyük ve güzel binalardır. Bazıları asfaltla kaplıdır; bu da onlara siyah mermer havası verir. Mesudi, hamamların genellikle efsanevi Anka kuşuyla süslendiğini belirtir; doğunun bu ünlü kuşu, ağzı kuş gagası olan insan başlı, sağ ve sol yanlarında dörder kanatlı, el yerine pençeleri olan bir yaratıktır.

Hamam Müslüman ülkelerde o dönemde de, günümüzde de toplumsal işlevi olan bir mekân olmuştur. Hamamlar bazı günler kadınlara, diğer günler erkeklere açıktır. İnsanlar hamamlarda karşılaşır, haber alışverişinde bulunurlar. Muhammed Sakara adlı bir şairin şu dizelerinde yer aldığı gibi, hamamların her zaman güvenilir bir yer olmadıkları da bellidir:

"İbn Musa'nın hamamından şikâyetim var,
Kokusu ve sıcaklığının eşi bulunmaz ama
Bir o kadar da ünlü hırsızları var;
Sayıları da öyle artmış ki,
Kimseye giyecek pabuç bırakmıyorlar.

Girdiğimde Peygamber efendimiz gibi her şeyim tekmildi,
Çıkarken Bishr (ünlü bir Sufi) yoksuluna benzettiler beni."

Hamamlar genellikle camilerin bir eki gibi inşa edilirdi.[14] Fakat cami Müslüman topluluk için hayatın merkezidir de; orada ibadet edilir, camiye imamın sözlerini duymak için gelinir ama cami aynı zamanda bir toplanma mekânıdır. Abbasi devrimi Emeviler dini unutup yozlaştırdılar diye yapılmıştı. Emevilerin izleyicileri egemenliklerine İslam damgasını basıp, kült mekânları çoğaltarak İslam'ın güçlenmesini ve yayılmasını sağlamışlardır. Abbasi halifeleri ve yöneticileri zamanında Bağdat başta olmak üzere ülkenin her yanı camilerle kaplanır.

IX. yüzyılda, başkentte acaba kaç cami vardı? Arap tarihçiler akıl almaz rakamlardan söz ediyorlar; hatta 60 000 cami bulunduğunu iddia edenler bile var. Özellikle cuma namazları için inşa edilen büyük cami geleneği Yuvarlak Şehir'in camisiyle başlar. Harun Reşid Bağdat Büyük Camisi'ni 807 yılında neredeyse baştan yaptırır gibi ele alır. Ardından Rusafe'ye ikinci bir büyük cami yaptırtır, 901 yılında da Taç Sarayı yakınlarına üçüncüsünü inşa ettirir. Otoriteler cuma *hutbe*'lerini (vaaz) camilerdeki yüksek konuşma yerlerinden (*minber*) seslendirirler. Abbasilerin ilk yüzyılında, tahta geçen halifelerin adlarına okunan hutbelerin Bağdat Büyük Camisi'nde okunması bir gelenekti. Büyük camiler de halkın bir araya geldikleri, iktidar yandaşları ya da karşıtlarını örgütlendikleri mekânlardı. Gösteri ve başkaldırılar bazen camilerden başlar, imam da katılmışsa caminin minberi ters çevrilirdi.

Mescid denilen sayısız küçük cami, günlük beş vakit ibadetin gerçekleştirildiği, belli bir mahalle ve yakınlarını bir araya getiren, yapı olarak küçük boyutlu ibadet yerleridir. Buralara günün herhangi bir saatinde de gidilebilirdi; çünkü bu mekânlar bir ibadet yeri olmalarının yanı sıra kalacak yeri olmayanların ve yolcuların da barınağı sayılırlardı. Kadılar davalara burada bakar, âlimler halı ve hasırlara oturarak çevrelerini saran dinleyicilerine

camilerde ders verirlerdi. Camiler haber merkezi olma özelliklerinin yanı sıra, yankesicilerin de uğrak yeri olmaları nedeniyle çok dikkatli olunması gereken yerlerdi. Cami avlularında her türden dükkân bulunur, kitabından yiyeceğine, kokulu soğuk sulara kadar her şey satılırdı. Cami avluları halkın toplanma mekânıydı. Özellikle sıcak bir günün ardından akşam serinliğinde cami avlularında toplanılır, camiler ve çevreleri değişik etkinliklere mekân olurdu. Cambazlar, hokkabazlar, Müslümanların yaşamında önemli bir yere sahip *kusas*'lar[15] (anlatıcı) hünerlerini buralarda sergilerlerdi.

IX. yüzyılın sonunda halifenin emriyle cami avluları satıcılara yasaklandı. Camiler hemen hemen aynı dönemde şamdan ve değerli metallerle donatılmaya başlanmıştır; altın, gümüş ya da altın kaplama bakır zincirlerle sarkıtılan cam fanuslarda mumlar yakılırdı. Müslüman bayramlarının gecelerini aydınlatma âdeti de bu vesileyle başlar; camilerin özel günlerde aydınlatılması halifeler açısından bir güç gösterisi olmuştur.

Giyim Kuşam

Bağdat'ta giyilen çeşitli giysilerin başkent sokaklarına verdiği renk ve cümbüşü şimdi çok büyük bir zorlukla göz önüne getirebiliriz. Her etnik grubun kendine özgü bir giyimi vardı: Araplar, Berberiler, İranlılar, Türkler, Akdeniz ötelerinden gelen köleler, Rumlar, Slavlar.

Bazı giysiler herkes tarafından giyilme gibi bir özelliğe sahipti. Örneğin herkesin sarındığı *izar*, bu tür bir kumaş parçasıydı. Bunu kadınlar da kullanırlardı ama onlar başörtüsü olarak kullanırlardı. Halktan insanlar *izar*'ın *mizar* denen, ancak dizlere kadar inen daha kısasını kullanırlardı. Yoksul kesim *şamla* denen daha basit, genellikle yünden yapılma bir örtüye sarınırdı. Bedeviler, *aba* denen kıldan yapılma bir örtüye bürünürlerdi. Kadın, erkek *jilala* denen belden bir iple (*sirval*) bağlanan bir tür don giyerlerdi. *Gamis* denen gömlek, cep olarak da kullanılabilen

uzun kollara sahipti. *Duraa*, uzun kollu, önü açık geniş bir giysiydi; saray giysisiydi. Halife ve seçkinler bu giysiyi elmaslarla, değerli taşlarla süslerlerdi. Halifenin emrinde çalışan herkes, Abbasilerin rengi siyah giyinirdi; siyah giymeyi reddetmek istifa etmekle eşdeğerdi. Kadı ve hukukçuların, omuzları örtüp, arka tarafa bir kapüşon gibi inen *taylasan* giymeleri zorunluydu.

Kimse başı açık gezmezdi. Bir erkeğin başını açması ceza nedeniydi. En yaygın başlık, etrafina türban sarılan bir tür fes, bir tür takkeydi. Mansur şarap küpüne benzeyen, İran kökenli olması olası kocaman bir başlığın mucidi oldu. Bunun hemen ardından da kadılar yüksek şapkalar giymeye başladılar. Başlıkların modası sıkça değişmiştir. Tüm erkekler sarık takarlardı; sarık bir erkeğin özelliklerini belirtirdi. Dönemin yazarlarından biri sarığı, "savaş alanında bir kalkan, bir mecliste onur kaynağı, değişik ve çelişik durumlarda bir koruyucu, bir adamı olduğundan daha büyük gösterme gücünde" bir şey olarak tanımlar. Sarığın kumaşı ve uzunluğu elbette takanın konumuna göre değişecektir, bazı hükümdarlar sarıklarını elmaslarla süslemişlerdir. Memur ve askerlerin yaptıkları işe ve rütbelerine göre sarıkları farklı farklı renklerde olurdu.

Bağdatlılar yazın sandalet, kışın da uzun deri çizme giyerlerdi. Çizme, içine bir bıçak ve bir mendil sokulacak kadar geniş olurdu. Genellikle yün ve narin kumaşlardan yapılan uzun sayılabilecek çoraplar da cep yerine geçer, içlerine kitaptır, divittir, bir şeyler tıkıştırılırdı. Müslüman olmayan kesim, *zimmi*'ler, Müslümanlara benzer şekilde giyinmeleri nedeniyle döneme göre bazen cezalandırılmış, bazen de bağışlanmışlardır. Harun Reşid, *zimmi*'lerin günlük giysilerine ilişkin bir düzenleme hazırlatırsa da, sonradan bunu kaldırır. Doktoru bir süre sonra bu tür bir düzenlemeye gerek olmadığına halifeyi ikna eder. Müslüman olmayanlar genelde kılıç taşıma hakkına sahip değillerdi. Karıları da sokağa çıktıklarında sarı ya da mavi giyinmek, ayaklarına da kırmızı bir ayakkabı geçirmek zorundaydılar. IX. yüzyıl ortala-

rında halife el-Mütevekkil Hıristiyanların sarı bir kapüşon, aynı renkten bir sarık taşımalarını zorunlu hale getirdi, karılarının da sokağa çıkmak için aynı renk bir elbise giymeleri gerekiyordu. Bu düzenlemeler hızla yürürlükten kaldırılmıştır.

Yandaki kanala, eteklerine asılan çocuklarıyla su almaya giden halktan kadınların becerebildikleri kadar iyi giyinmelerine karşılık, zengin kadınlar için giyim her türlü fantezinin sergilendiği bir alandı: Kollu ya da kolsuz her renkten, her tür kumaştan elbiseler, rengârenk dokumalar, ipekliler, altın işlemeli giysiler bu kadınlara özgüydü. Kışları da bu giysilere kürkler eklenirdi. Harun Reşid'in şarkıcıları pembe, kırmızı ya da yeşil *gamisler*, *sirvaller* giyerlerdi. Zübeyde, üstü taşlarla süslü ayakkabı modasını yaymıştır. Mehdi kızı Üleyhe de saçlara takılan mücevherli ağ modasını çıkartır. "On yeni elbisemin en güzelini seçip giyindim. Sonra en seçkin inci kolyemi, bileziklerimi, salkım küpelerimi, en güzel mücevherlerimi taktım. Altın işlemeli mavi ipek örtümü üzerime aldım, belime brokar kemerimi takıp, sürme çektiğim gözlerimin altına küçük peçemi taktım." (17. Gece).

Binbir Gece Masalları'nda daha başka güzellikler de var:

"Nur el-Hüda, üzeri altın işleme kuşlarla süslü kırmızı ipekten bir elbise giymişti; kuşların gözleri, gagaları ve pençeleri yakut ve zümrütlerden yapılmıştı" (611. Gece). "Zeyn el-Mevasif ise, eve girdiğinde işe hamama gidip banyo almakla başladı. Yardımcıları banyodan sonra onu görülmemiş bir biçimde süslediler; yolunabilecek tüm kıllarını yoldular, sürülecek her şeyi sürdüler, serpilecek her kokuyu serptiler, uzatılabilecek her şeyini uzattılar, daraltılacak her şeyini daralttılar. Sonra altın işlemeli bir elbise giydirdiler, başına incili tacını tutsun diye gümüş bir plaka yerleştirdiler; başının arkasında, iki ucu güvercin yumurtası büyüklüğünde yakutlarla süslü bir düğüm haline gelen saçlarına yerleştirdikleri incili tacını tutması için gümüş bir plaka yerleştirdiler, saçları göz kamaştırıcı omuzlarına gümüşi yansımalarla dökülüyordu. Sonra güzel siyah saçlarını misk ve amberler-

le kokulandırdılar, topuklarına kadar uzanan saçlarını yirmi beş örgü halinde ördüler." (656. Gece)

Beslenme

Ey insanlar, yerdeki şeylerden, helal ve temiz olmak şartıyla yiyin. Kuran, II, 168.

Zengin Bağdatlıların giyim kuşam ve evlerini süslemekte gösterdikleri gösterişli zevkleri yiyecek alanında daha da öne çıkar. Besleyici özelliği varmış yokmuş; yavanmış ya da acıymış bu pek önemli değildir; önemli olan özgün olması, görülmemiş, duyulmamış olmasıdır. Zengin bir tüccar ya da makam sahibi birinin verdiği ziyafet ertesi gün tüm Bağdat'ta konuşulmalıdır. Hele bu yemekte evin aşçısı adı duyulmamış bir yemek yapmışsa, mutfağında bir buluş gerçekleştirmişse, ya da –daha güzeli– yaptıkları ünlü bir yabancının aşçısından alınma tariflere dayanıyorsa, ev uzun süre dillere destan olacak bir ün kazanırdı. Yenilik yapmak için İran mutfağından, İslam'ın düşmanı olsa da, Bizans mutfağına kadar her olanaktan yararlanılmıştır. Bir süre sonra da Türk mutfağının etkileri görülmeye başlar.

Mutfak, tarzın, düzeyli yaşamın, kültürün ve sonuçta toplumun bir parçasıdır. Romalılarda, Helenistik dönemde Yunanlılarda, Sasanilerde bir tutku haline gelmiştir. Abbasiler de daha hanedanın ilk günlerinden itibaren, ticaretteki gelişmelerin fantezilerini tatmin etmelerini mümkün kılacak olanakları sağlamasına koşut olarak bu sanatın çekiciliğine kapılırlar. Yaşam sanatıyla ilgili olup, Farsça'dan Arapça'ya çevrildiği Mesudi tarafından belirtilen bir kitaba göre bir Sasani kralı oğlunu sınar; ona, "En güzel yemekler nedir; en lezzetli kuşlar, en lezzetli etler hangileridir; en taze pelteler, en iyi haşlamalar nelerdir; en nefis meyveler hangileridir; kulağa en hoş gelen müzikler nasıldır; çorbalara en çok yakışan yedi şey nedir; en güzel kokulu çiçekler hangileridir; en güzel kadınlar, en iyi yarış atları nasıl olur?" diye sorar.

Binbir Gece Masalları'nda Harun Reşid'in balık pişirişi anlatılır: "Harun tavayı ateşin üzerine koydu, içine tereyağı attı. Tereyağı eriyip kızdığında daha önce pullarını yolup, iyice temizlediği, suyunu güzelce süzüp tuzladığı balığı hafifçe una bulayıp tavaya yerleştirdi. Balığın bir yanı piştikten sonra büyük bir hünerle diğer yanını çevirdi. Balık güzelce piştikten sonra balığı tavadan alıp yeşil bir muz yaprağının üzerine yatırdı. Sonra bahçeden birkaç limon koparttı, limonları kesip muz yaprağının etrafına sıraladı, hazırladığı balığı salonda bekleyen konuklarına götürdü." Saray erkânından pek çoğu, mutfak sanatı üzerine eser bırakmıştır: Birkaç ay halifelik bile yapan şair ve müzisyen şehzadelerden İbrahim el-Mehdi,[16] General Herit bin Beşir, hatta büyük tarihçi Mesudi bu tür kitaplar yazanlar arasında bazılarıdır. Bu eserlerin yanı sıra, Latince'ye çevrilip Salerno okulu tarafından XVIII. yüzyıla kadar kullanılan, Yahudi doktor Süleyman el-İsraili tarafından kaleme alınmış *Kitab el-Agdiye* (Beslenme Kitabı) adında bir perhiz kitabı bile bulunmaktadır.

Şairler ev sahiplerinin cömertliğini överlerken, yedikleri yemeğin eşi benzeri bulunmadığını, ne kadar harika olduğunu, daha önce böyle bir şey tatmadıklarını da dile getirirlerdi. VIII. yüzyıl bilgelerinden Salih bin Abdülkudüs de yemeklere düzülen bu övgü seliyle alay etmekte: "Anlamak değil, otlak arama derdinde olan hayvanlar arasında yaşıyoruz. Balıklardan, sebzelerden söz eden şeyler yazılması bu hayvanların gözünde methiyeleri, övgüleri hak ediyor, ama bilimsel konulardan hiç tat almıyorlar, canları sıkılıveriyor."

Yemeklerde pahalı baharatlar kullanılırdı; çünkü karabiber, hindistancevizi, tarçın, misk, zencefil, karanfil gibi baharatlar ya Güneydoğu Asya'dan, ya da Afrika'dan ithal edilirlerdi. Bunların yanında iç pazardan sağlanan maydanoz, nane, haşhaş, küsküt, gül yaprağı, gül tomurcuğu, antepfistığı, sarımsak, soğan ve hardal gibi kokulu ya da tatlandırıcı şeyler de kullanılırdı. Bir yemeğin içinde ne kadar fazla şey bulunur, hazırlanması ne kadar uzun sürerse o kadar beğenilirdi.[17]

Hali vakti yerinde olanların başyemeklerinden biri tavuktu. Çok değişik biçimlerde yapılırdı. Eyyübiler döneminde kaleme alınan *Kitab Vusleyle el-Habib*'de 74 değişik tavuk pişirme tarifi yer alır: antepfıstıklısı, gül reçellisi, dut peltelisi, maydanozlusu, portakallısı vb. Bağdat'ın çevresinde, hatta şehir içinde bile taze yumurta için tavuk yetiştirilirdi. Tavuğun en yaygın pişirilme biçimi, bir gece boyunca baharata yatırıp, ertesi gün haşladıktan sonra küçük parçalara ayırarak susam yağında kızartmaktı. Tavuğun yanı sıra bol miktarda keçi, koyun ve dana eti de tüketilirdi. Koyun eti, tavuk eti gibi doktorlar tarafından tavsiye edilirdi; dana etini kuru bulan doktorlar büyükbaş hayvanları sütü için tavsiye ederlerdi. Et önce sıcak suyla yıkanır, sonra yağda pişirilirdi. Dicle ve Fırat'ta yakalanan büyük balıklar da, taze ya da tuzlanmış olarak önemli ölçüde tüketilirdi (ucuz olan küçük balıklar yoksullara bırakılırdı). Tavaları yapılır, sirkede salamura ya da çorba biçiminde hazırlanırlardı.

Dönemin Arap atasözlerinden biri, "Sebzesiz bir sofra, bilgelikten yoksun ihtiyarlara benzer," der. Bir başkası da, "Sebze sofranın süsüdür," biçimindedir. En çok nohut, bakla ve fasulye tüketilirdi. Çorbaları yapılırdı, ya da tuzla haşlandıktan sonra susam yağıyla, Hindistancevizi yağıyla, üzerlerine ufalanmış ekmek içiyle yenilirdi. Patlıcan da çok sevilen bir sebzeydi; sulu yemeklerinin yanı sıra sütlü ya da sirkeli olarak kızartılırdı. Seçkinler pek havuç sevmezler, kokusundan ötürü pırasadan uzak dursalar da, yemeklerinde sarımsak ve soğan kullanırlardı. Şairler, toplumun kaymak kesiminin pek rağbet ettiği kuşkonmaz üzerine az övgü yazmamışlardır; kuşkonmaz üzerine özellikle Şamlı şairlerin yazdıkları çok ünlüdür. Tere, turp, ıspanak, pazı, marul gibi yeşillikler, nazik beyler tarafından "diş ve diş etlerine rengi çıkıyor" diye sakınılmalarına karşın genelde küçümsenmeyen, aranan şeylerdi.

Doğu, on iki yüzyıl öncesinde bile zengin yoksul herkesin tatlıları tanıdığı bir yerdi. Tatlıların çoğu badem, şeker, tahin, süt, meyve özü, gül kokulu, misk ve tarçın özlü şeylerdi. Şeker-

kamışı tarımı Hicret'ten az önce tüm Ortadoğu'ya yayılmış durumdaydı. Bağdat'ta tüketilen şeker genellikle Kuzistan'dan gelirdi. Harun Reşid, Sistan'dan her yıl vergi olarak büyük miktarda şeker alırdı. İsfahan da halifeye beyaz bal göndermekteydi.

Bir sofranın anılıp ünlenmesinde yemeklerin sunuluş biçiminin payı çok büyüktü. Ortaçağ Müslüman tariflerinin pek çoğu bu konuda da bilgiler içermektedir. Yemeklere hoş bir renk kattığı için safran yaygın olarak kullanılır, "şişede omlet" ve "yapay beyin" gibi bazı yemekler çok özgün bir biçimde sunulurlardı. Davetli az da olsa, her zaman çok sayıda değişik yemek yapılırdı. Şarkıcı İshak bin İbrahim'in diğer sıcak ve soğukların, tatlıların yanında otuz tür kanatlı etinden yemek çıkarttığı anlatılır. Üstelik bunca yemek sadece üç kişi için hazırlanmıştır.

Ünlü aşçılar köle pazarından çok büyük paralarla satın alınırlardı. Mutfak işlerine yatkınlıkları dillere destan zenci kadınlar özellikle aranırlardı. Cahiz'e göre Hintliler de aranan mavi kurdeleliler arasındaydılar; ama hiç kimse Sind asıllı aşçıların eline su dökemezdi.

Sofra sanatının sunumu bir davet mektubuyla başlardı. İşte size bir örnek: "Her şeyimiz var, bir sen yoksun. Nergisler açtı, menekşeler kanatlandı. Portakal ve limon bahçeleri kokular içinde, utlar şakımakta, güzel kokular kadehlerden taşmakta. Neşeli dostların yıldızları gökleri sardı, o gökyüzü ki, amber rengine büründü. Sen geldiğinde, inan dostum, cennetimiz tamam olacak ve sen bu inci kolyenin merkezi olacaksın."[18]

Yemek öncesinde bir hizmetçi, ev sahibinden başlayarak davetlilerin ellerine bir ibrikle su dökerdi. "Küçük köle... altın bir leğen ve sürahiyle ellerini yıkamaları için onlara kokulu sular getirdi, sonra da yakut ve elmaslarla süslü bir ibrikten sakallarına, yüzlerine sürsünler diye iki ellerine de gül suları döktü, ardından da gelenek gereği elbiselerine sürmeleri için altın bir şişeyle sarısabır esansı getirdi" (152. Gece). Yemeği ev sahibi ya da en yaşlı davetli başlatırdı. Yemekler ya peş peşe getirilir, ya da yere

serili palmiye yaprakları, bir örtü ya da bir hayvan derisi üzerine bir arada sıralanırlardı. Hali vakti iyi olanların evlerinde yemek *maide* denen, her zaman yuvarlak, genellikle ahşap ama taştan da (özellikle Hacıbektaş taşı) olabilen, ev sahibinin zenginliğine göre abanozdan yontulup akik ve bazen sedef kakmalı olabilen bir şeyin üzerinde yenirdi. Çoğunlukla da küçük ve taşınması kolay bir tepsi yere, metal ya da ahşap bir dayanağın (*kürsü*) üzerine konulur, yemek onun üzerinde yenirdi. Masa, sadece üzerine yemeklerin konmasına yarar, masada yemek yenmezdi. Yemek elle yenirdi ama bıçak ve kaşık kullanılırdı. Lokmalar olabildiğince küçük alınır, ellerin yağla kirlenmemesine dikkat edilir, kemiklerin ilikleri çıkartılmaz, etin en iyi yerleri kabul edilen koç yumurtası, beyin, kanatlıların beyaz etleri ve karaciğerini kimse tek başına önüne çekmezdi. Ne parmaklar yalanır, ne de ağız tıka basa doldurulurdu, kimse yemeğe fazladan tuz atmaz, herkesin önünde kimse kürdan kullanmazdı.

Sofrada asla şarap içilmezdi; buzlu, şekerli, miskle ya da gülle kokulandırılmış su içilirdi. Yaz günlerinde buzlu su çok büyük bir lükstü. Şarap dostlar ve şarkıcılar arasında geçirilecek gecelerin içeceğiydi, bazen ifrata kaçıldığı da olmaz değildi. Akşam yemekleri –genellikle geceleri toplanılırdı– genelde belli sayıda insanı bir araya getirirdi: "Ev sahibi ve müzisyen dışında üç kişi en iyisidir. Sayı altıya çıkarsa bu kalabalık demektir." Ya da, "Beşin altı yalnızlık, üstü de pazaryeri," denirdi.

Bayramlar...

Tüm Müslüman doğuda olduğu gibi Bağdat'ta da her olay günlük hayatın tekdüzeliğinden kurtulmak için bir bahaneydi; bayramlar da bu bağlamda özel bir yere sahipti. Bu açıdan Müslüman hoşgörüsü sınırsızdır; Bağdatlılar sadece dini bayramları değil, Doğu'nun eski geleneklerinden miras bayramları; Hıristiyanlara ait bayramları; zaman içinde nereden geldikleri bile unutulmuş ama kutlanması âdet olmuş tüm bayramları kutlarlardı.

Abbasi İmparatorluğu'nun kozmopolit yapısı içinde her şey kabul görmekteydi.

Müslümanlar iki büyük bayram kutlarlar: Birisi Ramazan ayı sonunda kutlanan *idü'l-fıtr* (ya da *idü'l-Saghir*), diğeri de kurban ya da koyun bayramı da denilen *idü'l-adha*'dır (ya da *idü'l-Kurban*). Tüm Müslümanlar, hatta pek dindar olmayanlar bile, Ramazan boyunca en sıcak günlerde dahi ağızlarına bir damla su değdirmeden gün boyu hiçbir şey yemezler, oruç tutarlar. Oruç ayının bitimi tüm halk tarafından coşkuyla kutlanır. Bayram hazırlıkları uzun süre öncesinden başlar, çocuklar değişik oyuncaklar ve tatlılar almak için sokaklara dolar, yiyecekler hazırlanır, yeni elbiseler, bayramlıklar alınır. Bayram sabahı geldiğinde halife, saray erkânıyla birlikte silahlı askerler eşliğinde, Peygamber hırkası giymiş olarak camiye gelir bayram namazı kıldırırdı. Namaz bittiğinde herkes kucaklaşır, birbirinin bayramını kutlar, sonra bayram ziyaretleri başlardı. Herkes olanağına göre üç gün boyunca bayram ederdi. Bayram boyunca saraylar ve Dicle üzerindeki taşıtlar lambalarla donatılır, aydınlatılırdı; Bağdat, "tüm güzelliği üstünde nişanlı bir genç kız gibi parlardı."

İdü'l-adha, hacıların Mekke'de Mina denen tepeye ulaşıp kovmak için şeytan taşladıkları, bu vesileyle bir koyun ya da deve kurban ettikleri gün kutlanır. Üç gün süren bu bayram boyunca Bağdat meydanlarında koyunlar kesilirdi. Halife kurbanını sarayının bir avlusunda kestirir, onurlandırmak istediklerine etinden bir parça gönderip kalanını yoksullara dağıttırırdı. Bu bayramda da yeni elbiseler giyilir, karşılıklı hediyeler verilir ama özellikle de ete doyulur.

Şiiler ayrıca Fatma ve Ali'nin doğum günlerini de kutlarlar, bazı Sünniler de, kimi bağnazlar tarafından İslam'ın saflığını bozucu bulunsa da, Peygamber'in doğum gününü de kutlarlar. İmparatorluk ailesi içindeki doğum ve evlilikler de tüm halkın katılımıyla kutlanan olaylardı. Müslüman, Hıristiyan herkes evini aydınlatır, halife para dağıtır, şairler şiirler şarkılar düzerdi. Şehzadelerin sünnetleriyse, bazen iyiden iyiye taşkınlıklara varan

coşkulu kutlamalara vesile olurdu. Halife el-Muktedir beş oğlunu aynı gün sünnet ettirmiş, bu da ona 600 000 dinara mal olmuştur. Halifeler genellikle çocuklarıyla birlikte öksüz ve yoksul çocukları da sünnet ettirirler, çocukların yakınları ya da babaları elleri kolları hediyelerle, bağışlarla dolu olarak saraydan ayrılırlardı. Böyle günlerde halifelerin yüzlerce çocuğu sünnet ettirdiğine çok rastlanmıştır.

Halifelerin isyancı Müslümanlara, ya da kâfire karşı çıktıkları bir seferden zaferle dönmeleri, taht vârisinin belirlenmesi, yeni halifenin tahta geçişi gibi olaylar da şehrin aydınlatılmasına her zaman vesile olan olaylardı. Halife oğullarından birinin Kuran okumayı, *tahdir*'i öğrendiğinin ilan edilmesi de kutlamalara layık bir olaydı. Halife bu tür olaylar vesilesiyle çevresine onur giysileri dağıtır, davetlilerine inciler, altınlar ihsan eder, kölelerini azat ederdi. El-Mehdi, Harun'un *tahdir*'i sırasında 500 köle azat etmiş, büyük sadakalar dağıtmıştır. Olayın gün ve saatini dile getiren şairler de büyük ihsanlarla ödüllendirilmiştir. Halk da bugünü meşaleler yakarak, evlerine çeşitli süsler asarak kendine göre kutlamıştır.

Yabancı takvimlerden geçen en önemli bayram, bir İran bayramı olan ilkbaharın habercisi *Nevruz*'du; İran asıllıların ağırlıklı bir yüzde oluşturdukları Bağdat'ta da kutlanan büyük bir bayramdı. *Nevruz*, Abbasileri zafere ulaştıran birlikler tarafından topluma kazandırılmıştır. *Nevruz* sabahı çok erken saatlerde kalkılırdı. Su kanallarına ya da kuyulara gidilir, herkes üzerine sular serperdi. Kadınlar gülsuyu özlü, şekerli ve bademli özel tatlılar hazırlarlar, şairler yine şiirler düzerlerdi. Hediyeler alınır, verilirdi. Toplumun tüm sınıflarından halifeye hediye yağar, bunlar bir bir kayda geçerdi. Altı gün boyunca halife, şehzade ve yüksek erkân sarayları kokulu ve pahalı yağlarla aydınlatılır, günlükler yakılarak dualar edilirdi.

Başka bir İran bayramı da kış habercisi *Mihrican* bayramıdır. Bu bayramda davullar çalınır, evler aydınlatılır, yine hediyeler

alınır verilir, halifeye özellikle seçkin hediyeler sunulurdu. Yine İran kökenli *Sadar* bayramı da coşkulu geçen bayramlardan biridir. Halk, bayram vesilesiyle aydınlatılan şehzade vezir kayıklarını seyretmek için Dicle kıyılarına koşardı. Evler tütsülenir,[19] ateş etrafında dans edilerek şarap içilirdi.

Bağdat Müslümanları anlamını hemen hiç bilmedikleri Hıristiyan bayramlarını da ne ifade ettiklerini hiç merak etmeden aynı coşkuyla kutlarlardı; Hıristiyan komşularının neşesi onlar için de bir kutlama vesilesiydi. Çevrede hatırı sayılır sayıda Nesturi ve Monofizit manastırı vardı, bu manastırların kollayıcı ermişleri adına kutlanan bayramlar da her türlü eğlence ve kutlama vesilesiydi. Bu şenliklere kim isterse gelebiliyordu, manastırların çoğu zaten çok büyük kalabalıkları içine alabilecek bahçelerle çevriliydi. Bu bahçelerde güzel şaraplar içilirdi. Bir vakanüvis, "Yağmurlu bir gün, bir rahiple şarap içme zevkinin tadıldığı gündü," diye aktarıyor. Bağdat manastırları ayrıca, başta tavla olmak üzere, oyunlarıyla da ünlüydüler.

Paskalya günleri Hıristiyanı, Müslümanı kalabalık ayin alayı halinde şehrin kuzeydoğusundaki büyük parkta yer alan görkemli Ermeni manastırı Samalut'a akın ederlerdi. Şabuşti, "Bir gemi karaya çıkıp da, duvarlar onun etrafında dans edinceye kadar," diyerek burada bayram yapıldığını aktarıyor. Eylülün son cumartesisinde Renard Manastırı'na gidilirdi, orası da bahçelerle çevriliydi. Ekimin 3'ü Asmana Manastırı günüydü. Oraya "şarap tulumları ve şarkılarla birlikte" kayıklarla gidilir, çadırlar altında "şarap ve gül yüzlülerle" üç gün geçirilirdi. Hıristiyanların kırk altı günlük perhizinin ilk pazarında Müslümanlar Hıristiyanlarla, harika şarabıyla ünlü Ukbara Köyü'nün manastırında buluşurlar, kadın erkek bir arada "dans eder, içer, eğlenirlerdi" Dördüncü pazarda da Durmalis keşişleriyle bir araya gelinir, birkaç gün sürecek eğlenceler yeniden başlardı. Perhizin son pazarı, yani Dal bayramında, halifenin sarayında bile genç köleler palmiye ve zeytin dallarıyla ayin yaparlardı. 4 Aralık'ta Saint-Barbara günü bile

kutlanırdı, birkaç hafta sonra da sıra Noel'e gelirdi. "Meryem ısınsın da rahat doğum yapabilsin diye" Joseph'in yaptığı gibi ateşler yakılır, "atının terkisinde bulup da Meryem'i beslediği dokuz ceviz"e benzer biçimde cevizler kırılırdı...

...Ve Oyunlar

Melekler üç oyuna tanıklık ederler: Biri erkekle kadın arasındaki oyundur, diğerleri de at ve ok atma yarışıdır.

Hadis

Bağdat'ta evlerde ve özel kulüplerde çok oyun oynanırdı. Eğlence için oyun oynandığı gibi, Kuran'ın yasaklamasına karşın parasına da oyun oynanırdı.

Oyunlar arasında at yarışları ve polo önemli bir yer tutar. Harun zamanında yarışlar, babası Mehdi döneminde inşa edilen, askerlerin talim için de kullandıkları hipodromda yapılırdı. Daha sonra, halife ve şehzade saraylarının içinde koşu alanı, hamamı, bahçesi ve yemek yeme yerleri olan başka hipodromlar da yapılmıştır.

At, Arapların yaşamında her zaman önemli bir yer işgal etmiştir. Ata doğaüstü bir kök atfedilirdi.Hz. Muhammed, el-Burak adlı at üzerinde Kudüs'e girmiş ve bu atla göğe yükselmiştir. Arap atı ırk olarak yeni bir ırk sayılır; çünkü VII. ve VIII. yüzyıllarda Yemen ve Suriye ırklarının karışması, ardından da Kafkas etkilerinin buna eklenmesi sonucu ortaya çıkmış bir ırktır.

Peygamber at yarışlarını bizzat özendirmiştir; Medine'de ödüllü yarışlar düzenlemiş, kurallarını oluşturmuştur. Peygamber'in at yarışları ve polo, cirit, at üzerinde ok atma ve kılıç kullanma gibi –harika bir *cihat* talimi sayılabilecek– at sporlarına önderlik etmesi, bu sporların daha da sevilmesine yol açmıştır.

O dönemde, köpekler, katırlar, develer, eşekler de yarıştırılır, üzerlerine bahis oynanırdı. Güvercin yarışları o kadar yaygındı ki, Harun zamanında gerçek bir toplumsal sorun haline geldiler; bahislerin yasak olmasına karşın kimileri bir yarış güverci-

nine sahip olmak, ya da bahislere katılabilmek için servetini bile gözden çıkarıyordu. Bir güvercinin fiyatı bazen 500 dinara, yumurtası 1 dinara kadar çıkabiliyordu. Bu hayvanların yetiştirilmeleri çok masraflı ve külfetli olmasına karşın, bu yolla çok da iyi paralar kazanılabiliyordu. Cahiz'e göre, bir güvercin sahibi, toprak sahibi bir çiftçi kadar kazanabilmekteydi. Harun Reşid güvercin yarışlarına meraklı halifelerin başında gelir; herkes gibi yarışçı kuşları seyretmeye bayılır, kazanmaya da doyamazdı.

En sevilen sporlardan biri de yetenek istemesinin yanı sıra iyi bir savaş talimi olan okçuluktu. Kimin kazanacağı üzerine bahislere girilirdi; yarışlar genellikle sonbaharda yapılırdı; halk bu yarışlara çok meraklıydı; özellikle adı belli okçular yarışacaksa ilgi daha da artardı. Sabit hedefe ok atma yarışları yapıldığı gibi, hareketli hedefler üzerinde de yarışılırdı. Okçu ayaklarını kımıldatamaz, sadece sırtını kımıldatabilirdi. Kundaklı yayla ok atmakta halkın ilgisini çeken bir olaydı. Emevilerin ilk döneminde ortaya çıkan bu silah, demir, taş ve kurşun mermi atılmasına olanak sağlıyordu.

Güreş de çok sevilen ve yaygın sporlar arasındaydı. Halifeler tarafından özendirilen bir spordu. Harun oğlu Emin, güreşleri izleyip kazananları ödüllendirmesiyle ünlüdür. Pehlivan halifelere de rastlanmıştır; halife Muktedi'nin gücünü kanıtlamak için bir aslanla karşılaşıp, aslanı iki kılıç darbesiyle öldürdüğü anlatılır. Ağırlık kaldırma toplumun her kesimi tarafından sevilirdi; Memun'dan sonra halifelik makamına gelen, Harun'un diğer oğlu Mutasım bir gün 300 kilodan daha ağır bir demir kapıyı kaldırmıştır. Bunların yanı sıra eskrim de sevilen sporlardandı, ayrıca koşu, yüzme ve Dicle üzerinde kayık yarışları düzenlenirdi.

Hayvan dövüşleri de büyük bir eğlence aracıydı; hayvan pazarlarında kapışmaları için özel olarak yetiştirilmiş koçlar, köpekler, horozlar, bıldırcınlar vb. hayvanlar satılırdı. Paralı bahisler yasaklanmıştı yasaklanmasına ama bu yasak kimilerinin ayakkabılarına kadar kaybetmesini engelleyememiştir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK MUCİZE

Müslüman dünyası, VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Batı üzerine olduğu kadar Doğu üzerinde de yadsınamaz bir üstünlük kurmuştur.
M. Lombard

Sürümü kolay, kazandıracağına emin olduğum mallar aldım... Mallarımla birlikte yola çıktım... Böylece günler boyu adadan adaya, denizden denize yol aldık...
Denizci Sinbad

Hiçbir düşmanının, bırakın politik merkezlerine ve şehirlerine ulaşabilmesini, herhangi bir tehlike oluşturamayacağı kadar güçlü Abbasi İmparatorluğu, zamanının en güçlü, refah düzeyi en yüksek ekonomisi haline geldi.

İranlılar, Bizanslılar, Mısırlılar, Suriyeliler; yani aşağı ve yukarı Mezopotamya halkları uzun bir süredir ürün değiş tokuşu, özellikle lüks mal alışverişi yapıyorlardı ama bu değişim sınırlı miktarlarda yapılabilmekteydi. Abbasilerle birlikte görkemli bir genişlik kazanacak İslam fetihlerinin yol açtığı büyük akıntılarla hiçbir şey boy ölçüşemez. Arapça gibi tek dile sahip olmak ve aynı din etrafında birleşmek herkesin aynı yasalara uymasını, aynı yaşam kurallarına bağlanmasını sağlarken, imparatorluk içi ticari ilişkileri kolaylaştırıyor, giderek zenginleşen bir toplumun gereksinimlerinin karşılanması gözü pek ve işbilir tüccarları ülke dışına, deniz ötesine açılmaya itiyor, egzotik ürünlerden elde edilen olağanüstü kârlar bu ticareti daha da çekici kılıyordu.

Halife imparatorluğunun yarattığı hızlı refah, imparatorluğa halk akını sağlamasının yanında, bu halk akınına çok sayıda köle katılmasını da, halkın yaşam düzeyinin iyileştirilmesine de yol açmış, bu da, Yüz Yıl Savaşları sonrası Saint Louis Fransa'sı ya da Muhteşem Süleyman dönemi Osmanlı'sına benzer biçimde bir nüfus patlamasına neden olmuştur. Horasan'da olduğu gibi Ortadoğu'da da bazı şehirler çok büyük tüketim merkezleri haline gelirler. Her ne kadar, "dünya Bağdat saatine göre dönmekteyse de"[1] bu merkezler arasındaki ilişkiler de çoğalarak artar.

Kırsal Kesimin Sayısız Halkı

İmparatorluk nüfusunun %80'i kırsal kesimde yaşayıp, tarımla uğraşmaktaydı. Yakın ve Ortadoğu'nun tamamı çöllerle kaplı değildir. Antik dünyanın tahıl ambarı Mısır, büyük ve verimli vadileriyle Mezopotamya, geniş ovalarıyla Suriye, sayısız vadileri ve sulu tarımı, verimli dağlarıyla İran; yani sonuç olarak binlerce hektar sulu ve işlenebilir toprağıyla bu bölge, çevresindeki büyük şehirleri besleyecek gücü her zaman göstermiştir.

Bu bölgedeki yerleşim biçiminde son zamanlara kadar önemli bir değişiklik gözlenmez; Mezopotamya'da görülenlere benzer saz, hasır ya da palmiye yapraklarından kulübeler, Horasan ve Suriye'nin bazı bölgelerinde rastlananlar gibi taş evler, ya da örneğin Güney Hazar bölgesine özgü ahşap yapılar bölge yerleşim biçiminin belirleyici özelliklerini oluşturur. Bazen çok katlı olarak yapılan evlerin zemin katı ahır ve ambar olarak kullanılmıştır. Zaten herkes sıkıştırılmış toprak zemin üzerinde iç içe yaşamaktadır. Evler nadiren birbirinden ayrıdır. Köyler, hırsız ve yırtıcı hayvanlardan korunmak amacıyla neredeyse her zaman dikme kazıklardan oluşan bir duvarla çevrilidir.

Ortaçağ Batı köylülerinin tersine, Arap ülkelerindeki köylüler özgürdürler. Köylü, en azından ilke olarak, serf değildir. "Kaçak köylüler"den söz eden pek çok belge bulunmakla birlikte, bunlarda sözü edilen daha çok vergi tahsildarlarından kaçan

köylülerdir. Bu belgelere göre, kırsal toplumun ağırlıklı bir yüzdesi dalgalanan bir tabaka oluşturur gibidir. Köylü bazen zengin bir köy ağasının koruyuculuğu altında bir köye yerleşir, *taldjia* denen bir ödenti karşılığında bu zengin kişi köylü ve maliye "arasına" girerdi. Toprak mülkiyetinin el değiştirmesiyle ilgili olarak, bir süre "güvenlik sigortası" sayılabilecek *himaye* sistemi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bunların sonucu olarak da köylünün elindeki topraklara maliye ya da zengin toprak sahipleri tarafından el konduğuna tanık olunur.

Böylece, zaman içinde küçük toprak sahipliği, büyük toprak sahipliği lehine yok olmuştur. Arap fetihleri öncesinden başlayan bu süreç, zamanla hızlanır ve toplumsal sarsıntılara yol açmadığı söylenemez. Kendi işinin ve toprağının başındaki çiftçinin yerini, şehirde oturan ve *vekil* denilen adamı aracılığıyla gelirlerini toplamakla yetinen büyük toprak sahibi alır. Büyük toprak mülkiyeti, özellikle Harun Reşid döneminde Bermeki ailesinin uyguladığı mali politikalar ve büyük toprakların halife ve yakınları elinde toplanması sonucu daha da artar. Örneğin Bağdat çevresi ve tüm imparatorlukta büyük arazileri, köyleri olan ve bunları işleten Hayzuran, elindeki topraklarla yetinmez, özellikle Mısır ve Mezopotamya'da sürekli toprak edinir. Abbasi şehzade ve prenseslerinin hemen hepsi büyük toprak sahipleridir. Bir yüzyıl sonra da, büyük askeri aristokrasi, sadece küçük toprak mülkiyetini değil, özellikle İran'da *digan* denilen orta boy toprak mülkiyetini de yerle bir edecek biçimde toprak toplayacaktır.

Toprak mülkiyetindeki bu dönüşüm tarım çıktısını azaltmaz, tersine artırır. Keza göçebelik de aynı sonucu doğurur; Arap fetihlerinden sonra genişleyen, daha da yaygınlaşan göçebelik, tarımın zayıflamasına yol açmadan kırsal üretimi öne çıkartır.

Zenginliğin ilk kaynağı kuşkusuz yerleşik tarımdır. Ancak, batı kırsallaşırken Müslüman dünyasında bir şehirleşmenin gerçekleştiği görülür. Ticaret ve tarım birbirini destekler; tarım büyük yerleşim merkezleri arasında kurulan ilişkilerden yararlanır-

ken, bu merkezler de hem yiyeceklerini hem de satacakları malların önemli bir kısmını tarımdan sağlarlar.

Ortaçağda, Müslüman Doğu ülkelerin başlıca besini beyaz ekmektir. Bu ülkelerde, Batı'nın tersine çavdar ekmeği tüketimi çok düşük düzeyde olup yoksul ve çileci dervişlerin yiyeceği olmuştur. İnsanların yiyeceği buğdayla, hayvanlara verilen arpa tarımı anımsanmayacak zamanlardan beri bilinmektedir. Yukarı Mezopotamya buğday, Dicle'nin alt ovaları da arpa üretim merkezleridir. Keza, Mısır, özellikle Fayum, Suriye, İfrikiye ve merkezi Mağrip büyük çaplı buğday üretim bölgeleridir.

Aşağı Mezopotamya'da Hıristiyanlık öncesinden beri bilinen ve Hindistan'dan gelen pirinç, Arap fetihleriyle birlikte Akdeniz'e doğru yayılmıştır. Irak'ta pirinç tüketimi İranlılar tarafından başlatılmış olmalıdır. Ölü Deniz civarında, Fayum'da üretilir, daha sonra giderek Müslüman İspanya'ya kadar yayılır. Harun döneminde Mezopotamya'da geniş pirinç plantasyonları olduğu biliniyor. Zeytin geniş ölçüde Suriye, İfrikiye, İspanya ve merkezi Mağrip'te yetiştirilmiştir.

Kuran'ın şarabı yasaklaması, kesinlikle asmacılığın sonunu getirmez. Bazı halifeler üzüm üretimini yasaklamakla boşuna uğraşırlar; nitekim Fatımilerden Hâkim de yasaklamayı dener ama başaramaz. Fethin daha ertesi gününde Nil deltasında, Suriye'de, Mezopotamya'da, Filistin'in kuzeyinde, malaga ve jerez üzümünü (bu sonuncusu Şiraz kökenli asmalardan elde edilmiştir) zaten tanıyan güney İspanya'da bağcılık eskisi gibi devam etmiştir. Aşağı Irak kökenli hurma, Arap fetihleriyle güney Suriye'ye, Kilis civarına, Sahra'nın batısına, Cezayir ve Tunus'un güneyine yayılma olanağı bulur. Bir diğer önemli tarım ürünü de şekerkamışıdır. Yakın bir tarihte Kuzistan ve güney İran kanalıyla Hindistan'dan Mezopotamya'ya gelmiş, Akdeniz bölgesinde en geniş üretim olanağına Mısır'da kavuşarak, Sicilya'ya sıçramıştır. Araplar, genellikle Akdeniz havzasında, Sicilya, Fas ve İspan-

ya'da portakal (Hindistan kökenlidir), muz, limon, karnabahar ve ıspanak gibi başka meyve ve sebzeler de yetiştirmişlerdir.

Sanayide kullanılan tarım ürünleri de önemli gelişmeler kaydeder. Pamuk bu tür ürünlerde başı çeker. Diğerleri gibi yine Hint asıllı olan bu bitki (Yakındoğu'ya Türkistan üzerinden Sasaniler tarafından getirilmiştir), güney İran'da, güney Irak'ta ama daha çok Filistin ve Suriye'de üretilmiş, tüm Akdeniz'e Halep'ten yayılmıştır. IX. yüzyılda Mısır'da fazla bilinmemesine karşın daha sonra bilindiği kadarıyla çok yaygın bir biçimde üretilir. Mısır'ın başlıca dokuma maddesi ketendir; firavun mezarlarında bulunan kumaş örneklerinden anlaşıldığına göre çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Keten, Damiyet-Tinis bölgesi başta olmak üzere tüm deltada üretilmiştir. Tunus'ta başlıca üretim bölgesi Tunis-Kartaca arası olup, İspanya'nın güney uçlarında, Irak'ta aşağı Fırat havzasında, İran'da Hazar kıyılarında da üretildiği bilinmektedir. Mısır'ın geleneksel zenginlikleri arasında yer alan papirüs yerini kâğıdın aldığını görerek IX. yüzyıl ortalarından itibaren kaybolma sürecine girer. Kenevir, ucuz elbise yapımında, yelken ve halat üretiminde geniş bir kullanım alanına sahiptir; aşağı Mezopotamya, Orta Asya ve İspanya'da üretilir. Asıl olarak keçe üretiminde (Orta Asya ve Ermenistan) kullanılan deve yünü, ince yünlü kumaş üretiminde de (Horasan ve Mısır) kullanılırdı.

Tekstil üretiminde yün ilk sıralarda yer almaktan uzaktır. Bu durum İslam ülkelerini, Kuzey Afrika başta olmak üzere en büyük ve tek yün üreticileri haline getirir. Mağrip düzlükleri, Atlas Dağları, Kuzey Afrika'nın Atlantik Okyanusu kıyıları yünü bol ve nitelikli en iyi koyunların yetiştirildikleri bölgelerdir. Berberiler, *mesta* denen âdetle birlikte bu koyun ırklarını İspanya'ya tanıtırlar; birkaç köyün sürülerini tek çobana emanet edilmesine dayalı bu uygulama her zaman geçerli olmuştur. Yarımadaya Berberiler tarafından daha başka kırsal yöntemler de getirilmiştir. Mağripten getirilen koçlarla yerli koyunların çiftleştirilmele-

ri sonucu merinos ırkının ortaya çıkışı da bu günlere rastlar. Şehirlerin artan tekstil gereksinimi, üretim ve ticaretin gelişmesini özendirir. Hemen her yerde sürülerin çoğaldıkları görülür; Mısır, Suriye, Filistin, kuzeybatı İran, Fars ve Horasan'da geniş ölçüde hayvan yetiştiriciliği yapılır. Hayvancılık ve otlakçılığın yaygınlaşması bazen, orman kırımı gibi, istenmedik sonuçlara da yol açar.

Araplar tarafından uzun zamandır bilinen ipek, Akdeniz havzasına ancak VI. yüzyıl sonrasında girmiştir. İustinianos zamanında keşişlerin hacı asaları içine gizledikleri ipek larvası yumurtalarını Bizans'a gizlice getirdikleri anlatılır. Arap fetihleriyle ipek böcekçiliği, iklimin uygun olduğu tüm bölgelere yayılmıştır. Ekonomik gelişme ve şehirlerdeki refah da ipekböcekçiliğinin de gelişmesine yardımcı olmuş, üretim durmadan artan saray gereksinimlerini bile karşılamakta zorlanmıştır. Horasan, Hazar kıyıları, İran'ın batısı, Ermenistan'la birlikte Nahr el-Aşi düzlüğü, Emevilerle İspanya'ya gelen Suriyeliler tarafından getirilen ipekböceğinin başta Endülüs olmak üzere İspanya'da yaygınlaşmasıyla İspanya, VIII. yüzyıldan itibaren büyük üretim merkezleri haline gelir. VIII. yüzyıl sonuyla IX. yüzyılda ipek üretimi tüm imparatorluğun gereksinimini karşılayacak düzeye erişir. Artan üretim, tüm ham ipek gereksiniminin neredeyse tamamını İslam ülkelerinden karşılayan Bizans'a ihraç edilir.

O dönemde tarım üretimi verimi Batı Avrupa verimliliğinin kat be kat üstündedir; Charlemagne dönemi Avrupa'sında ancak 2-2,5 düzeyinde olan buğday verimi Mısır'da 1'e 10'dur (hatta bazı yerlerde daha da yüksektir). Fransa bu verimlilik düzeyine ancak XVIII. yüzyılda, o da kuraldışı bir durum olarak ulaşabilecektir. Doğuştan tarımcı olmayan Araplar, genelde kendilerinden önce bulunan yöntemleri geliştirerek kullanmayı başarmışlardır.

Diğer taneli bitkilere göre yarı kurak düzlüklerde sert buğday ve arpanın kolaylıkla yetişmesine karşın, tüm tarım ürünleri suya

gereksinim duyar. Yakın ve Ortadoğu'da en eski antik çağlardan beri sulama teknikleri bilinmektedir; kanallar açılmış, barajlar kurulmuş, su toplanan göletler oluşturulmuş, taşınan alüvyonlarla nehirler ve geçici dereler çevrilerek suyun kaybolup gitmesi önlenmiştir. Genellikle doğal eğimle taşınan bu sular, *foggara* (İran'da *ganat*) denen yüzeye açılan kuyularda ya da yeraltı sularına verilerek havalandırma kuyularına biriktirilmiştir. İlk halifeler bu sulama sistemini daha da geliştirirler. Irak'ın fethinden sonra halife Ömer, yeni kurulan Basra şehrinin su gereksinimini karşılamak amacıyla bir baraj kurulması emri verir. İlk Abbasiler de bu alanda hatırı sayılır işler yaparlar.[2] Bağdat şehrinin kuruluşu ve çevresinin tarıma uygun hale getirilmesi büyük su kanallarının açılması gibi dev boyutlu bir çaba gerektirir. Harun Reşid, başkentte, Rakka bölgesinde ve Samarra'da yeni kanallar açtırır. Kanallar açılıp suyun dağıtılması Irak'ta da, İspanya, İfrikiye ve Horasan'da da çok sıkı kurallara bağlanır. Örneğin Merv'de su dairesi çok yüksek bir yönetici tarafından emrinde on bin kişiyle yönetilirdi. Bu yönetici makam olarak hemen polis şefinin nda yer alırdı. Mısır'da da, Nil taşkınlarını ölçmek amacıyla Fostat'ta ünlü nilometre kullanılmış, böylece sel altında kalan alan saptanarak, sonuçta vergi buna göre hesaplanmıştır.

Su sağlamak ve saklamak için çeşitli araçlar kullanılmıştır; bir ağaç parçasına bağlı bir ipin ucuna asılı tulum ya da toprak testiler, hayvanların çevirdiği su dolapları (*daliyeler*), hidrolik tespihler (*noria*) yakın zamanlara kadar Nahr el-Aşi Vadisi'nde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Su değirmenleri değirmen taşlarını ya da cendereleri harekete geçirirdi, vs. Yeldeğirmenleri sadece İspanya'ya özgüydü.

Toprak ürünlerine bağlı üretim ve zanaatkârlığa eklenen besicilik, yiyecek üretiminin yanında sanayi için hammadde de sağlamıştır. Özellikle Orta Asya kökenli yeni besicilik teknikleri ve hayvan kullanımı usulleriyle hayvan yetiştiriciliğinin sınırları daha önce görülmemiş oranda genişlediği gibi ehlileştirilen hayvan

çeşidi de artmıştır. Hindistan'dan gelen Çingene göçüyle birlikte VIII. yüzyılda aşağı Mezopotamya'ya manda da gelir. Manda, Suriye ve Anadolu'ya bu yolla geçecektir.

Ehlileştirilen hayvanlar arasında ilk sıra, Müslüman yayılmacılığında çok büyük bir role sahip ata verilmelidir. Çok değişik at ırkları görülür. Küçük ve tıknaz yapılı Türk-Moğol ırkı Asya steplerinin bir ürünüdür. Daha ağır İran atı bir zırha tahammül edebilecek yapıdadır. Hindistan taraflarına ihraç edilen bu ırk, orada mahrat atçılığını yaratır. İspanya'nın fethiyle diğer ırklara karışan Berberi atı, Batı Avrupa at ırkının temel taşını oluşturur. Berberi atı ve İran atı kırması Suriye atının Arabistan'ın yüksek otlaklarından gelen atlarla birleşmesi sonucu Arap atı olarak bilinen ırk doğar. Bu ırk özellikle Mısır, Arabistan ve İspanya'da yetiştirilir.

Ortaçağ Arap ve Doğu dünyası ekonomisinde deve hayati bir öneme sahiptir. Antikçağ sonunda tekerin kayboluşuyla[3] deve, diğer hayvanların ya çok yavaş (öküz), ya da çok hafif (at) olmalarına karşılık mükemmel bir eyer hayvanı olmuştur. Dayanıklı ve göreceli olarak hızlı deve, 200 kilonun üzerindeki yükleri bile rahatlıkla taşıyabilir. Yakın ve Ortadoğu'nun tüm ağır yükleri deve sırtında taşınmıştır. Daha uzakta, Orta Asya'da Baktriyan denen çift hörgüçlü develer revaçtaydı, bu cins özellikle İran ve Horasan'da yetiştirilmiştir, Arap Yarımadası, Suriye ve Mısır'da da tek hörgüçlü deve ve eşek yük hayvanı olarak revaçtaydı.

Ciddi biçimde artan tüketimle, hem iç hem de dış ticaretin artması Harun Reşid zamanında üretimin o güne kadar görülmemiş düzeylerde artışına neden olmuştur. Dev boyutlu Bağdat, Müslüman dünyasının en büyük limanı Basra, Kûfe, Vasit, Fostat, Merv ve diğerleri çok büyük pazarlar, değişim merkezleridir. O dönemi anlatan belgelerde, peş peşe gelen tahıl üretim artışının fiyat düşüklüğüne neden olduğuna ilişkin bir kayda da rastlanmaz.

Ulaşımdaki ilerleme, teknik gelişmeleri hızlandırmıştır. Atlantik'ten Hindu Kuş Dağları'na insanlar hiç bu kadar kolay se-

yahat etmemişler, buluş ve nesneler hiç bu kadar kolay bir yerden bir yere akmamıştır. Buğday gibi en ağır tahıl da, baharat gibi en hafif ürünler de binlerce kilometre uzağa taşınabilmiştir. Hammaddeler üretim alanlarından işleme alanlarına kolaylıkla taşınır. Şam, çeliğini Hint'ten getirtir, ham gümüş önemli ölçüde Afganistan madenlerinden sağlanırdı. Bağdat, Suriye kuşkonmazları, Lübnan elmalarıyla beslenirdi (bugün de böyledir). İran'da Mısır ketenlisi giyilirdi. Bağdat modası, iki hükümetin arasındaki düşmanlığa karşın, Kurtuba'da hemen taklit edilirdi. Semerkand'da uygulanan kâğıt üretim tekniği on yıl geçmeden Bağdat'a ulaşmış, Fergana sulama sistemleri aradan çok geçmeden İspanya'da görülmüştür. Nüfusun bir yerden diğerine akması, esirler ve hacılar, tekniğin yayılmasını hızlandırdıkları gibi, kullanılan tekniklerin birbirlerini karşılıklı olarak etkilemelerine de olanak sağlarlar. İnsanların bilgi birikimlerini karşılıklı olarak değiştirmeleri, Büyük Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü, Bizans tarafından eski Helenistik etki alanının elden çıkartılması ve yeni bir hanedanla Müslüman dünyasının yükselişini izleyen yıllardaki kadar asla hızlı ve etkili olmamıştır.

Bir Tekstil Uygarlığı[4]

Müslüman dünyasında tekstil, çok büyük bir sanayiydi. Ortadoğu'nun en seçkin, en gelişmiş ürünleri bu sanayi tarafından üretilmiştir: Kuzey Afrika kalın ve ağır yünlü kumaşların, İran hafif yünlülerin, Nil deltası keten, tül ve ince dokumanın, Horasan ve Kabil Çin'e kadar gönderilen lüks kumaş ve fularların, Antakya ve Bağdat ipekli dokumanın, Ermenistan görkemli halıların, Suriye ve Mısır *veşhi* denen lüks kumaşlardan Bağdat yoksullarının büründükleri en ucuz kumaşlara kadar her türlü pamuklu dokumanın merkezi olmuş, Müslüman dünyası insanların giydiği her türlü ürünü üretmiştir.

Talebe bağlı olarak, hemen hemen her yerde eğirme ve dokuma üretimi yapılırdı. Üretim öncelikle saraylar için yapılırdı;

ucu bucağı bulunmaz salonların süslenmesi için akıl almaz miktarlar gerekirdi. Bu talep, halifelerin, karılarının, kızlı erkekli çocuklarının, saray erkânı ve hizmetlilerinin, askeri ve sivil yöneticilerin gereksinimleriyle daha da artardı, başta büyük burjuva tacirler olmak üzere diğer sınıflar da olanakları ölçüsünde saray ve çevresini taklit ederlerdi.

Erkekler toplumsal konumları ve mesleklerine göre farklı farklı giyinirlerdi. Tüccarlar *gamis* (gömlek) ve *rida* (manto) giyerlerdi, vaizler bir tür ceket giyer, kuşak sarınırlardı. Memurların belli bir giysileri vardı; kadılar *dahniye* (bir tür yüksek şapka) takar, *taylasan* denen cüppe giyerlerdi, vezir ve saray kâtiplerinin cüppelerine *duraa* denirdi. Şairler renkli elbiseler giyinirler, şarkıcılar özenli ve farklı giysileriyle dikkat çekerlerdi. Gün boyu aynı elbise giyilmezdi. Ordu subayları bile şık görünmekte yarışırlar, hatta bazıları ipek gömlekler giyip, pantolonlarına kürk işletirlerdi.

Halifeler için giysileri çok önemliydi. Harun'un torunu halife Mütevekkil, ipeğe başka bir lifin karıştırıldığı farklı bir kumaş icat etmişti. Mesudi, "Bu moda ailesinden herkes tarafından benimsendi, giderek halk arasında da yayıldı. Herkes hükümdarı taklit etmek istediğinden bu tür kumaşların fiyatı çok yükseldi; halife ve yakınlarının giyim zevkini tatmin edebilmek için dokuma teknikleri geliştirildi," diye aktarıyor. Halifelerin giysileri özel binalarda korunur, başlarına yüksek rütbeli bir memur konurdu. Halife Muvaffak (IX. yüzyılın ikinci yarısı) ve başveziri Hasan arasında geçen bir konuşmadan bu elbiselerin ne kadar çok ve değerli olduklarını anlıyoruz: "Halife, 'Ey Hasan bu kumaşı çok beğendim. Depomuzda bundan ne kadar var?' diye sordu. Ben de hemen çizmemden bir kâğıt çıkardım; her şeyi o kâğıda yazmıştım, 'Bu kumaştan 6000 elbiselik var,' dedim. Muvaffak bana, 'Ey Hasan çıplak kalmışız, giyecek bir şeyimiz yokmuş! Bu kumaşın geldiği yere haber sal, bize en kısa zamanda aynı kumaştan 30 000 elbiselik göndersinler,'" dediği aktarılır.[5] Bir başka anlatı da, Emevilerden Hişam'ın hac yolculuğu sırasında yanında taşıdığı elbiselerini 700 devenin taşıdığı, ölü-

münden sonra *vaşi* kumaşından 12 000 gömlek, 10 000 ipek kuşağının saptandığıyla ilgilidir. Harun Reşid'in de ardında altın işlemeli 4000 ipek, samur, sansar ve başka kürk işlemeli 4000 ipek elbise, 10 000 gömlek, 10 000 kaftan, 2000 don, 4000 sarık, değişik kumaşlardan 1000 elbise, 1000 kapüşonlu elbise, 5000 mendil, 1000 altın kuşak, çoğu kürk kaplamalı 4000 çift ayakkabı, 4000 çift çorap bıraktığı biliniyor.

Halifelerin onurlandırmak istediklerine (tıpkı madalya verir gibi) elbise vermeleri, giysiye verilen önemi gösterir. Bu tür onur elbiseleri, elbise verilenin konumu ve önemine göre farklı kumaş ve değerde olurdu. *Khila*'lar (elbiseler), elbise dışında bir gömlek, bir pantolon, bir *taylasan* ya da bir *duraa* ile birlikte verilirdi. Halife, bir zafer ya da ailesinde cereyan eden önemli bir olay (sünnet, düğün gibi) sonrasında memurlarına duyduğu hoşnutluğu göstermek amacıyla elbise dağıtırdı. Hükümdarlar arasında da onur giysileri değiş tokuşu âdettendi. Memun bir Hint prensine 500 tane işlemeli elbise göndermişti. Bizans İmparatoru Leon'un, Harun Reşid'e 300 elbise gönderdiği; izleyen yüzyılda da Kraliçe Berthe'nin Muktefi Billah'a altın işlemeli 20 elbise yolladığı biliniyor. Harun da Charlemagne'a bir çadır, 30 elbise, ipekli ve keten kumaşlar göndermiştir.

Halifeler yaz ve kış aylarında tüm hizmetlileri ve ailelerine, yani her yıl binlerce kişiye kumaş dağıtırlardı. Yani sarayın kumaş talebi çok yüksekti.

Halı da, elbette, günlük yaşamda çok önemli bir rol oynuyordu. Halı, yatak, yastık, oturmalık olarak çok farklı işlevlere sahipti. Bazılarının olağanüstü boyutlarda oldukları biliniyor; örneğin, halife Hişam'a ait bir halı, 54 metreye 27 metre boyutlarındaydı. Bazılarının üzerlerindeki motiflerin seçkinliği gerçek bir sanat eseri örneğidir. Halife ve erkânı bir yerden bir yere çok büyük çadırlarla, adeta taşınabilir saraylarla giderlerdi. Halife Muntasır'ın çadırlarından birinin çapı 70 metre, yüksekliği de 30 metreydi. Başka bir halifenin de gümüş direkleri olan tümüy-

le altın dokumalı bir çadırı vardı. Başka bir çadırın tüm aksesuarlarıyla 17 ton çektiği biliniyor.

Önemli törenlerle yabancı bir elçi geldiğinde tören alayının geçeceği yollar hasırlarla kaplanır, üzerlerine kumaş örtüler serilirdi. Brokar ya da altın işlemeli perdeler, altın işlemeli ya da değerli taşlarla bezeli ipek halılar, at ve deve gibi binek hayvanlarının süslü örtüleri, yani kısacası, imparatorluğun değişik fabrikalarında her yıl saray için binlerce metre değerli kumaş dokunurdu.

Bir saygınlık aracı, toplumsal sınıfların ve devlet hiyerarşisinin ayırt edici bir simgesi, bir ödül aracı ve hükümdardan hükümdara aktarılan bir hazine olarak kumaş, yüzyıllar boyu bir uygarlığın bu alanda kolay kolay aşılamayacak en önemli başarı göstergelerinden biri olmuştur.

Eşi bulunmaz lüks kumaşlar halifelerin *tiraz* denen özel atölyelerinde dokunurdu. İran asıllı *tiraz* kelimesi önceleri işlemeli elbise ve kumaşları ifade ederken, giderek atölyeleri ifade etmeye başlar. Bağdat başta olmak üzere Samarra, Horasan, Dabık (Mısır deltası), Kayrevan gibi imparatorluğun her yanında bu atölyelere rastlanır. Halifeye ait olmaları nedeniyle devlet malı sayılırlar, başlarında da emrindeki denetçiler ve hizmet şefleriyle yüksek rütbeli bir yönetici bulunurdu. İbn Haldun, "Değişik imparatorluklarda hükümranlığın görkemini sergileme yollarından biri de, hükümdarların adlarını ya da bir şekilde benimsedikleri özel işaretlerini kullanacakları ipek, brokar giysi ve kumaşlara işlemekti. Kumaş üzerine altın teller ya da faklı renk ipliklerle işlenen, kumaşla bir fon oluşturan bu isim ve şekillerin kumaş dokusunun anlaşılmasına olanak verecek biçimde işlenmeleri gerekirdi. Böylece, saray giysilerinin bir *tiraz*'da işlendiği anlaşılırdı. Bu kumaşlar, hükümdarlara, hükümdarın bu tür kumaşları kullanma izni vererek onurlandırdığı seçkin kişilere, hükümdarın başarılı bulduğu yüksek makam sahiplerine özgü bir seçkinlik göstergesiydi... İki hanedanın (Emevi ve Abbasiler)

egemenliği sırasında *tiraz*'lara çok büyük önem verilmiştir"[6] diye açıklıyor.

Abbasiler zamanında tiraz baskılarında Kûfi yazı kullanılmıştır.[7] Baskı yazılar genellikle Allah'a bir yakarı, halifenin adı ve sıfatı (Reşid gibi) ile küçük bir dini söz içerirlerdi. Renkli ya da işlemeli olurlar, bazen halıların kenarına da dokunurlardı.

Tiraz'ların tüm dokuma sanayisini tekelleştirdikleri düşünülmemelidir; durum böyle olmaktan çok uzaktır. Üretim miktarları *tiraz* üretiminin çok üstünde sayısız özel atölye vardı. Örneğin Tinis ve Nil deltasında dokuma, çalışabilir nüfusun tamamını çeken tek sanayi koluydu; Fayum ili ve köylerinde de durum böyleydi. Kadınlar ve çocuklar da bu atölyelerde çalışırlar, özellikle eğirme işleriyle uğraşırlardı. Ücretleri de genellikle çok düşüktü.

Eğirme işlemi bir iğ ya da örekeyle yapılır, dokumada her ikisi de Çin kökenli yatay ya da pedallı tezgâhlar kullanılırdı. Kuşkusuz yine Uzakdoğu kökenli (özetle bizim goblen dediğimiz dokuma gibi) daha karışık dokuma teknikleriyle dokunan iplikler arasına değerli taşlar serpiştirilebilir, dokumada altın ya da gümüş teller kullanılabilirdi. VIII. yüzyıl sonundan itibaren başka bir ipe sarılmış, özellikle inceltilmiş altın ve benzeri değerli metal tel kullanımı başlar. Gümüş nakışlı kumaşlar İspanya ve İran gibi gümüş madeni bulunan ülkelerden gelirdi.

Harun zamanında dokuma teknolojisi, her türlü hayvan ve bitki figürünün işlenmesine olanak sağlayabiliyordu.[8] Daha sonra dokuma teknikleri çok gelişmişse de, Ortaçağ Ortadoğu atölyelerinin dokumalarındaki güzellik ve uyum erişilmez olarak kalmıştır.

Müslüman dünyasının hemen her yerinde iplik çekilir, dokunur ve boyanırdı; Fas pamuklu ve yünlü, İspanya ipek ve yünlü, İfrikiye yün ve pamuklu, Suriye ve Kilis pamuklu, Horasan ipek ve pamuklu merkeziydi. Bağdat ve çevresinde (Bakdara ve Hafire) pamuk, ipek ve yünün farklı biçimlerde işlendiği görülür; Kûfe şallarıyla ünlüdür; Basra ve Ubullah, çadırları ve çok kali-

teli bir tür şayaklarıyla bilinirlerdi, Takrit, el-Hirah ve özellikle Musul muslinleriyle öne çıkmışlardı. Ahvaz'da 80 tane halı dokuma atölyesi vardı; Abadan da yatak ve yastık üreten düzinelerce fabrika görüyoruz. Bağdat, Numaniye, Ermenistan ve Buhara bölgesi en gözde halıların dokundukları merkezlerdi, Merv ve Nişabur pamuklu dokumada öne çıkmışlardı, Suriye denince akla halı ve ipekli geliyordu.

Bununla birlikte, Fars, Kuzistan ve özellikle Mısır deltası üç ana tekstil merkezi olmuştur. Fars'ta Faza, Kurkup, Kazarun, Tavaj gibi otuz kadar merkezde nakışlı ipek, süs kumaşları ve renkli yünlüler, iğneyle düğüm atılan halılar ve pamuklu elbiseler üretilirdi. Kuzistan özellikle keten dokuma, brokar ve ipeklileriyle öne çıkmıştı. Mısır deltasıysa, yirmiye yakın şehriyle tüm imparatorluğa ve yabancı ülkelere ağır renkliler, her türlü hafif tüller, altın işlemeli ketenler, dallı, çiçekli işlemeler üretmiştir; Yakubi, "Tinis'te çok değerli, kalınlı inceli, çizgili çizgisiz, sade ya da süslü her türden kumaş üretilirdi," diyor.

Diğer Sanayiler

Abbasiler döneminde Arap kâğıt üretimi, tekstil yanında çok da önemli değildir. Ancak, kâğıt üretim tekniğinin benimsenmesinin sonuçlarından, ardından bu tekniğin geliştirilmesinden ve Batı'ya aktarımdan acaba ısrarla söz etmek gerekir mi?

VIII. yüzyıla kadar yazı ya parşömene, ya da papirüse yazılmıştır; bunlardan ilki sert kuzu derisi, diğeri de sıkıştırılıp, nişastayla yapıştırılmış ağaç kabuklarıydı. Emeviler papirüs kullanırlarken, Abbasiler, "belgelerine saygınlık kazandırmak, uzun ömürlü olması kadar otantik olduğunu vurgulamak amacıyla"[9] parşömen kullanırlardı. Fakat 751 yılında Araplar Talas'ta General Kao Sien Tche'yi yenip, keten ve kenevirden kâğıt yapımını bilen Çinlileri esir alırlar. Bu esirler Semerkand'a gönderilerek orada bir fabrika kurulur. Bunun ardında da kâğıt yapım tekniği, diğer birçok teknik gibi, batıya doğru yayılır. Kardeşi

Horasan valisi Fadıl'ı dinleyen Cafer Bermeki, 794-795 yıllarında Bağdat'ta Arap dünyasının ilk kağıt fabrikasını kurar. Birkaç yıl içinde de, Endülüs, Fas, Sicilya, Şam ve Tiberya'da kâğıt fabrikaları görülür. Uzun süre Semerkand kâğıdı en kaliteli kâğıt olma özelliğini korur. Çok geçmeden Mısır, papirüsü bırakıp kâğıt üretmeye başlar. Başta Bizans olmak üzere yabancılar da kâğıtlarını Araplardan sağlarlar.

Ağaç azlığının maden eritilmesini sınırlandırmasına karşın, metaller de işlenmiştir. Metaller özellikle Hindistan, Afrika ve Avrupa'dan getirilir, sayısız küçük atölyelerde demir ve bakırdan ev eşyaları yapılırdı. Her şehirde üreticiler kendi ürünlerini pazarlarlardı. Demir kale kapıları, zincirler ve çeşitli araçlar hemen her yerde dövülmüştür. Harran ve Suriye, terazileri ve usturlap, kum saati, su saati gibi bilimsel araçlarıyla öne çıkar. Dayanıklı ve esnek çelik üretim tekniğine bağlı olarak (bazı üretim teknikleri aile sırrı olarak kalmış, babadan oğula geçmiştir) hemen her yerde silah da üretilir. Çoğunlukla Hindistan kökenli olan çelik işleme teknikleri özellikle Şam'da kullanılarak Şam çeliği olarak ünlenmiştir, Toledo çeliğinin ünlenmesi daha sonra gelir. Maden ocaklarına sahip Kafkaslarda dövme ve örme zırh üretimine rastlanır. Fakat bunların yanında, Batı'dan, ünlü Frank ve Slav kılıçları gibi silahlar da ithal edilmiştir.

Altın ve gümüş, çoğu halifeye ait işliklerde işlenmiştir. Bu madenlerden tabak, kupa, telkari işleri, mineli işler, Sasani ve Helenistik sanattan esinlenen her türlü mücevher gibi pahaca değerli eşyalar üretilirdi. Bu atölyelerde ayrıca şamdanlar, duvar lambaları, hayvan ve bitki figürleri, müzik aletleri, vahşi hayvan ve kuş heykelleri gibi büyük şehirlerdeki sarayları süsleyen şeyler de üretilmiştir. Koşum takımları, kemer, çekmece ve çanta gibi Bağdat, Fas, Yemen, özellikle de Kurtuba'da üretilen deri eşyalar, genellikle altın ve değerli taş kakmalı olmalarına karşın daha düşük değerde eşyalardır.

Koku endüstrisi de gelişmiştir. Bu alanda özellikle batı İran önde gelen merkezlerden biridir; nergis, yasemin ve leylak özü burada çıkarılıyor, üretilen farklı esanslar buradan Bağdat ve diğer büyük illere gönderilerek içlerine gül ve menekşe özleri karıştırılıyordu. Sadece koku olarak değil, mutfakta da kullanılmasından ötürü, önemli bir gülsuyu üretimi vardı. Kokular süslenmenin yanında merhemlere, şuruplara da katılırlardı. Böylelikle, Hint kökenli bir eczacılık çerçevesinde çiçek ve bitkilerden, boraks ve şap gibi minerallerden çeşitli özler elde edilmiş ya da bu özler dışarıdan getirtilmiştir. Küçük imalathaneler tarafından üretilen ilaçlar, uyuşturucular, kokulu suları ve tabii bu arada sayısız cinsel uyarıcıyı da unutmamak gerekir; bunlar ticari etkinliğin küçümsenmeyecek bir bölümünü oluşturur.

Mısır'daki şekerkamışı ve şeker üretimi gibi diğer sanayi dalları, daha çok emek istihdam eden alanlardı; Mısır tüm ülkenin yanı sıra yabancı ülkelere de şeker satardı; seramik de şeker gibi üretim miktarı, işçi ve zanaatkâr yoğunluğuyla en önde gelen sanayi dallarından biriydi. Her türlü günlük ev eşyası kadar ev ve saray duvarlarını süsleyen eşsiz karolar, vazolar, tabaklar, çeşitli kaplar başta Mezopotamya ve Suriye olmak üzere ülkenin her tarafına serpilmiş irili ufaklı atölyelerde işlenirdi. Uzun bir zamandır bilinen cam işçiliği de özellikle Mısır ve Suriye'de öne çıkan bir sanayi dalıydı; daha sonraları İran ve Endülüs de cam işçiliğinde adlarını duyurdular. Arap cam ürünleri Çin'e kadar ihraç edilmiştir.

Bu arada duvarcılık, tuğlacılık, iç ve dış süslemenin temel öğesi alçı ve yalancı mermer işçiliğiyle marangozluk gibi el sanatlarını da unutmamak gerekir. Ayrıca Bağdat gibi bazı şehirlerde deniz araçları üretimi de önemli bir sanayi kolu haline gelmiştir. Bu alanda mal taşımacılığında kullanılan kayıklardan halifelerin, şehzadelerin ve zengin sınıfın gezinti araçlarına, savaş gemilerine (ki bazıları Bizans'ın patlayıcılarına ve Rum ateşine karşı yanmaz biçimde yapılmışlardır) kadar çok çeşitli bir üre-

timle karşılaşılır. Yakubi, Basra yakınlarındaki en önemli limanlardan Ubula'da yapılan gemiler için, "Sanki yekpare tahtadan yapılmışlar gibidirler. Çin'e bile gidebilirler," der.

Bunların yanında, insanların kullandıkları ya da ihraç ettikleri ürünler yapan sepetçilik, demircilik, sepicilik, ahşap tornacılığı, kunduracılık, marangozluk, arabacılık gibi meslekler en ücra köylere kadar yayılmış ekonomik etkinlikler arasında yer alırlar. Bu mesleklerin hepsi de geçmiş nesillerden aktarılan teker, körük, çıkrık ve sulama yöntemleri gibi teknikleri kullanırlar. Fakat Araplar, bilgelerinin dehaları ve bilimsel katkıları doğrultusunda bu teknikleri verim artırıcı biçimde geliştirmişler, ürün sayısını artırmışlardır. Yeni sanayi dallarının kurulması o güne kadar bilinmeyen (şap, çivit, safran gibi) hammaddelerin ithalatıyla kolaylaşmış, imparatorluk taşrası başka yerlere mal sağlar hale gelmiştir. Teknik ve bilgi birikimi değişimi kolaylıkla gerçekleşmiştir. Güney Irak ipek sanayi, hiç gocunmadan İran yöntemlerini kullanır; Hazar kıyılarında ki keten işçiliği Mısır'dan etkilenir, Suriye cam işçiliği Mezopotamya'da taklit edilirken, Mısır cam tekniği de Samarra'ya örnek olur.

Giderek artan bir nüfus, sanayi üretiminde aralıksız bir gelişmeye yol açar; bu da önce İslam dünyası içinde, ardından da dünya ölçeğinde ticari ilişkilerin gelişmesini sağlar.

Ticaretin Görkemli Gelişimi

Yiyecek ürünleri ve zenginlikler imparatorluk içinde suyolları ve onlardan da etkin kara yollarıyla dağıtılır. Deniz, İslam dünyası ürünlerini dünyanın en uç noktalarına ulaştırırken, her yerden de bu dünyaya hammadde akmasını sağlar. Peki ama bu ticari patlama acaba neden ancak XIX. ve XX. yüzyılların büyük sanayi ve iletişim patlamalarıyla kıyaslanabilir?

Şehircilikte gelişme ve büyük şehirlerdeki tüketim itkisiyle her şeyi açıklayamayız. Dil ve din birliği, halifelerin gücü ve günümüze kadar parçalanmış olarak gelen topraklarla da her şeyi açık-

lamak olası değildir. Başka nedenlere bakmak gerekir; bunlardan ilki Arap fetihleri sonrasında ve Abbasi devrimini izleyen ilk onlu yıllarda imparatorluk halklarında görülen şaşırtıcı dinamizmdir. Sayıca inanılmayacak ölçüde zayıf İslam birliklerinin çok hızlı bir biçimde çok geniş toprakları ele geçirmeleri, ardından Bağdat'ın görkemli çıkışı, Arap âlemine eşine ancak birkaç asır sonra büyük coğrafi keşifler sırasında rastlanacak bir itici güç sağlar.

Fetihler aynı zamanda imparatorluk halkını başka bölgelerle ve denizle tanıştırıp, daha uzaklardaki ülkelerle ilişki kurmalarını kolaylaştırmıştır. Mısır ve Helen kültürüyle daha da yakınlaşmalarını sağlayan Akdeniz, batı dünyasına giden yolları açarak yeni düşünce ve zenginliklere ulaşma, özellikle İspanya'yı tanıma olanağı getirir.

İmparatorluğun güneyinde Arap-İran körfez ülkelerinin ele geçirilmesi, Asya'ya uzanan yolların önlerine açılmasına geniş ölçüde olanak sağlar. Bundan böyle Kızıldeniz'e göre daha kısa ve daha kolay bir yol kullanabilecek hale gelirler; Mezopotamya ve Dicle ve Fırat vadisi üzerinden Suriye, Anadolu ve kuzey İran'a uzanma olanaklarına kavuşurlar. Tüm sınırlar düştüğünden aynı şekilde Mısır'a ve Akdeniz'e uzanırlar. Kızıldeniz ve Akdeniz, hemen Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya'ya açılan iki paralel yol haline gelir. Arap, İranlı, Yahudi ve Kıptilerin bu yolları çok çabuk kullanmaya başlamaları sonucu, bu yolların Irak, Mısır ve tüm imparatorluğun refahına katkıları da başlar.

Eski dünyanın tam kalbinde yer almasıyla Arap İmparatorluğu, sağlam bir para basma ve ekonomik gelişmesi için gerekli her türlü ürünü üretme olanağı verecek çoklukta metali bünyesinde bulabilme imtiyazına kavuşmuştur.

Yüzlerce, hatta binlerce yıl Doğu, hazinelerini Mısır'da biriktirmişti; tüm firavunlar, tüm Sasani hükümdarları, din adamları ve diğerleri saraylarını, mezarlarını, manastır ve kiliselerini yüzyıllar boyu altınla doldurmuşlardı. Salt Tutankamon mezarındaki altın miktarının 1925'li yıllar Mısır Bankası kasalarında-

ki altının neredeyse iki katına eşit olduğu hesaplanmıştır. [10] Büyük hükümdarların mezarlarına acaba bu şekilde kaç ton altın gömülmüştür? Gümüş paranın kullanıldığı İran'da altın, kralların kralı ve yakınları için ziynet eşyası, mobilya ve süs eşyasına dönüşmüştür. Hıristiyanlığın yayılması ardından Suriye ve Mezopotamya'da Hıristiyan kültüne ilişkin yapı ve manastırlarda, toplanan ya da bağışlanan nesneler olarak kilise süsleri, heykeller ve külte ilişkin farklı şeyler biçiminde olağanüstü zenginlikler birikmiştir. Bizans imparatorları mali kriz dönemlerinde bu hazinelere el atarlardı. Araplar bu yapılarda çok büyük bir altın rezerviyle karşılaşarak, uluslararası ticarette kendilerine büyük bir güç sağlayacak paraları dinarı bu sayede önce Şam'da, ardından Bağdat'ta basma olanağı bulurlar.

Bu şekilde depolanmış değerli madenlere, VIII. yüzyıl sonundan itibaren Sudan'da çıkarılarak kervanlarla Sahra üzerinden kıyı şehirlerine getirilen, oralardan da deniz yoluyla Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya ihraç edilen altınları ilave etmek gerekir. Sürekli yenilenen kaynaklara dayanan dinar, Bizans *nomisma*'sıyla birlikte uzun süre İslam âlemi, Rusya ve Batı'da geçerli para olma özelliğini korur. Dinar (4,25 gr.), *nomisma*'dan (4,55 gr.) biraz daha hafiftir ama Arapların geliştirdiği yeni ergitme yöntemleriyle daha saftır. (%96-98) Ancak, imparatorluğun ülkenin değişik bölgelerinde; İran ve Orta Asya'da sahip olduğu maden yatakları nedeniyle para gümüşe bağlı olarak da basılır. Gümüşten basılan 2,97 gr. ağırlığındaki dirhemin Harun Reşid dönemindeki değeri yaklaşık olarak dinarın 1/15'i kadardır. Dirhem daha çok Mezopotamya'da, dinar da Suriye ve İfrikiye'de kullanılmıştır. Bağdat'ta her ikisi de kullanılırdı. Gümüş para X. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş hükmünü yitirecek her yerde altın para geçerli olacaktır.

VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyılda İran körfezi, Hindistan, Seylan, Malezya, Hindiçin yarımadası ve Çin'e açılan temel ticari yoldur. X. yüzyılda Fatımi yönetimi altındaki Mısır, Kızıldeniz

üzerinden rakip bir kapı açar. Ancak, Harun Reşid ve ardılları zamanında Körfez limanları mutlak bir üstünlüğe sahiptirler.

Yakubi'nin, "muhteşem zenginlikte bir ticaret merkezi ve dünyanın en önemli" şehri dediği Basra, Müslümanların o dönem dışa açılan en büyük kapısıdır. 650 yılında kurulan şehir, yüzyılın başında atağa geçip, çok büyük bir metropol haline gelmiştir. Basra, Yahudi, İranlı, Arap ve Hintlilerin bir arada yaşadıkları bir finans merkezidir, ticari filolarının önemli bir bölümünün yapıldığı tersanelere sahiptir, şeker ve iplik fabrikalarıyla bir sanayi şehridir ama aynı zamanda çok da önemli bir bilim merkezidir. Bununla birlikte, bu etkinliklerin tümü bir liman olmasının yanında ikinci planda kalmaktadır. Nehir ağzındaki Kala Limanı ve buna komşu denize daha yakın Ubulla Limanı'yla tüm imparatorluğun en önemli liman şehridir. Fırat'ın denize döküldüğü yerde kurulmuş olması nedeniyle Basra'ya yanaşmak isteyen gemilerin sığ sularda uzunca bir süre yol almaları gerekse de, bu durum Basra'nın parlak bir ticaret merkezi olmasını engellemez; tek başına İslam âlemi ve doğu arasındaki ticari ilişkilerin en büyük bölümünü üstlenir.

İran'ın Hint Okyanusu ve ötelerine açılan limanı güney Siraf, sadece birkaç onlu yıl içinde çok büyük bir gelişme gösterecektir ama daha o günlerde bile hatırı sayılır bir dışa açılan kapıdır. İran'ın en zenginleri olarak bilinen Siraflı tüccarlar, tik ağacından yapılma katlı evlerde görülmemiş bir lüks içinde yaşarlar, İslam âleminin en iyi ve en gözü pek denizcileri olarak özellikle ünlüdürler. *Les Merveilles de l'Inde* (Hint Harikaları) adlı eser Siraf konusunda, "Basra, Umman ve başka yerlerden getirilen mallar, denizin fazla çalkantılı ve suyun yer yer fazla derin olmaması nedeniyle Siraf'ta Çin gemilerine yüklenirdi. Basra ve Siraf arası denizden 120 fersengdi. Mallar Siraf'ta yüklendiklerinde gemiler tatlı sularını da alırlar, Umman açıklarındaki Maskat'a doğru demir alırlardı," diyor.

Bu büyük limanlara oranla Aden, daha alçakgönüllü kalmaktadır. Bu liman daha çok Afrika kıyılarında üretilen malların çıkış kapısı, Afrika ve Uzakdoğu'yu birbirine bağlayan köprü görevi görmüştür. Maskat ve Sohar gibi şehirleriyle Umman, baharat, fildişi ve Hint kaynaklı nadir bulunan şeyler için bir transit ticaret merkezi olmuştur. Mekke'nin denize açılan kapısı Cidde, Arap Yarımadası'nı Kızıldeniz'e bağlayan bir köprü kimliğindedir.

Dünya yolları üzerindeki bu sürekli karşılaşmanın aktörleri öncelikle Yahudilerdir. Müslüman imparatorluğunun sağladığı birlik, İspanya, Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Hindistan'a kadar yayılmış Yahudi cemaatlerinin arasındaki ilişkileri sıkılaştırmalarına yol açmıştır. Özellikle Bağdat'ta daha etkin olup, burada Resh Galutha denilen bir politik merkezleri, bir dini liderleri ve din okulları (Bağdat Talmud'u buradan çıkacaktır) bulunmaktadır. Bu cemaatlerin tümü kendi aralarında birbirlerine bağlıdırlar, ortaklıklar ve yazışmalar sayesinde mükemmel bir biçimde örgütlenmişlerdir, birbirleriyle dayanışma içinde olan ticaret evlerini gruplandırarak ticari operasyonların sorumluluğunu birlikte üstlenirler. VIII. yüzyıl sonrasından itibaren rahdanit[11] denen Yahudiler çok büyük ticari işlere el atarlar. Değişik ürünler (tahıllar, baharatlar, kumaşlar, değerli eşyalar ve köleler) getirmek için çok uzaklara giderler. İki yüz yıl boyunca uluslararası ticaret onlardan sorulur.

Hıristiyanlar da, yine ülkenin her yanına dağılmış cemaatleri aracılığıyla özellikle anakarada ticari ilişkilere girişirler. Ermenilerin patron olarak kabul edildikleri bankacılık işlemlerine büyük ölçüde katılırlar. Fakat bu, uluslararası ticarette Hıristiyanların hiç yer almadıkları anlamına gelmez. Aynı şekilde Müslümanlar da, IX. ve X. yüzyıllarda Bağdat ve Basra'nın büyük zenginliklerinin önemli bir kısmını ellerinde tutmuşlar, Mağrip ve İfrikiye arasındaki ticari ilişkileri adeta tekellerine almışlardır.

Bunca insan, bilinen dünyanın nehir ve denizlerinde bıkıp usanmadan koşturmalarına karşın Hıristiyan Batı dünyasıyla ilgilenmezler. Müslümanlar İspanya sınırının ötesine ya da ticari ilişki içinde oldukları, özellikle Piza ve Amalfi gibi İtalyan liman şehirlerinin ötesine asla geçmezler. Doğu Yahudi ve Hıristiyanları bile Batı ülkelerine nadiren gelirler. Doğulular acaba yürüttükleri ticari ilişkilerin kârını yeterli mi bulmuşlardır? Daha akla yakın olanı İtalyanların kendi pazarlarını ellerinde tutabilmek için Doğulu tüccarların önüne bazı sınırlamalar koyarak onları engellemiş olmalarıdır.

Ticaret yapmanın çeşitli yolları var: Bir ülkeye ya kendiniz gider satacağınızı satar, alacağınızı alırsınız, ya da mallarınızı emanet ettiğiniz birisi sizin yerinize ilgili ülkeye gider mallarınızı satar, istediklerinizi alır gelir. *Binbir Gece Masalları*'nın ünlü kahramanı Sinbad, ilk dört yolculuğunu mallarını satmak için başka tüccarlarla birlikte denizaşırı ülkelere yapar, yolculuğunu, "Yanıma fiyatı yüksek mallardan epey bir miktar aldım... ve bölgede çok iyi bilinir tüccarlarla birlikte yola çıkacağımız gemiye binmek için Bağdat'tan Basra'ya hareket ettim"[12] diyerek anlatır. Sinbad, olmadık serüvenlerden sonra, çok para kazanmış olarak ülkesine geri döner, beşinci yolculuğuna kaptanıyla birlikte bir gemi kiralayarak tek başına çıkar. Çok zengin olmasına karşın, serüven tutkusu onu başka tüccarlarla birlikte çıkacağı altıncı yolculuğa yöneltir. Yedinci yolculuğunu halifenin gemisiyle yapar.

Büyük bir gemi kiralamak elbette oldukça masraflı bir iştir. Bu nedenle dindaşlar sıkça gruplar halinde gemi kiralarlar. Fakat bu âdet yavaş yavaş kaybolur, yerini başka bir uygulamaya, "sipariş" vermeye bırakır. Yatırımcı, satışı yapacak tüccara mal sağlar; satış kârını bu tüccarlarla paylaşmasına karşın, zararını paylaşmaz, çünkü mal teminiyle ilgili zararlar doğrudan yatırımcıya aittir. İslam öncesi dönemin kervancıları da sipariş sistemini uygulamaktaydılar. Hukukçuların bu sistemi dine uygun bulmala-

rı sonucu sistem X. yüzyılda tüm İslam ülkelerine, ardından da Akdeniz havuzu ve Avrupa'ya yayılmıştır.

Büyük ticari işlemlerde ödemeler nasıl yapılırdı? Müslümanlar *sakk* (çek) uygulamasını uzun zamandır kullanıyorlardı. Bu ödeme şekli çok hızlı bir biçimde yayılmıştı. *Sarraflar*, kredi mektupları düzenleyip, ödeme talimatları vb. hazırlarlardı. Ayrıca ödeme konusunda yazılı kurallar da vardı. Dürüstlük ve yetenekleri bilinen büyük tüccara girişeceği bir ya da daha fazla büyük çaplı ticari işte kredi açılırdı. Ticaretin geliştiği IX. ve X. yüzyılın bu hareketli döneminde başka kredi türleri de ortaya çıkar. Her duruma ayak uyduracak türde geliştirilen bu yöntemler, Ortaçağ İslam âleminin ekonomik üstünlüğünü geniş bir biçimde gözler önüne serici uygulamalardır. *Riba* (kelime anlamı, sermaye birikimidir ama aslında faiz demektir) dinen yasak olmasına karşın, din adamları ve hukukçular ticaretin önüne asla engel çıkartmamışlardır.

İmparatorluğun ve Dünyanın Büyük Yolları

Ortaçağ İslam dünyasında fazla suyolu yoktur. Coğrafyacı Mukaddesi (X. yüzyıl) bir düzine suyolu olduğunu söylerse de, Nil, Dicle ve Fırat dışında sürekli ulaşım ve mal taşımacılığına olanak veren suyolu bulunmaz. Mezopotamya ve Mısır bu açıdan şanslı bölgelerdir; Dicle ve Fırat'ın büyük ölçüde ulaşıma uygun olmalarının yanında, Bağdat çevresi ve Aşağı Mezopotamya bölgesinde yerleşim birimleri açılan kanallarla birbirlerine bağlanmıştır. Ermeni kerestesi, Suriye zeytinyağı sallarla Fırat'tan indirilir; Anbar'da aktarma yapılarak daha küçük taşıma araçlarına alınan mallar İsa kanalı üzerinden başkente taşınırdı. Samarra, Tikrit, Musul ve Yukarı Mezopotamya'dan gelen kayık ve sallar Dicle üzerinden doğrudan Bağdat'a kadar inebilirlerdi. Genellikle büyük boyutlu olan sallar yetenekli bir kişinin elinde büyük yükleri bile çok hızlı bir biçimde yerlerine ulaştırırlardı. Bağdat'a ulaşıldığında da zor bulunur ve pahalı kerestesi için bu sallar çözülür, tomruk halinde satılırdı.

Nil üzerinde de büyük bir kayık trafiği vardı; eski tip kare yelkenlerin yanında, Latin tip denilen, Hint Okyanusu gemilerinden alınma, rüzgârı daha yakından alan yeni moda üçgen yelkenler kullanılırdı. Nehrin sayısız kol ve kanalları filikaların istilası altındaydı. Bu kanallardan biri Trajan tarafından yapılmış olup, Kızıldeniz üzerinden Fostat'ı Kolzum'a bağlıyor, başkente gönderilen mallar bu kanalda taşınıyordu; Cidde üzerinden Mekke ve Medine'ye gönderilecek mallar ve yiyecekler için de yine bu kanal kullanılmaktaydı. Nil üzerinde, akış yönünün tersine yukarı Nil havzasına kadar ulaşılabilinmekteydi. Asuan, Sudan'ın büyük bir pazarı ve deposuydu; Nübyeliler mallarını kervanlarla buraya getirirler sonra nehre aktarırlardı.

Müslüman dünyasında yer alan diğer nehirlerin çoğu düzenli bir akışa sahip olmayan nehirlerdi, bazen belli dönemlerde, o da ancak kısa mesafeler için kullanıma elverişliydiler. Amu Derya, Sir Derya, Hilmend ve Anadolu platolarından inen nehirler bu tür nehirlerdi. Bu bakımdan, Avrupa ve Slav ülkelerinin suyollarına kıyasla Müslümanların kullandıkları suyolları oldukça sınırlı kalmıştır.

Arap-İran körfeziyle, Güneydoğu Asya ülkeleri arasında ticari ilişkiler, göreceli olarak oldukça yeni sayılır. Sasaniler zamanında, sadece birkaç nadir İranlı tüccar bu bölgelere kadar uzanıp, Çin'e kadar gidebilmiştir. Hint Okyanusu'nda ticaret Emeviler döneminde başlar: 700'lü yıllardan sonra Müslüman tacirlerin Seylan'a yerleştikleri görülür. Etkinlik merkezinin Şam'dan Bağdat'a ve Mezopotamya'ya kayması, Uzak Doğu ticareti üzerinde kamçı etkisi yapar.[13]

İlk hedef Hindistan olur. Malabar kıyılarına, daha doğrusu Mandjapur (Mangalore) limanına ulaşmak için Basra ve Siraf'tan demir alan gemiler Umman kıyılarında Maskat'ta konaklayıp sonra doğrudan Malabar'a yelken açarlar, ya da Sind ve Markan kıyılarını izleyerek yol alırlardı. Gemiler gidişte tuz, tabaka halinde bakır ve gümüş, ipekli ve pamuklu kumaş, *tiraz*

dokuma, Irak kokuları, porselenler ve Umman atları götürürler, karşılığında da en iyi kalite tik ağacı, iyi boya tutar keresteler, gri amber, kakule, demir ve silah getirirlerdi.

Çin yoluna devam eden gemiler, Seylan, Arap Serendib'i, "Yakut Adası" yönüne dümen tutarlar, buradan safir, tarçın ve fil alırlardı. Bazı gemiler buradan Sumatra, Java ya da başka baharat adalarına geçerek muskat, karanfil, karabiber, kâfur, sandal ve tik ağaçları, kalay yüklerlerdi. Bazıları da Sumatra'nın kuzeyine geçerek, Malaga Boğazı'na üzerinden Kamboçya'ya ulaşırlardı. Sanf (Saygon'un kuzeyindedir) ve Kanfu (Kanton) öncesi, ya da Paracel Adaları'na kadar uzanan bazı gemilerin bu adalar öncesi son durakları Luquin (Hanoi) Limanı başlıca limanlardı. Araplar Kanton'dan ötesine nadiren geçmişlerdir; Kore'den sonrası bilinmezdi. Araplar Çin'e lüks dokuma, halı, bakır ve gümüş eşyalar, Güneydoğu Asya altın ve incisi, gergedan boynuzu ve fildişi taşırlardı. Dönüşte de kâğıt, ilaç, misk, ipekli kumaş, kâfur yüklenirdi; tüm kalemler yüklenme sırasında çok ayrıntılı formalitelerden geçirilerek ihraç izinleri alınırdı; nadir bulunur addedildiklerinden bazı malların ihracatı yasaktı.

Dönüş genellikle geliş yolu üzerinden yapılırdı. Gemiler kuzey-batı musonlarından yararlanmak için kasım sonu yola çıkarlar, altı ay sonra Kanton'a ulaşırlardı. Yazı burada geçirip, bu kez kuzey-doğu musonlarından yaralanmak için kasım ya da aralık ayında demir alırlardı. Basra ve Siraf'a yaz başlarında ulaşılırdı. Yani her şey yolunda gittiğinde yolculuk on sekiz ay sürerdi.

Fakat bu her zaman böyle olmazdı. *Relation de la Chine et L'Inde* (Çin ve Hindistan İlişkileri) adlı eserde, "Çin malları nadir bulunan ürünlerdi. Kanfu'da, Arap ve Çin mallarının korunduğu depo ve limanlarda sık sık çıkan yangınlar, bu nadirliğin nedenlerinden biridir. Bazen de gemiler ya batmış, ya saldırıya uğrayıp yağmalanmış, ya da uzun süre limanda tutularak mallarını Arap limanları dışındaki limanlara satmak zorunda bırakılmışlardır. Gemiler bazen de tamir nedeniyle uzunca bir süre za-

man kaybederlerdi," diyen satırlar okuyoruz. Başka bir kaynakta, *Livre des Merveilles de l'Inde*'de (Hint Harikaları) ise, "Çin'e giden herkes için yolculuk tehlikelerle dolu bir serüvendi. Çin'e kadar gidip gelip de 'başıma bir şey gelmedi' diyen bir insanı kimse duymamıştır. Varsa bile bu bir mucizedir," diyen ifadelere rastlamaktayız. Bazı bölgeler korsan kaynardı. İran Körfezi'nde bile korsanlara rastlandığı olmuştu. Arap tacirler Hindistan'ın kuzey kıyılarından özellikle çekinirlerdi; korsanların kürekli gemileri kendilerinin ağır yelkenlilerinden çok daha hızlıydı, tacirler gemilerini Rum ateşiyle savunurlardı. Sinbad'ın maceraları ne denli fantezi olurlarsa olsunlar, aslında bu yolculuklardan duyulan korkuları ve denizciliğin içerdiği tehlikeleri dile getirirler.

Denizciliğin içerdiği zorluklar hiç de küçümsenecek şeyler değildir. Çoğu İran kökenli olan denizcilik araçları ve haritalar çok yetersizdir;[14] halife Memun'un bu konuda çalışmalar yaptırmasına karşın (özellikle meridyen ölçümleri yaptırmıştır) denizde yolunu şaşıran gemilerin haddi hesabı yoktur. Fakat bu zorluklar Arap tacirleri yıldırmamış, Arap denizciliği uluslararası ticarette neredeyse mutlak bir egemenliğe sahip olmuştur. Kuşkusuz Hint Okyanusu'nda Endonezya'ya kadar seyreden Hint gemileri de mutlaka vardı, İran Körfezi'nde de geniş karınlı Çin gemileri görülüyordu ama bu ticaret asıl olarak Müslümanların elindeydi. Bu durum iki yüz yılı aşkın bir süre bu şekilde sürdükten sonra, deniz trafiği Arapların aleyhine yavaş yavaş Çin ve Hintlilerin eline geçmeye başlayacaktır. XV. yüzyıl sonlarında da Portekizli Vasco de Gama, ünlü Arap denizci Ahmed bin Macit'le birlikte bu sularda gerçekleştirdiği ilk yolculuğuyla, Müslüman gemilerini tamamen başaramasa bile bu denizlerden kovmayı deneyecektir.

VIII. ve IX. yüzyıllar arasında Uzakdoğu'ya deniz yoluyla ulaşılmakla birlikte, eski İpek Yolu da tamamen bir kenara atılmaz; sınırlı miktarda da olsa yükte hafif, değerde ağır mallar bu

yoldan taşınır. Orta İmparatorluğu etkileyen politik çalkantılar nedeniyle Sin-Kiang yolu pek emniyetli değildir; Harun Reşid'in Tang hanedanıyla ittifak halinde olmasına karşın Orta Asya yolunun tam anlamıyla etkinlik kazanabilmesi için zaman gerekecektir.

"Çin yolu" Bağdat'tan hareketle bin yıllık Kermanşah ve Hanagin üzerinden Hamadan ve Rey'e, ardından Horasan'a ulaşır. Nişabur yakınlarında yol ikiye ayrılır; bir yol Belh, Bamiyan, Kabil ve Multan üzerinden İndus'u izleyerek Hindistan'a gider. Çin'e gitmeyi amaçlayanların önünde ise iki seçenek vardır: Biri Taşkent ve Talas üzerinden İli Nehri'ne tırmanmak, diğeri de Kaşgar'a yönelip, Tarim'in iki yanındaki vahalar boyunca ilerlemektir; bunlardan Aksum ve Turfan yolu kuzeye, Yarkent ve Hotan yolu güney yönüne yönelir ama iki yol Çin içlerinde Kan-Sou ve Şanghay doğrultusunda birleşirler.

Fakat çöl ve taşlık bu uçsuz bucaksız stepler de, başta haydut saldırıları olmak üzere, tehlikeden uzak yerler değildi. Kervanlar çok ortaklı olarak hazırlanır, yanlarına silahlı koruyucular konurdu. Buna karşılık, hava muhalefetine karşı elden bir şey gelmezdi; aniden patlayan fırtına ve kasırgalar nehirlerin taşmasına neden olur, yollar kapanır, insan ve hayvanların boğulmalarına yol açardı; mevsimine göre çığ düşebildiği gibi, aşırı sıcakların su kaynaklarını, dere ve kuyuları kuruttuğu da olurdu. Sekiz ila on iki ay süren zorlu bir yolculuktu.

Müslüman imparatorluğunun değişik bölgelerinde ve Bizans'ta ipek dokunsa da, ipek ticareti tümüyle kaybolmaz; yüksek kalite ipek ürünleri balyalar halinde daha uzun bir süre Orta Asya ve Horasan yollarını aşarlar. Zaman içinde bu yoldan Çin porselenleri de gelmeye başlar, Çin porselenleri Bağdat saraylarında çok çabuk moda olur; bu da herhalde Ali bin İsa'nın Horasan valisi olduktan sonra Harun Reşid'e yirmi parça Çin imparatorluk porseleni göndermesi ve Bağdat'ın "o güne kadar öyle bir şey görmemiş" olmasına bağlıdır. Yeşimtaşı ve misk[15]

gibi Hindistan ve Güneydoğu Asya'da bulunmayan şeyler de yine Çin'den Bağdat'a bu yolla taşınmıştır (birkaç yüzyıl sonra da çay, doğu-batı ticaretinde ipeğin yerini alacaktır). Arap ve İranlı tacirler de, aldıkları mallara karşılık Çin'e koku, inci, mercan, günlük ve bazı lüks dokumalar ihraç ederler. Orta Asya Türkleri de Araplardan ipekliler, madeni küçük paralar almışlar, karşılığında bakır eşyalar, keçe, silah ve özellikle köle satmışlardır.

Değişim Ürünleri

Köle Abbasi toplumunun işleyişinde yaşamsal bir öneme sahiptir; köle toplanmasının zayıflaması bile ekonomiyi durgunluğa itecek denli güçlü bir etki gösterebilmektedir. Özgür yurttaşların yapmak istemedikleri işleri gerçekleştirmek için çok sayıda köle gerekir, Müslümanlar da bunları kolaylıkla sağlarlar. Bir Müslümanın köleleştirilmesi dinen yasaktır. Fetih savaşları fatihlere her iki cinsten de bol sayıda esir sağlamış, bunların da çoğu köleleştirilmiştir. Arap yayılmacılığı sınırlarına ulaştıktan sonra da, Bizans topraklarına akınlar düzenlenerek esirler alınması sürdürülür.

Zamanla bu kaynaklar yeterli olmamaya başlar, Abbasiler döneminde[16] kaçakçılar ulaşabildikleri her yerden Bağdat pazarlarına her ırk ve her cinsten köle taşırlar: "Tellal tacirleri gözden geçirdi, hepsinin orada bulunmadıklarını anladı. Nubiyalı, Takuryalı (Sudan), Frank, Maragyalı (Azerbaycan), Rum, Tatar, Çerkez, Berberi, Habeşli, Halanjid (sarı ve kırmızı renk karışık) kölelerin satılabilmeleri için pazarın yükünü tutmasını bekledi."[17]

Kara kıta çok sayıda Nubiyalı, Habeş, Bantu, Somalili, hatta Senegal ve Çadlı köle sağlamıştır. Kabile şeflerinden satın alınan, ya da Arap kıyıları ve Afrika'nın büyük şehirlerindeki tacirlerle işbirliği içindeki haydut saldırılarıyla ele geçirilen köleler, deniz ve kara yolundaki depolardan birbirine aktarılarak pazara getirilirlerdi. Hadım edilmek için genellikle Sudanlılar seçilir, bunlar Mısır'da hadım edilerek çok yüksek fiyatlara satılırlardı.

Orta ve Doğu Avrupa, yani Slav ülkeleri de başka bir köle kaynağıydı. Slavlar ve Anglo-Saksonlar en tercih edilenlerdi. Bu halklar, VIII. yüzyıldan itibaren Katolik Batı Avrupa ülkelerinde iç pazarlara köle satan kaçakçıların sattıkları kölelerle yer değiştirdiler.

Köleler büyük pazarlara çok farklı yollardan aktarılmıştır; doğudan Volga (Hazarlıların başkenti İtil), Ermenistan (diğer bir hadımlaştırma merkezi) ve Rey üzerinden Bağdat'a getirilirlerdi; bir başka yol Karadeniz üzerinden gelirdi; Ren ve Tuna nehirlerini kullanan üçüncü bir yol da vardı. Orta Avrupa'daki en önemli köle pazarı Verdün'dür; büyük bir hadımlaştırma merkeziydi, büyük ölçüde de Yahudilerin elindeydi. Köleler buradan Saône ve Rhône nehirleri kanalıyla Narbonne ve Arles'a getirilerek İspanya ya da Doğu'ya gönderilirlerdi. Önemli köle pazarlarından biri olan Venedik, VIII. yüzyıl ortalarında papalık ve Prag'ın karşı çıkmalarına karşın köle üstencisi haline gelir. Böylece, Müslüman ülkelere ve Hıristiyan Bizans'a satılmak üzere tüm Avrupa'da kadın ve erkek köle avı başlar: Anglo-Saksonlar ya Lyon üzerinden Venedik'e, ya da doğrudan İspanya'ya gönderilirler; güney İtalya tacirleri tarafından satın alınan Lombardlar Mısır ve İfrikiye'de satılırlar.

Müslümanlar, Katolik Avrupa'da üretilen dövme demir silahları beğenirlerdi. Bu konuda üstünlük en iyi kılıçları üreten Almanlardaydı; onlarda herhalde bu konumlarını çok eski zamanlardan beri demir işlemesini bilen Orta Asya halklarıyla, muhtemelen Türklerle olan ilişkilerine borçluydular. Doğulular esneklik ve dayanıklılıklarından ötürü İskandinav silahlarını da ararlardı.

Müslümanlar Avrupa'dan metaller, kürk ve deniz araçları yapımı için kereste de alırlardı. Yoksul ve gelişmemiş Avrupa'nın üretim gücü yoktu, dolayısıyla fazla miktarda mal da alamazdı; aldıkları da üretmeyi başaramadığı özellikle lüks dokuma ürünleri gibi mallarla sınırlıydı. Asiller ve kilisenin yüksek makam sa-

hipleri altın işlemeli ipekli giysiler giyerlerdi. Örneğin Charlemagne ve oğullarının giysileri şairlerin gözlerini kamaştırmıştır. Alman Louis, bir fermanla askerlerinin altın işlemeli ipek giymelerini yasaklar. Alcuin, lüks giysilerle kilisenin parasını israf ettikleri için rahipleri suçlar. Avrupa, dokuma dışında çok sınırlı miktarda baharat, ilaç yapımında kullanılan otlar, fildişi, altın ve gümüş tabaklar da ithal ederdi.

Doğu ve Batı arasındaki ticari yollar sayıca hayli çoktur. Bunlardan birisi İngiltere'den başlar, Bröton üzerinden Lizbon'a, oradan da Atlantik kıyısındaki Müslüman limanlara ulaşır. Almanya ve Frank ülkelerinden gelip Narbonne'dan geçen bir başka yol, İspanya kanalıyla Kuzey Afrika'da son bulur. Amalfi, Gaete ve Salerno gibi İtalyan limanları da, Tunis, Fostat ve Kayrevan gibi Kuzey Afrika limanlarıyla aracılık görevi üstlenmeye başlarlar. İskandinav ve Rus tacirler bu limanlar aracılığıyla Bağdat'a kadar kürk, silah, bal ve balmumu, at ve elbette köle gönderme olanağı bulurlar. Buna karşılık da Doğu'dan kumaş, tabak ve gümüş para alırlar. Mal değişimi kervanlar aracılığıyla yapılır, Don, Volga ve Dinyeper gibi Hazar ve Karadeniz'e açılan suyolları özellikle tercih edilir; Hazar ve Karadeniz, Azerbaycan, Kurgan ve Kazvin gibi merkezlerden gelen Müslüman tüccarların buluşma noktasıdır ama bazı Müslüman tüccarların Kiev'e, Yukarı Volga ve Baltıklara kadar çıktıkları da görülmüştür.

Müslüman dünyası bu şekilde çok büyük bir ticari etkinliğin merkezi olmuş, tüketim ve gelişmeyi körükleyerek yeni ekonomik etkinliklerin yaratılmasını sağlamıştır. Böyle bir tüketim itkisi olmasaydı, İslam uygarlığı bu kadar parlak bir gelişmeyi yaratacak maddi temelden herhalde yoksun kalırdı. Çok güçlü bir siyasi iktidara yaslanan bu refah, Abbasi İmparatorluğu'nun, yakın ve uzak uygarlıkların dayandıkları temel değerlerin oluştuğu bir pota olmasını sağlamış, Ortaçağ Avrupa'sı da dayandığı köklerden birini bu potada bulmuştur.

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİLGİ AÇLIĞI

İlim Çin'de bile olsa gidip bulun.
Hz. Muhammed, Hadis.

Bilgenin mürekkebi şehidin kanından daha mübarektir.
Hz. Muhammed, Hadis.

Büyük mimar, eski Arap ve Bedevi şiirine meraklı Emeviler, yıktıkları imparatorlukların entelektüel etkilerinden hiç etkilenmemiş görünüyorlar. Bununla birlikte VII. yüzyılın sonundan itibaren, I. Muaviye ve ardından I. Yezid'in oğlu Halit gibi bazı halifelerin kütüphaneleri olmuştur. İbn el-Alim bu konuda, "Halit, Mısır'da yaşayan ve Arapça'ya çok hâkim bir grup Rum filozofla görüşürdü; bunlardan simya alanındaki Yunanca ve Kıptice yazılmış eserleri Arapçaya çevirmelerini istemiştir. İslam âleminde gerçekleştirilen ilk çeviriler bunlardır",[1] bilgisini veriyor. Fakat bunlar nokta çalışmalar olarak kalır, ayrıca dönemin tek ünlü yazarı Cabir, yani Latince yazılmış simya metinlerinin Geber'i, tüm yazdıklarını politik nedenlerle IX. ve X. yüzyıl İsmailiye misyonerlerinden almış gibidir.[2] Sözün kısası, Abbasiler öncesinde özel bir Arap bilimi yoktur. Araplar ancak eski Yunan, İran ve Hint eserlerini inceledikten sonra özgün çalışmalar ortaya koyarlar. İslam öncelikle kendisinden önceki kültür birikimlerini özümser, X. yüzyıldan itibaren XIII. yüzyıla kadar da bu kalıtı Batı'ya aktarır.

Eskilerin Kalıtı

Helenizmin Arap Ortadoğu'ya yayılmaya başlaması, oldukça eskilere gider. Nice (İznik) konsili (325) ardından, Kilise bir tür Arami dili olan Süryanice konuşan Suriye Hıristiyanlarının Katolik anlayış ve törenlerden kopmakta olduklarını fark eder; eğitilmeleri gerektiğine karar verir. Yukarı Mezopotamya'da, Suriye sınırı Nizip'te, Kilise dinbilimcilerinden Eframos'un yönetimi altında bir okul kurulur. Perslerin Nizip'i ele geçirmeleri ardından Edesse'ye kaçan Eframos, burada kısa sürede çok ünlenen bir başka okul açar. Eğitim Süryanice yapılmakta olduğundan, IV. yüzyıl sonuna doğru Eski Yunan eserleri bu dile çevrilmeye başlanır; önce dini eserler ardından Aristo'nun bazı eserleri sıraya girer. Fakat 431 yılında Efes konsili, Nestorius bölünmesini mahkûm eder.[3] Edesse okulu çoğunlukla Nestorius'tan yana tavır alınca, Monofizizm yanlısı İmparator Zenon, V. yüzyılın sonunda okulun kapatılmasını emreder. Yeniden Nizip'e yerleşen okul, Nesturi kilisesinin çok büyük bir üniversitesi haline gelir (bir tıp fakültesi ve bu fakülteye bağlı bir hastanesi bile vardır). Etki alanını genişleten Nesturi kilise, Orta Asya ve Arabistan yönüne doğru yayılarak, Medine'ye kadar ulaşır.

Ancak, Eski Yunan eserlerinin çevrilmesi işi, özellikle Sasani kralı I. Chosroes yönetiminde, İran'ın batısı Cündîsâbûr'da büyük bir gelişme göstermiştir. Bu kral Bizans imparatorunun can düşmanı olmakla birlikte, Bizans'ın vârisi olduğu kültüre çok büyük bir hayranlık beslediğinden, 529 yılında İmparator İustinianos'un emriyle kapatılan Atina okulunun yeni-Platoncu son filozoflarına sığınma hakkı tanır. Kralın asıl amacı, Cündîsâbûr'da İskenderiye'deki kadar ünlü bir akademi oluşturmaktır. Yunan kültürünün egemen olduğu bu etkin entelektüel merkezde mantık, tıp, matematik ve astronomi (bir gözlemevi vardı) eğitimi yapılır. Farsçadan çok Süryanice kullanıldığından Galenos'un eserleri, Hipokrat eserlerinin önemli bir bölümü, Aris-

to'nun *Mantık*'ı, Porphyrios'un bir bölümü, astronomi, matematik ve tarımla ilgili bazı eserler bu dile çevrilir. Aristo'nun *Organon*'unu çeviren Monofizit piskopos Georgios; *Analitikler*'i çeviren, "Arap" denilse de aslında Hint kökenli olan rakamların İran'da yayılmasına katkıda bulunmuş bir başka piskopos, Severos, adları bize kadar ulaşan çevirmenler arasında yer alırlar. Mezopotamya yakınlarında bulunan Cündîsâbûr profesör ve doktorları, Bağdat halifelerinin gösterdikleri ilgi ve onurlandırmalara elbette kayıtsız kalamazlar. Örneğin Harun'un doktoru Cibril, tıp eğitimini Cündîsâbûr'da yapan zamanın en ünlü doktorlarından İbn Buhtîşû'nun torunudur.

Arap-İslam kültürüyle harman olacak bilgileri Bağdat'a taşıyan başka kanallar da vardır: Antakya, gökyüzü incelenmesine dayanan Babil kökenli bir pagan anlayışın temsilcisi olarak tanınan bilinirci merkez Harran, Kuzey Hindistan, özellikle Baktriyan, bu tür merkezlerdir. İskender fetihlerinden beri bu bölgelerin tümü Yunan düşüncesinin izlerini muhafaza etmektedir. Aristocu anlayışın etkisiyle doğal bilimler ve tıp, ayrıca astronomi ve matematik anılan bölgelerde çok önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Fakat aynı zamanda yeni Platoncu bir etkiyle, güçlü bir biçimde Yunanlaşmış bir Hıristiyanlık anlayışı da görülmektedir. Arap-Müslüman dünyasının entelektüel atılımının özünü oluşturacak *felsefe*, temelini başta Yunan olmak üzere bu yabancı düşün akımlarından alır.

Arap Biliminin Altın Çağı

Antik Yunan eserlerinin çevrilmeleri ve yorumlanmalarını sağlayan muhteşem hareket, Arap dünyasının Helen etkisi altındaki Akdeniz dünyasına açılmasının bir sonucudur. Abbasiler, Emevilerin ihmal ettikleri bir şeyi gerçekleştirirler; yüzlerini fethettikleri ülkelerin entelektüel ve tinsel ufuklarına dönerler. Bu yeni kültürün doğuşunda Nesturi okul ve Cündîsâbûr belirleyici bir rol oynamıştır. Bu yükselişte resmi özendirmelerin de kat-

kısı büyüktür.[4] Harun Reşid bilim adamları ve çevirmenlere kol kanat gerer. Bizans'a özel bir heyet göndererek Arapça ve Süryaniceye çevirttirmek için Yunan el yazmalarını aratır. Harun'un bu yoldaki girişimlerinin engin bir kültüre sahip Cafer Bermeki'den kaynaklandığı da göz ardı edilmemelidir. Cafer'in babası Yahya, Hindistan'dan doktor ve filozoflar getirtmiş, kendisi de bilime katkısı olan her hareketi desteklemiştir. Memun da,[5] Aristo'nun eserlerini bulup getirmeleri için Konstantinopolis'e bir heyet gönderecektir. Saray erkânı ve cariyeler şairleri kolladıkları gibi çevirmen ve yorumcuları da ödüllendirmişlerdir.

Araplar, Mekke'ye yönelme, namaz saatlerinin belirlenmesi, Ramazan ayının izlenmesi gibi olaylar nedeniyle kültle yakın ilgisi bulunan astrolojiyi en saygın ilim olarak değerlendirirler. Bu nedenle, genel olarak Horasanlıların, özel olarak Bermekilerin etkisiyle Arapçaya yapılan ilk çeviriler astronomi ve matematik alanında olur. Sasaniler astronomi alanındaki çalışmalara çok büyük destek verirler, bu alanda çok ileri bir düzeyde olan Hintlilerin bilimlerini de getirmişlerdir. Merv gözlemevi etkinliğini çok uzun bir süredir sürdürmektedir. Taşra eyaletlerinin fethedilmeleriyle araştırmalar önce yerinde takip edilir, ardından Bağdat'a taşınır. V. yüzyıldan kalma bir Hint astronomi eseri, *Siddhanta*'nın çevrilmeye başlanması Harun'un hükümdar olmasına, belki de daha öncesine dayanır. Bu eserin çevrilmesi, muhtemelen Harun'un girişimiyle Öklid'in *Elementler*'i ve Batlamyus'un (Ptolemaios) *Almagest*'inin çevrilmelerini gerektirir (Astronomlarının geometri konusundaki yetersizlikleri sonucu Hint eserini yeterince anlayamadıkları Harun'a gösterilmiş olmalıdır). Aynı dönemde, bazıları Harun'un kütüphaneci başı Fadıl bin Nevbaht tarafindan olmak üzere, İranlı ve Hintlilerin çalışmalarıyla yıldızların hareket tabloları hazırlanır. "Yasaların bilimi" dediği astronomi ve astrolojiyle yakından ilgilenen Memun da, yeni astroloji tabloları hazırlanmasını, bir derecelik meridyenin ölçülmesini ve dünya çevresinin tam olarak hesaplan-

masını emreder. Arap astronomlar tüm çalışmalarında Yunanlılardan esinlenirler. Matematik alanında da aynı olgu yaşanır.

Tıp alanında İskenderiyeli Aaron'un Yunanca kaleme aldığı ansiklopedi *Pandectae medicinae*'si çevrilir. Harun'un doktoru Cibril, *Kunnash* adlı eser üzerinde çalışır. Süryanice kaleme alınan bu eser, Galenos, Hipokrat ve Aegina'lı Paulus'tan esinlenmiş olup, uzun süre konusunda otorite kabul edilmiştir. Edesse'li Eyüp de, Galenos ve Simon de Taibuthe'nin eserlerini Süryaniceye uyarlayanlar arasındadır. *Almagest* çevirmeninin oğlu Ali Sehl el-Tabrai, *Bilgeliğin Cenneti* adlı büyük bir tıbbi eser hazırlar. Tarım alanında da, Harun Reşid'in emriyle çevrilen *Vindonios Anatolios*'u anmak gerekir.

Bilim eserleri çevirmenleri arasında Harun çağdaşı Huneyn bin İshak da anılmalıdır. Nesturilikten İslamiyete geçen oğlu Yakub ve yeğeni Hübeys de onu izlerler. Arap bilimi onların Aristo, Öklid, Galenos, Batlamyus ve diğer Yunan yazarlardan Arapçaya yaptıkları uyarlamalara çok şey borçludur. Bunların yanında, eski bir yol kesen haydutken halifenin polis şefliğine getirilen Musa ibn Şakir'in üç oğlunu da unutmamak gerekir. Bunlardan birisi çok yetenekli bir astronom, diğeri mekanik alanında eşsiz bir bilge, üçüncüsü de geometri alanında bir deha olarak parlar. Birlikte kaleme aldıkları eser (*Liber trium fratrum de geometria*) Latinceye çevrilecektir. Çok zengin olduklarından kendi çeviri ve bilim okullarını kurarlar.

Yani, Yunancadan VIII. yüzyıl sonuna kadar, Cündîsâbûr okulu işlevini sürdürdükçe kullanılacak olan Süryaniceye daha pek çok eser çevrilmiştir. Fakat giderek Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya çeviriler yapılır. Hıristiyanlar Süryanice, Yahudiler İbrani, İranlılar da Farsçayı kullanmayı sürdürseler de, Arapça tüm Ortadoğu'nun entelektüel dili haline gelir. Çevirmenler yavaş yavaş Eski Yunan eserlerini çevirmekle yetinmemeye başlarlar, eserleri uyarlar, hesaplamaları yeniden yapıp sağlamalarını alırlar, bazen de karşıt bir tavır takınırlar. Hatta Aristo bile eleş-

tirilir: "Asıl can sıkıcı olan, insanların Aristo'nun fikirlerine saçma sapan bir biçimde saygı duymalarıdır. Aristo'nun ancak elinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştığını, kendisini asla hatadan azade görmediğini, Allah'ın kendisine böyle bir ayrıcalık tanımadığını bildiğini herkes bilir ama yine de onun düşünceleri sanki gerçeğin ta kendisiymiş gibi kabul edilir".[6]

Çevirmenler giderek sıradan "aktarıcı" olmaktan çıkıp, bilgeler haline gelirler ve böylece gerçek bir bilimsel düşünce doğar. Harizmi (ö. 830), Arap matematikçilerin en seçkinlerinden biri olur. Ondalık sistemi bulmasının yanında kaleme aldığı eser –*El cebir*– halen kullanmakta olduğumuz cebir disiplininin temelini oluşturur. Ansiklopedi üstadı Biruni –Aliboron– astronomi, matematik, fizik ve tıp dallarında metinler kaleme alır. Filozof, tabip, kimyacı ve fizikçi İbn Sina –Avicenne– (ö. 1037), olağanüstü bir verimlilikle, müzik dahil hemen her alanda eserler bırakır. İbn Haytam –Hazin– (ö. 1039), evrensel bir bilge olarak matematik ve fizik alanında eserler verir; ayrıca *Optik* adlı eserinin Arap dünyasında eşi benzeri yoktur. Çiçek hastalığı üzerine çalışmalarıyla tanınan Razi, pek çok klinik gözleme yer verdiği çok geniş bir tıp ansiklopedisi hazırlar. Bununla da yetinmez, seri halde felsefe, din ve doğal bilimlere ilişkin eserler hazırlar, kimya biliminin başlangıcı sayılan *Sirr el-esrar*'ı kaleme alır. Bilimsel çalışmalarından çok dörtlükleriyle tanınan Ömer Hayyam (ö. 1126), *Cebir* başlıklı çok değerli bir eser bırakır.

Arap coğrafyacılar da önemli bir konuma sahiptirler. Güçlü Abbasi ekonomisi denizlere açılmış, mallarını Çin'e kadar göndermektedir. Yunanlıların bıraktıkları dünyaya ilişkin açıklamalar uzun bir süredir eskimiş durumdadır. IX. yüzyıldan itibaren gözlem geleneğe baskın gelecek, bunun sonucunda da doğruluğuna hâlâ şaşırdığımız bir Arap coğrafya literatürü ortaya çıkacaktır.

Tacir Süleyman'ın *Uzakdoğu'ya Yolculuk*, İbn Fâdlan'ın *Volga Bulgarlarına Yolculuk*, kaptan Büzürg bin *Şehriyâr'ın Hint Harikaları* (*Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind*) gibi eğlenceli ve fantezi

metinleri bir tarafa bırakılırsa, gördüklerini tam bir doğrulukla anlatan, safsataya kaçmayan pek çok yazar çıkmıştır. Bu yazarlar genellikle işleri yolculuk yapmak olan Posta (*barid*) şefleri arasından çıkmışlardır. Bunlardan İbn Hurdazbe (IX. yy. sonu), *Taşra ve Kıyılarının Kitabı* adlı eserinde geçtiği her ülkeyi titizlikle anlatır, ticari seferlere uygun yol ve uzaklıkları sıralar. Yakubi (yine IX. yy. sonu), *Ülkeler Kitabı*'nda kendi gözlemlerine ve güvenilir bulduğu gezginlerin anlattıklarına dayanarak imparatorluğun sınır boylarına uzanan yolları anlatır. Ayrıca, Mesudi de (ö. 956), Hazar ve Akdeniz'de dolaşmış ünlü bir gezgindir. Coğrafyayı tarihin bir parçası olarak gören Mesudi, çevre koşullarının insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde etkili olduğunu ortaya koyar. *Mürûcü'z-zeheb* adlı eseri, tıpkı Taberi'nin dünyanın kuruluşundan beri tarihini anlatan *Yıllıklar*'ı gibi gerçek bir bilgi hazinesidir.

Bu insanları tümü yeryüzünün merkezi Irak ve Bağdat'ta oturmakta olup, tanımlamalarını buna göre yaparlar. Gözlemleri İslam ülkeleriyle sınırlıdır. Batı'yla hiç ilgilenmezler. Geç ortaçağ döneminde Arap gezginlerden Avrupa'ya gelenler olduğunu gösteren herhangi bir metin yoktur. Avrupa'ya hasrettikleri nadir birkaç sayfadan da Avrupalı barbar, kâfir, pis ve kültürsüz insanlardan ne kadar nefret ettikleri anlaşılır. Arap evreni, ticari ilişki içinde oldukları Doğu ülkeleriyle sınırlıdır.

Ancak, *Haritaların Yorumu* adlı eserin yazarı Belhi ve İbn Rusteh gibi diğer coğrafyacılara göre dünyanın merkezi Arabistan, daha doğrusu Mekke'dir: Çünkü Peygamber'e vahiy burada inmiştir. Gözlemlerini Kuran'a uydurabilmek için o kadar gayret ederler ki, sonunda gözlemleri basit bir gözlem olmanın sınırlarını aşar. X. yüzyılda Mukaddesi, kendi gözlemlerine dayanarak coğrafyanın ufuklarını genişletir; işin içine etnik yapıları, âdetleri, dilleri, kullanılan ağırlık ve ölçüleri katar. Fakat Arap coğrafyası doruk noktasına XI. yüzyılın başlarında el-Biruni'yle ulaşır. Biruni, Hindistan'da Gazneli Mahmut'un yanındadır,

buradan *Hindistan Kitabı* gibi, bir ülke üzerine kaleme alınmış eşsiz bir eserle döner. Bundan başka, kendisinden önceki coğrafya çalışmalarını eleştirel bir bakışla yeniden değerlendirmiş, astronomi ve fiziksel coğrafya alanında çok kıymetli çalışmalar bırakmıştır. Ayrıca deniz suyunun tuzunu arıtıcı bir süreç ortaya koymuş, deniz suyu içeriklerinin ağırlıklarını ölçmüştür.

Başta çeviri, ardından derleme, yorum, uyarlama ve özgün çalışmalar olarak gelen tüm bu çabaların sonunda çok büyük kütüphaneler oluşur, örneğin Harun kütüphanesinde hatırı sayılır bir hizmetli ordusu görevlidir.

Tüm bu bilgiler acaba vahiy olunmuş bilgiyle uyuşmakta mıdır? Cündîsâbûr'dan, Bağdat ve Basra'dan tüm âlimler, Yunan felsefesiyle Kuran'ın mümine dayattığı dünya, ahlak ve siyaset anlayışı arasında bir çelişki olup olmadığını sorgularlar. "Arapların filozofu" unvanına sahip ilk Müslüman filozof el-Kindi'ye (ö. 873) göre Yunan düşünüyle Peygamber öğretisi arasında temel bir çelişki yoktur; Farabi ve İbn Sina da, İslam'ı toplumsal çerçevesi içinde değerlendirerek, onun izinden giderler. İslam'ın kuşkusuz en önemli din bilgini, etkisini ancak Aquino'lu Tommaso'yla kıyaslayabileceğimiz, Gazali (1058-1111), daha çok mistik düşünceye ağırlık verir.

Kısacası Harun dönemi ve izleyen iki yüzyıl boyunca bilim adamları ve filozofların çiçekler gibi açtıkları görülür, o kadar ki, bu döneme Arap biliminin altın çağı adı verilir. 830 yılına doğru Memun, bu canlılığı Bağdat'ta açtığı "Bilgelik Evi" (Beytü'l-Hikme) çatısı altında toplayarak "bilimsel araştırmalar" ve çevirilerden sorumlu bir tür akademi oluşturur. Burada eski İskenderiye kütüphanesini aratmayacak işler yapılır. Bu evde çalışmaya layık görülenlere belli bir ödenek ayrılır.

Ülkenin her yanından astronomlar, matematikçiler, tıp doktorları, coğrafyacılar, filozoflar, çevirmenler ve özgün eser sahipleri Bağdat'a akarlar. Hepsi de bu bilimsel ve entelektüel atılıma katkıda bulunurlar. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun bü-

yük kültürlerini bir potada eriterek, eski Doğu'yu yeni bir kültür ve uygarlığa taşırlar. Geniş bir bilgi alanını kapsayan bu yeni bilgi, sırası geldiğinde Batı tarafından özümsenecek, Batı'nın ilerlemesini sağlayacak temel malzemeyi temin edecektir.

Batı'da Arap Kültürü

Arap kültürü, o güne kadar Aşağı İmparatorluk Latin derlemelerinden başka bir şeye sahip olmayan Batılı âlimlere ulaşabilmek için üç ana yol izler.

Birinci yol, esas olarak tıp eserlerinin toplanmasını içerir. İfrikiye'den başlayan yol, Sicilya üzerinden uzun süredir ününü sürdüren Salerno Tıp Okulu'na ulaşır. Kartaca asıllı, adını Konstantin olarak değiştirmiş bir doktor –ya da bir tacir– bu tıp kitaplarını getirmiş ve çevirmiştir, Salerno okulu eksikliğini duyduğu bilimsel itkiye bu Arap tıp kitaplarıyla sahip olur. Bu bilgiler Avrupa'nın diğer okullarına Salerno'dan yayılacaktır.

Hıristiyan entelektüel çevreler üzerinde Sicilya ve güney İtalya'nın etkisi çok büyüktür. Müslüman emirlerin, Norman krallarının, bunları izleyerek Hohenstaufenler ve Angevinlerin zihinsel etkinliklere karşı gösterdikleri duyarlılık ve hoşgörü sonucu bir Yunan-Latin-Arap kültürü doğar ve gelişir. II. Frederic doğulu âlimleri sarayına toplar, Toledo'nun ünlü çevirmenlerinden Michel Scot ölümüne kadar bu sarayda yaşar. Seçkin Arap aydını Antakyalı Theodore, bu sarayda yaşamış başka bir bilgedir, kralın özel danışmanlarından biri ve astrologu olur. Batı'yı Arap rakamlarıyla tanıştırdığı söylenen Leonardo Pisano (Fibonacci) ve yine Arap yanlılığı nedeniyle papanın "Sarazenlerin Efendisi" olarak adlandırdığı Manfred de saraya yakınlıkları bilinen âlimlerdendir. Sicilya'da Hohenstaufen egemenliğini sona erdiren Anjou Dükü Charles, Razi'nin tıp ansiklopedisini çevirtir. Bu şekilde oluşan bir çeviri merkezi, Antik Yunan ve Doğu eserlerini Latince, Arapça ve İtalyanca olarak seçkin aydınların hizmetine sunar.

İspanyol ve Portekiz bilge ve çevirmenler daha temel bir rol üstlenirler. Böylelikle, Hıristiyan, Yahudi, Müslüman, her milletten insanların birlikte gerçekleştirdikleri çok büyük bir iş başarılır. Avrupalı âlimler çok kısa bir süre içinde bu yeni kültür ocaklarına koşarlar ve o güne kadar sadece alıntı ve özetleriyle yetindikleri Antik Yunan eserlerinin asıllarıyla karşılaşırlar. 999 yılında II. Sylvestre adıyla papa seçilecek olan filozof ve matematikçi Gerbert, bu şekilde İspanya'ya gelen ilk isimlerden biridir. İngiliz filozof Daniel de Morley başta olmak üzere, üç yüzyıl boyunca pek çok isim, Gerbert'i izleyecektir.

1200'lü yıllara doğru Antik Yunan'ın tüm temel bilimsel eserleri Latinceye çevrilmiş olacaktır. Robert de Chester, Segovia'da Harizmi'nin *Cebir*'ini çevirir. Barselona'da Platon de Tivoli, XII. yüzyıl ortalarında Battani'nin *Astronomi Metinleri*'ni, Batlamyus'un *Opus quadripartum*'unu, İbrahim bin Hiyya'nın Cebir'ini çevirecektir. Slav Harmannus, Kuran'an yanı sıra pek çok astronomi eserinin çevirisini gerçekleştirir. *Almagest*'i çeviren Cremone'lu Gerard, Kindi, Öklid, Arşimet, Batlamyus, Hipokrat, Razi ve İbn Sida'dan da çeviriler yapar; çevirdiği seksen yedi kitaba bakılarak sanki bir çeviri okulu yönettiği düşünülebilir.

İbrani diline yapılan çeviriler, Latinceye kıyasla ikinci planda kalır. Yahudi aileler arasında Granada, Lunel, Marsilya ve Montpellier şehirlerine dağılmış olarak yaşayan Tibbon ailesini belirtelim. Birkaç nesil boyunca verimlilik konusunda kimse bu ailenin eline su dökemez. Moses Tibbon tek başına otuz kadar çeviri yapar. Marsilya'da yaşayan Prophatius, çevirilerinin yanında özgün eserler de kaleme alır; Latinceye de çevrilen *Almanak* adlı eseri Rönesans'a kadar astronomlar tarafından kullanılır.

Hıristiyan ya da Müslüman, tüm İspanya egemenleri bu bilimsel çabaların arkasında olurlar. XI. yüzyılda İşbiliye (Sevilla), Mâleka (Malaga), Kurtuba, Mayorka ve daha sonra Tuleytula (Toledo) böylece dikkat çekici bir bilimsel atılımla karşılaşmış olurlar.

Hıristiyan küçük prenslikler, bir taraftan Morilerle savaşmalarına karşın, Arapçadan çevirileri ve Arapça eserleri araştırmayı teşvik ederler. XIII. yüzyılda ünlü Akıllı Alfonso, tüm prenslikleri egemenliği altına alır; kendisi de bir âlim olduğundan, onun yönetimiyle gemicilere uzun süre yol gösterecek ünlü *Alfonso Cetvelleri* hazırlanır. Torunlarından Portekiz kralı Dinis, Arap, Latin ve İspanyol eserlerinin Portekizceye fazla çevrilmiş olmamalarına karşın, bu eserlerle boy ölçüşebilecek bir eser hazırlar, daha sonra Coimbra'ya taşınacak olan Lizbon Üniversitesi'ni kurar.

Bir kıyaslama yapılacak olursa, Haçlıların Ortadoğu'ya gelişlerinin entelektüel çabaları artırdığı pek de söylenemez. Hıristiyan atlılar içerisinde fethettikleri topraklardaki bilimsel ve edebi eserlerle ilgilenen nadiren çıkar. Sadece Adelard de Bath ve Antakyalı Etienne bir süre Doğu'da kalıp çeviriler yaparlar. İngiliz asıllı Adelard, Harizmi'nin *Astronomi Tabloları*'yla, *Öklid'in Elementler*'ini çevirir.

Reşid Döneminde Şiir

Arap şiiri üzerine Antik Yunan, İran ve Hint etkisi çok sınırlıdır. Araplar Yunan şiirini tanımazlar. Homer onlar için sadece bir isimdi, Aristofanes dahil kimseyi bilmiyorlardı. Abbasiler döneminde şiir alanında hiçbir yabancı eser çevrilmiş değildir. Öte yandan, yazar Cahiz'e göre, şiir zaten çevrilebilir bir şey değildir: "Dokusu bozulur, ölçüsü şaşar, güzelliği kaybolur... düzyazı gibi bir şeye benzer" diyor.[7] Araplar egemen oldukları halkların bilim ve felsefeleriyle ilgilenirler ama şiirinden uzak dururlar.

İslam öncesi dönemde lirik şiir tartışmasız bir üstünlüğe sahiptir. Çok eski, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri şiirler, sevilen kadınları, doğa ve kahramanları, hayvanları, göçebenin çöldeki yalnızlığını işlerler. Bu tarz şiir Emevilerde de görülür ama Arap yaşantı biçiminin giderek değişmesine bağlı olarak duyguların ifade ediliş biçimi de değişir, gelişir. Bu noktada İran etkisi çok da yabancı değildir. Şehirli ve süzülmüş bir ede-

biyat, geniş alanları işleyen edebiyatın yerini almaya başlar. Bedevi yaşamı artık anılarda kalmış, yeni bir şiir anlayışı doğmuştur. Daha kısa ifadeler, daha hafif ölçülerle şarap sevgisi, bahçeler, şarkıcılara ve gençlere duyulan aşklar işlenmeye başlanır.

Bu okulun en seçkin temsilcisi Ebu Nüvâs olur. Halk masalları bu şairin adını Harun Reşid'le birlikte anar; ikisini birbirinden asla ayırmazlar. *Binbir Gece Masalları* da sık sık bu yola başvurarak, "Şehrazat, 'Ne zaman canı sıkılsa şairi yanına çağırtıp, doğaçlama ya da birisinin başından geçenleri anlatan dizelerini dinlemek halifenin bir alışkanlığıydı,' dedi[8]" diye anlatır. Ebu Nüvâs ilk günlerini büyük kültür ocağı Basra'da geçirir. Şarap aşkını dile getiren şiirlerin yanında sefahat düşkünlüğünü de işleyen şiirler yazar; ne duyarlığının, ne de parasının yönetmeye yetmediği oğlanlar arasında ne yapacağını şaşırdığını dile getirir. Bu oğlanlar yüzünden sarhoş olup yerlerde süründüğü, ya da onlar tarafından tefe konduğu zamanlarda kendisiyle ince ince dalga geçer. İşte *Sarhoşluk* adlı şiiri:

Haydi! Şarap ver, durma bir daha ver!
Bana, "işte şarap" de!
Bana saklı gizli içirme, söyleyebiliyorsan herkesin önünde "al şarap" de
(....)
Meyhaneci güzeli:
– Kimdir bu saat kapımı çalan? dedi.
– Hayır sahipleriyiz, dedik ona, geldik kadehleri boşalanlar adına...
Şarap gerekti boşalan bardaklara.
Hoş, fazla uzatmadan buraya gelip,
Zina işlemeleri de gerekiyor ama...
– Eh, n'apalım; ödeyelim bari boynumuzun borcunu, dediğini duydum kadının,
Süzgün bakışlı, doğan gün gibi parlak bir adam çıkıverdi kapıya...

Çoğu Arap şair gibi Ebu Nüvâs da kaybolan zamanın, içki âlemlerini paylaşan neşeli dostların ardından gözyaşları döker; kötümserliğin en koyusunu yaşar:

İnsanlar başka nedir ki,
Yaşayan ölülerden gelen ölü canlardan gayri.
Kim ki zengindir soyu kahramanlardan yana
Çürümüş kemikleri seçer yardımcı olarak yanına.
Ve zeki adam; kandırmadan kendisini,
İncelemişse eğer dünyanın tüm verdiklerini,
Bilir; onların dost kılığına girmiş ne büyük düşmanlar olduğunu.

Ebu Nüvâs tüm günahlarına karşın Tanrı'nın kendisini bağışlayacağını umar; çünkü onca işi olan Tanrı onun gibi bir zavallıyla mı uğraşacaktır?

Günahlarım gözüme çok büyük göründüler
Ama ey Tanrım, hemen,
Yan yana dizip de onları
Senin bağışlayıcılığının yanına,
Bakarsam eğer...
Bağışlayıcılığınla kıyaslanınca pek küçük görünürler.

Doğaçlama dizelerle insanların kendilerini ifade etmelerinin kültürlü çevrelerde çok gözde olduğu bir devirde, görkemli bir doğaçlama ustası olan Ebu Nüvâs, Arap edebiyatının en verimli dehalarından biri olarak kabul görür. Mesudi şairin portresini çizerken, "Ebu Nüvâs şarabı anlatırdı; rengini, tadını, kokusunu, güzelliğini, sarhoşluğunu, insan ruhunu nasıl etkilediğini anlatırdı. Büyük yemek şölenlerini, kadehleri, şarap testilerini, davetlileri, sabah ve akşam tanrılar onuruna yerlere saçılan şarapları anlatırdı... öyle de güzel anlatırdı ki, destansı şiirin alanı bu kadar geniş olmasa, herhalde bu alanı tümüyle kaplamış, tüm kapılarını kapatmış olurdu..." diyor.

Ebu Nüvâs, haklarında hakaret içeren şiirler yazdığı Nevbaht ailesinin (bu âlimler ailesinin bir üyesi Harun Reşid'in kütüpha-

necisidir) başına açtığı işler sonunda gözden düşmüş ve kaybolup gitmiş olmalıdır. Bazıları da kutsal değerlere saldıran şiirleri yüzünden hapsedilip, yaşamını hapiste yitirdiğini söylerler, başkaları da meyhane işletmecisi bir kadının yatağında ölü bulunduğunu iddia ederler ki, şairin kişiliğine en uygun son da herhalde budur.

Ebu Nüvâs, Harun'un en sevdiği şair, içki âlemlerinin aranılan ismi olarak diğer şairleri sollasa da tümüyle unutturamaz. Aynı şehir yaşamını sürdürüp, benzer kaynaklardan esinlenen başka şairler de, aynı düzensiz yaşamı sürdürürler; onlar da şaraba hayrandır, onlar da aynı sefahat içinde yüzerler. İbn Dibil, bunların en ünlülerinden biridir; dilenci şaír IX. yüzyılda kötücül ve hınçlı Villon varoşlarında ortaya çıkar. Ayrıca, Dîkülcin de (Şeytanın Horozu) şarap düşkünü başka bir halk ozanıdır:

Şimdi kalk ayağa,
Mademki kadın o acımasız kadehi içmeye kararlı
Doldur öyleyse şaraptan gayri bir şey olmayan
O seçkin hazinenin sıvısını

Şarap, sallanan ayaklarımızdan alsın bırak, intikamını.

Bu arada Müslim bin Velid de unutulmamalıdır; bu yetenekli bohem, tarzının seçkinliği ve erotik dizelerinin özgünlüğüyle ünlüdür. Aşağıdaki dizeleri sık sık dile getirilir;

Sevilmeyecekse ve ölüp gidilmeyecekse eğer
Şarabın ve güzel gözlerin sarhoşluğunda,
Yaşam ne demek?

Şair Ebu'l-Atâhiyye, Harun'dan önce babası Mehdi'nin de yakınıdır. Sefih bir yaşamın ardından kendini felsefi şiire kaptırır:

Gençlik, açgözlülük ve serkeşlik,
En harika tohumlar insan çürütmeye
Kötülükten kurtulmak için kötülükten kopmak gerek

Zamanım dolduğunda
Gözyaşlarım ve şikâyetler yetmeyecek.

Terk edilecek anılarım,
Dostun dosta verdiği sevgim unutulacak.

Fakat halifeden dilekte bulunmayı, teşekkür etmeyi de bilir:

Emirim o kadar asildir ki,
İnsanlar hep önünde eğilir;
Ayakların tozu tebaasının yanaklarına silinir.
Binek hayvanlarımızın haklı bir şikâyetleri var ondan;
Yanına getirirlerken bizi yüksüz ve neşeli,
Ayrılırken yanından yükten bükülür belleri.

Mehdi sarayının gözdelerinden Beşir bin Burd da bu şairlerin soyundandır. İran asıllı, Arapça yazan bu büyük şair atalarının Mazdekçi inancına duyduğu hayranlığı saklama gereği duymaz. Araplara saldırıları nedeniyle epey düşmanlık kazanmasına karşın, büyük yeteneği ve koruyucuları sayesinde hoş görülür. 783 yılında Mehdi'nin de gözünden düşmesiyle öldürülür, cesedi Dicle Nehri'ne atılır. Bazen müstehcenliğe kadar uzanabilen kösnüllüğünü mükemmel bir tarzla sergiler, işte bir aşk şiiri:

Aman ya Rabbi, evet,
Gözlerinin gizeminde
Büyülenmek istiyorum.

Fakat düş kırıklığı, melankoli de eksik değildir:

Bana sevgiyi tattıranlara ağlıyorum,
Uyuyan duygularımı uyandıranlara (...)
Hüzünle aramda
Öyle sağlam düğümler var ki,
Asla kopacak gibi değil,
Sonsuzluk bir gün kopmadıkça.

Erotizmle mistisizmi, şarap aşkıyla Tanrı aşkını birbiri içinde eriten, yeni yetmeler ve kölelere ateşli seviler besleyen, yaşama sıkı sıkı sarılıp, ölümü dehşet içinde karşılayan, VIII. ve IX. yüzyıl şairlerinin listesi hayli uzundur. Harun Reşid'in en yakın dostları ara-

sında yer alan İran asıllı Abbas bin el-Ahnef'i de unutmak olmaz; nazik ve kibar bir aşktan yana olan şair, İspanya'yı çok etkilemiştir:

Bana ondan söz ettin ey Said,
Çılgınlığımı da artırdın
Durma ey Said,
Çılgınlığım artabildiğince artsın...
Onu öyle çok seviyorum ki,
Gönlümde başka hiçbir şeye yer yok,
Geçmiş gelecek eşi benzeri yok...

Harun ve çocukları döneminde çok canlı olan bu şiir tarzı, Arap edebiyatı üzerine derin izler bırakır. Fakat çok kısa bir sürede de yıpranır, sonraki yüzyılda ortadan kaybolur. Eski, daha otantik, gerçek insani duygulara daha yakın olan tarz yeniden doğar.

Düzyazının Doğuşu

Edebiyat alanında Yunan etkisi çok sınırlı kalır ama aynı şey Pers kalıtı için söylenemez. Okumuş ve "kâtipler"in çoğunlukla İran asıllı oluşları, kendi dillerinden yapılan çevirileri ön plana çıkarır. Önce Farsçaya, ardından İbnü'l-Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilen ünlü Hint hikâyesi *Kelile ve Dimne*, bu konuda en bilinen örnektir. IV. yüzyılda Bidbay adlı bir Brahman tarafından kaleme alınan eser, aslanın sarayında iki çakal kardeşin öyküsünü anlatır; çok geniş bir okuyucu kitlesi edinir, pek çok eser ondan esinlenir. Mukaffa ayrıca çok kapsamlı bir *İran Tarihi*'ni Arapçaya çevirir; eser uzun süre bu ülke tarihi için başvuru kaynağı olma özelliğini korur. Hikâye tarzından gizli bilimlere ve ahlaki değerlere kadar İran kaynaklı pek çok eser Arap-İslam kültürünü etkileyecektir.

Bu, bir bakıma İran asıllıların Arap kültürüne bir tepkisidir; *şuubiye*, "Kibarlar Hareketi"[9] olarak adını duyuracaktır. Bir yanda İran taklitçileri, entelektüel üstünlüklerinden ve devlet yönetiminde geldikleri yerlerden gururlu, seçkin rafine bir dünyanın temsil-

cileri; öte yanda, zafer dolu geçmişlerine sahip çıkmakla övünen, kendilerini geleneklerin sadık bekçileri olarak gören Araplar bu şekilde kutuplaşırlar. Yeni ve Eski arasındaki bu çatışma toplumsal, dahası tüm alanlarda köktenci yananlamlar da içermez değil; özellikle Harun döneminde bu etkiler fazlasıyla hissedilir.

IX. yüzyılın başında Arap şiiri yeni bir yatağa doğru kayarken, Cahiz Arap düzyazısına muhteşem bir atılım kazandırır. Basra'da doğmuştur, yaşamının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçirdikten sonra doksanlı yaşlarında ölmek için topraklarına döner. Bu meleze, döneminin, belki de tüm dönemlerin, eşi bulunmaz eserlerini borçluyuz. Bilim, tarih, etnoloji, dinbilim ve dilbilgisi alanlarında iki yüz kadar eser bırakır. *Cimrilerin Kitabı*'nda toplumun bir görüntüsünü çizerek İran cimriliğine karşı Arap cömertliğini göklere çıkartır. *Hayvanların Kitabı* adlı eseri doğal tarihle ilgilidir. *Beyan*, güzel konuşma üzerine yazılmıştır. Bunların yanında Türkler, Hıristiyanlar, Yahudiler vb. üzerine de araştırmalar yapar ve kitaplaştırır. Ansiklopedik bir yaklaşımla zamanının bilgilerini birbirlerine ular; sentezler yapar. Ahlakçı ve denemeci olarak Lucien'le, Moliere ve Voltaire'le kıyaslanmıştır. Çağının yazarlarından İbn Kuteybe onun için, "Bu çok büyük din âlimi, kanıtlar göstermekte çok ustaydı, büyük görüneni küçültmekte, küçük görüneni büyütmekte üstüne yoktu. O kadar güçlüydü ki, karşıtlıklar yaratabilirdi; isterse zencilerin, isterse beyazların üstün olduklarını kanıtlayabilirdi" diyor. En yetkin Cahiz uzmanlarından Charles Pellat da onun için, "Benzerlerinin gözlem ve tanımlamalarına baktığımızda, diğer Arap yazarlardan çok, La Bruyère ve Molière'e yakın olduğu görülür," diyor.

Aktarıcı yanı ve hacmi açısından değerlendirildiğinde Cahiz yapıtı, Arap yazınında ilk sırayı işgal eder. Yeni kültür üzerine etkisi, verimliliğiyle doğru orantılıdır. *Edeb* öğreticisi olarak Arap-İslam kültürünü mükemmelliğe ulaştırır.

Edeb, sözlük anlamı olarak "alışkanlık", "kullanım" anlamına gelse de, İslam'ın ilk yüzyıllarında "iyi eğitim", "şehirlilik", "görgülü olma" anlamında kullanılır. F. Gabrielli bu durumu, "Bedevi âdetleri ve ahlak anlayışının İslamiyet boyunca gelişip incelmesi," olarak değerlendiriyor. Sözlük anlamındaki genişlemeye bağlı olarak kelime önce "adamı şehirli ve çelebi bir insan yapan bilgilerin tümü" anlamı kazanır, XVII. yüzyıla gelindiğinde de bildiğimiz "dürüst adam"ı ifade etmek için kullanılmaya başlanır.

İslam'ın başlangıcında kültürlü adam demek, Hz. Muhammed iletisini bilen, Arap dilini de ustalıkla kullanabilen adam demekti. Bu nedenle şehirliler Bedevilerin yanına gidip dil bilgilerini geliştirirlerdi. İslam doktrinin gelişimine koşut olarak, yukarıdaki tanıma dinbilimleri ve fethedilen ülkelerin kültürleri hakkında bilgili olmak eklendi. *Edeb* terimi de, bu şekilde, ilk geniş anlamına *Kelile ve Dimne*'nin çevirmeni İbnü'l-Mukaffa'nın Arap ve İran kültürleri senteziyle kavuştu.

Bilgi birikiminde kaydedilen muhteşem gelişme, çelişkili bir biçimde Arap kültürünün gerilemesine, yok oluşuna yol açar. Söz konusu gelişme aslında, *küttâb*'ın etkisiyle bilgi birikimine İran ve Hint katkılarını öne çıkarma, *şuubiye*'nin yukarıda andığımız çatışmadan yengiyle çıkması tehlikesi içermektedir. Cahiz'in önem ve başarısı işte bu noktadadır: Özgün anlamıyla bir doktrin yaratmaz, bilgiçliğe de sapmaz ama düşüncenin rolü ve anlaşılır bir dille yazmanın önemini vurgulayarak, şiir, anlatı, güzel konuşma, coğrafya ve dinbilimi alanlarını, yani genel kültürü bir tanımlama içerisine oturtur.

Bu *edeb* anlayışı, düşünce özgürlüğü dayatan genel kültür, Memun dönemi sonrasında bir değişim geçirir. *Edeb*, dilde amaçsız bir anlaştırmaya, söz cambazlığına dönüşür; bu çerçevede edebiyat da *küttâb*'a özgü metinlere, tek amacı toplumu betimlemek olan eğlendirici, hoş metinlere, *makamat*'lara indirgenir. Harir ve Hamadani bu tarz eserler vermiş yazarlardır.

Bir başka düzyazı ustası Kuteybe de Abbasi dönemini büyük ölçüde etkiler. Diğerlerinin dışında, Arapça yazılmış ilk tarihi eserler olan *Şiir ve Şairlerin Kitabı*, *Bilgi Kitabı* onun eserleridir. Yapıtı, Cahiz'e kıyasla daha düşük nitelikte olsa da, *şuubiye* ile şiddetle çarpışır; yabancı bilim yanlısı *küttâb*'a karşı Arapçılığı savunmak için tartışmacı yeteneğini sonuna kadar kullanır.

Bu döneme ilişkin daha pek çok eser ve yazar belirtilebilir. Bu konuda, Bağdatlı bir kitapçı, İbn en-Nedim tarafından hazırlanmış, sadece çeviri eserleri değil, Arapça kaleme alınmış özgün eserleri de içeren *Fihrist* adlı bir listeye sahibiz; bilimsel eserler yanında edebi eserler de bu listede önemli bir yer işgal etmektedir.

ONUNCU BÖLÜM

REŞİD'DEN MUHTEŞEM'E

Göklerin ve yerleri mülkü Allah'ındır.
Kuran, XLII, 49.

İç savaşın izleri Bağdat'ta çabuk silinir. Şehir yavaş yavaş yeniden imar edilir ve Harun'un iki oğlu arasındaki uzun ve ölümüne kapışma unutulur. Memun 833 yılında yaşama veda eder. Kardeşi Mutasım başa geçer. İki darbe girişimi, halifenin artık *abna*'ya güvenemeyeceğini ortaya koyar; kendisine sadık adamlar gerekmektedir. *Abna* Bağdat'ta yerleşmiş olduğundan 836 yılında kendisi ve askerleri için başka bir şehir kurmaya karar verir: Dicle'nin doğu yakasındaki Samarra[1], başkentten yüz kilometre kadar yukarıdadır. Pek çok gönüllü akın eder, bunların çoğu doğudan gelmektedir, doğudan gelenlerin de önemli bir kısmı Türktür. Bu yeni birlikler yeni bir iktidarın kapısını açarlar.

Halifenin kendilerinden başka bir askeri olmadığını, kendileri olmazsa bir hiç olacağını bu birlikler çok çabuk kavrarlar. Bulundukları noktada, iktidarla aralarında bir adımlık mesafe vardır. O da çok çabuk aşılır. 861 yılında ordu şefleri Mutasım'ın yerine geçen Mütevekkil'i öldürürler; olayı Mütevekkil'in büyük oğlu Muntasır kışkırtmış olmalıdır, çünkü bu olayın ardından halife ilan edilir. Muhafiz alayları artık imparatorluğun efendisi konumuna yükselmişlerdir.

Daha ileride de halifeleri ordu şeflerinin seçtiklerini görürüz; her zaman Abbasi ailesinden seçerler ama seçtikleri kişinin yetkinliğini değil, kendi isteklerini karşılama konusunda vereceği ödünleri dikkate alırlar. Arada, halife Mutamid'in kardeşi Muvaffak (IX. yüzyıl sonu) gibi güçlü kişilikler de çıkmaz değil ama

halifeler tüm çabalarına karşın bir daha imparatorluk dizginlerini asla ele geçiremezler. 865 yılına doğru yine iki halife görüldüğü bile olur; Mutez Samarra'da, Mustain de Bağdat'ta oturmaktadır, ikisi de öldürülürler. Samarra 892 yılında terk edilmekle birlikte sonuçta hiçbir şey değişmez. Birlikler arada bir çıkan isyanları bastırarak imparatorluk yönetiminde daha da ağırlık kazanırlar. Zenc[2] ayaklanmasıyla Basra bir süre işgal edilir, bir hükümet kurulur, 869-883 arasında güney Irak kana bulanır. Hemen hemen aynı bölgede hızla yayılan Karmatlar[3] ayaklanmasıyla da Bahreyn'de demokratik ve eşitlikçi küçük bir Karmat devleti kurulur.

Devlet bütçesinin yaklaşık yarısını emmesi de, ordunun yönetim üzerindeki ağırlığını açıklayan başka bir göstergedir. Devlet bu ağır yükü karşılayabilmek için iki yoldan birini izler; ya ordu şeflerine farklı farklı bölgelerde bir tür mali özerklik tanınır, böylece toplanan vergilerle önce ordu gereksinimleri karşılanıp, bir şey artarsa Bağdat'a gönderilir, ya da bazı toprakların gelirleri doğrudan generallere bağlanır. *İkta* denilen bu sistem aslında eskiden beri uygulanmaktadır ama bu şekilde toprak bağışlanması o güne kadar ancak imparatorluk ailesi üyeleriyle, olağanüstü başarı göstermiş kişilere yapılırdı. *İkta* sisteminin ordu şeflerine yaygınlaştırılması, merkezi yönetimin zayıflamasına yol açar. *İkta* uygulayıcısı taşra valileri kısa sürede fiilen bağımsız hale gelirler. Bağdat taşra üzerindeki mali denetimini giderek artan ölçüde elinden kaçırır. Mısır'da ordu ve yönetimi yeniden düzenleyip, Suriye'yi de hükmüne alan Ahmet bin Tolun, gerçek bir hükümdardır. Oğlu ardılı olur. Halife, iktidarın Türk hanedanı İkşidlerin eline geçeceğini görerek bir an toparlanır gibi olur ama başaramaz: İkşidler, Fatımilerin gelişine kadar elli yılı aşan bir süre iktidarı ellerinde tutarlar.

İmparatorluk işte bu şekilde çöker. Azerbaycan, Şirvan, Kürdistan, Daylem ve kuzey Suriye'de (Hamdaniler) yerel hanedanlar halife valilerinin yerlerine geçerler; Türkler başta olmak üze-

re doğulu paralı askerler de Abbasi ordusuyla yer değiştirirler. Horasan'da, Memun'un sayesinde Bağdat'a girdiği Tahir bin Hüseyin'e kendi iradesiyle bıraktığı iktidar, babadan oğula geçen bir egemenliğe dönüşür. Bu bölge çok kısa bir süre sonra, önce Safarilerin, ardından Samanilerin eline geçer. Gazneliler de onları devirip Afganistan'dan Pencap'a kadar uzanacak güçlü bir imparatorluk kurarlar. Halife egemenliği her tarafta zayıflar. Fakat yeni egemenlerden hiçbiri halifenin unvan onayını göz ardı etmeye cesaret edemez; halifenin Bağdat saraylarının kuytusundaki varlığı dünya nizamı için bir koşul olarak görüldüğünden, cuma günleri adına hutbe okunması ve para basılması devam eder.

Devlet yetkilerinin parçalanarak ufalanması, giderek imparatorluk sosyetesi halini alacak bir seçkinler grubu, bir aristokratik oluşum yaratır. Taşra generallerinin kendilerine bırakılan ikta alanlarında aynı uygulamayı küçük boyutlar halinde astlarına uygulamaları da benzer sonuçlar doğurur; kendisine bir toprağın geliri bağlanan subaylar, toprak mülkiyetine sahip olmamalarına karşın kendilerini hemen farklı bir toplumsal sınıf olarak görmeye başlarlar. Kamu hizmetlerinin başına getirilecek olanlar da, çoğu yabancı bu insanlar arasından seçilmeye başlanır. 924 yılına gelindiğinde bu grup kendi arasından emirlerin emiri demek olan *emirü'l-ümera*'lar çıkarır; başkomutan emirlerin emiri ordu yönetiminin olduğu kadar sivil yönetiminde başıdır. Vezirlerin üstünde konumuyla tüm iktidar onun elindedir. Peki ama niçin? "Ortalıkta kurtarılacak bir imparatorluk kalmadığından imparatorluğu kurtaramayacak"[4] güçlü bir adamı unvan sahibi yapmak için boşuna çaba.

Düzensizlik giderek artar. On yıl içinde beş *emirü'l-ümera* birbirini izler. Halifeler de aynı hızla birbirlerini izlerler. 932 yılında ordu desteğiyle iktidara gelen Radi, sekiz yıl sonra ölür. Tahta kardeşi geçer; gözleri çıkartılarak tahtından düşürülür. Müstekfi halife ilan edilir. Daha güçlü bir orduya sahip olan daha hırslı birilerinin iktidara el koyması zamanı gelmiştir. 945 yı-

lında Hazar kıyısı Daylem'den kopup gelen Büveyhiler Bağdat'a girerler.

Büveyhiler Şiidir. Acaba nefret ettikleri Sünniliğin temsilcisi halifeyle işbirliği yapıp geçinebilirler miydi? Sünni hükümranlıklarla yeni bir savaş tehlikesi olmadan kim yerinde kalabilir? Fakat bu noktada devletin varlık nedeni ortaya çıkar; halife yerinde bırakılır. Yerinde bırakılır bırakılmasına ama elinden tüm yetkisi alınır, müminlerin inanç komutanı ve hakkın temsilcisi artık Büveyhiler için hiçbir tehlike arz etmemektedir. Büveyh ailesinin en önemli üyesi, Sasani döneminden kalma *şehinşah*, şahlar şahı sıfatıyla anılır.

Büveyh konfederasyonunun yerini doğudan gelen başka fatihlere bırakmalarına kadar aradan yüzyıldan fazla zaman geçer. Fakat bu arada, Büveyhilerin egemenliğinin başlarında işler pek iyi gitmese de, sonraları Arap-İslam uygarlığı neredeyse ilk Abbasi halifeleri ve Harun dönemini anımsatan güçlü parlamalar sergiler.

Halifeliğin parçalanması ve halifenin vesayet altında tutulması asla toplum ve kültürün dağılması, çökmesi anlamına gelmez. Bağdat her alanda yeni atılımlara sahne olur. Bilim ve sanat adamlarına büyük önem veren Büveyh hükümdarları, kültürün gelişmesine çok yardımcı olur, bilim ve sanat adamlarını teşvik ederler. Başkente ve aile üyelerinin yönetiminde olan merkezlere, özellikle Şiraz ve İsfahan'a anıtlar yaptırırlar. Kahire, Halep, Nişabur ve Gazne'de yeni hanedanlar ülkeyi ayağa kaldıracak işler yapar, entelektüel yaşamı canlandırırlar. Kütüphane sahibi olmayan bir yönetici ya da zengin kalmaz. Hint fatihi Gazneli Mahmut, Afganistan'da sarayının kapılarını zaferlerini kutlayan dört yüz şaire açar; Firdevsi ünlü *Şahname*'sini oluşturur, yeni Farsçayla kaleme alınan İran'ın görkemli geçmişinden söz eden *Kralların Kitabı*'yla dil, İran rönesansını tetikleyen bir işlev görür. Halep'te Sayf el-Daula –çevresindeki *Binbir Gece Masalları* anlatıcıları Harun Reşid kişiliğini oluşturmakta bir ölçüde esin

kaynağı olacaklardır– etrafına ozanları, yazarları ve bilgeleri toplar; örneğin Farabi Mâverâünnehir'den gelir ve yapıtlarını gerçekleştirir, el-Mutannabi en güzel dizelerini burada yazar. Samanilerin başkenti Nişabur ve Orta Asya altın çağını yaşar; bu arada Kahire –Zaferli Şehir– Fatımilerin eline geçer, sarayları ancak Abbasilerle kıyaslanabilecek bir görkem sergiler.

Yani halife iktidarının zayıflamasıyla bilgiye duyulan merak ve bilgiden alınan tat kaybolmaz. Tersine, iktidar odaklarının çoğalması kültür ocaklarının da sayısını ve refahı artırır. Her egemen, tüm çabasını bölgesinde yoğunlaştırır. Bu rekabet, nüfus artışı ve yeni şehirlerin oluşmasına bağlı olarak tüm İslam âleminde ekonomi gelişmesini sürdürür.

1055 yılında Selçuk Türkleri Bağdat'a girerler. Selçuklular Sünnidir, onların gelişiyle Ortadoğu haritası değişse de, uygarlığın seyrinde bir değişiklik olmaz. Yönetime el koymalarının en önemli sonucu, halifeye biraz saygınlık kazandırmalarıdır. XII. yüzyılda, *fütüve* denen yarı dinsel, yarı profesyonel derneklere dayanarak Sünni ve Şiilerin aralarını bulmayı deneyen en parlak halifelerden Nasir gibi halifeler de görülür. Moğol istilası, hilafetten başlayarak her şeyin sorgulanmasına yol açar.

Moğol istilasıyla her şey çöker. 1258 yılının ilk günlerinde Cengiz Han'ın torunu Hulagu, Bağdat'ı kolayca ele geçirir. 18 Şubat'ta halife Mutasım teslim olur; Hulagu tüm ailesiyle birlikte halifeyi öldürtür. On sekiz gün boyunca katliam üzerine katliam yapılır. Vakanüvisler 800 000 ila 2 milyon insanın katledildiğini kaydederler ama bu sayılar belli ki abartılıdır. Her yer yağmalanır, yakılır yıkılır, Büyük Cami ve Şiilerin en önemli kutsal mekânlarından Kâzımeyn tahrip edilir. Daha önce eşi görülmemiş bir vahşet sergilenir. Bu olaydan sonra Bağdat bir daha İslam'ın merkezi sıfatını kazanamaz. Yaşamını elbette sürdürür ama peş peşe gelen fatihlerin elinde önemli bir taşra kenti olarak kalır. 1393 yılında bu kez Timurlenk'in eline geçer.

Tüm olanlara karşın hilafet makamı ayakta kalır ama artık sadece bir unvan olarak varlığını sürdürmektedir. Abbasilerden

Mustansır bu kargaşada Memlüklerin elindeki Kahire'ye kaçar; Memlüklü sultanı Beybar iktidarını yasallaştırmak için Mustansır'ı halife ilan eder. Yeni halifenin hiçbir yetkisi yoktur. Ancak Delhi gibi uzak prenslikler hükümdarlarının egemenliklerini onaylamak gibi göstermelik yetkilere sahiptir ama yine de herkesin gözünde "Allah'ın yeryüzündeki askeri"dir. 1517 yılında Osmanlı sultanı I. Selim, yani Yavuz Sultan Selim, Kahire'yi zaptederek uzun bir süredir müminlerin komutanlığıyla bir ilgisi kalmamış, neredeyse yarı karanlıkta yaşayan halifeyi hapse attırır. Halife İstanbul'a yollanır; Muhteşem Süleyman adamın Mısır'a dönmesine izin verir; 1549 yılında yaşamına Mısır'da veda eder. Abbasi izi de böylelikle kaybolur.

EKLER

-1-

Mesihçi Hareketler

Ebu Müslim'in ölümü ardından (755), adı etrafında yoğunlaşan hareketler patlar; özellikle İran, Horasan ve Mâverâünnehir Türk toplulukları arasında mesihçi mezhepler, mesih bekleyen, mesihin geleceğine inanan eğilimler oluşur. Bu görüşler Mazdekçilik, Zerdüştçülük, İslam, hatta Hıristiyanlık gibi bilinen tüm dinlerden esinlenmektedir.

İlk hareket Ebu Müslim'in çevresinden Mazdekçi Sunbaz tarafından başlatılan harekettir. Sunbaz, Ebu Müslim'in ölmeyip, bir güvercine dönüşerek Mazda'nın yaşadığı bakır şatoya uçtuğu söylentisiyle kısa zamanda çok sayıda taraftar –Taberi'ye göre 60 000 kişi– toplar. Sunbaz bu orduyla Irak üzerine yürürken el-Mansur tarafından gönderilen ordu tarafından Rey ve Hamadan arasında durdurulur. Jurdan'da öldürülmüş olmalıdır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Ebu Müslim'in bir başka müridi, İshak el-Türki adında biri, yine Ebu Müslim'in ölmediğini, Zerdüştçülük tarafından gönderilmiş olduğunu, Rey civarında gizlenerek yaşadığını, günü gelince ortaya çıkacağını iddia ederek ayaklanma başlatır.

756 yılına doğru, Merv bölgesinde el-Mukanna (Peçeli) isyanı başlar: Bir peçeyle (ya da altın bir maskeyle) yüzünü kapatan bir İranlı isyanın başıdır. O da çok sayıda taraftar toplamayı başarır. Tanrının, sırasıyla Adem, Seti, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Ebu Müslim ve nihayet kendisinin suretine girdiğini iddia etmektedir. Dinsel olmaktan çok anarşizme yakın doktrinlere eğilimli Mâverâünnehir halkı, Peçeli'nin etrafında birleşirler. Bir kaleye yerleşirler, el-Mukanna intihar ederek yaşamına son verir.

Bu olaylardan sonra Ebu Müslim adı, halktan insanların, zanaatkârların rağbet ettikleri mistik karakterli fakat dine aykırı sapkın akımlara karışır. Yıllar geçtikten sonra Ebu Müslim adı ezilmişlerin, yoksulların koruyucusu bir efsane haline gelir. Adı etrafında lirik bir edebiyat doğar; mucizelerini anlatan metinler tüm Ortadoğu'da, özellikle Anadolu zanaat-

kârları ve dervişleri arasında elden ele dolaşır. Bektaşiler pirleri Hacı Bektaş'ı, Ebu Müslim ve yoldaşlarına bağlarlar. Ebu Müslim'in kahramanlıklarını, yaptığı harika işleri anlatan pek çok şey yazılmış, hayat hikâyesi İranlılar ve Türkler arasında anlatılarak günümüze kadar gelmiştir.

-2-

Samarra

Memun'un ardılı Mutasım, 836 yılında başkentini Samarra'ya taşıma kararı almıştır. O güne kadar Hıristiyan keşişler nedeniyle yerleşim yeri olarak pek de tercih edilmeyen Samarra, halifenin görkem zevkini tatmin edebilecek biçimde, dönemin saray mimarisinin uygulanabileceği bir yerdi.

Mansur Yuvarlak Şehir'i kurarken ülkenin her yanından nasıl zanaatkârları bir araya getirdiyse, Mutasım da, "ülkenin her yanından duvarcı, demirci, marangoz ve her türlü zanaat erbabı usta ve işçinin çağrılması, başta tik ağacı olmak üzere Basra'dan, Bağdat'tan, her yandan palmiye ve başka ağaç tomruklarının getirilmesine, Suriye ve Antakya'dan kereste ve mermer bloklar toplanmasına, ayrıca mermer yontup şekillendirecek ustalar bulunması için yazılı emir verir..." (Yakubi, *Ülkeler Kitabı*).

Abbasi halifeler elli yıl içinde burada otuz kadar saray yaptırırlar. Şehir nüfusunun bir milyona çıktığı söylenir. Şehirde ancak atla gezilebilir, çünkü mesafeler o kadar büyüktür. Dicle kıyısında geniş bir alana yayılan binalar, birbirlerinden yeşil alanlarla, havuz ve bahçelerle ayrılır.

İlk saray, Mutasım'ın el-Cevsaku'l-Hâkanî adlı sarayı, 175 hektar arazi üzerine oturmaktadır. Bu saraya üç kemerli bir kapıdan (bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir) girilir; kemerler 12 metre yüksekliğinde ve *ivan* (tonoz) biçiminde olup mermer sütunlarla süslenmiştir. Saray Dicle'ye hâkim bir teras üzerine kuruludur; geniş koridorları çok büyük bir iç avluya açılır. Hazine, tersane, kışlalar, camiler, saray gereksinimini karşılayacak diğer şeyler bu avlu etrafında sıralanır. Taht salonuna gelmek için bunun gibi daha iki avluyu geçmek gerekir; kubbeli taht salonu kare biçimde olup, çevresindeki diğer kubbeli salonlara açılır. Daha sonra harem ve yine kubbeli resimlerle bezenmiş (kimileri günümüze kadar korunabilmiştir) bir salon gelir; bu salona açılan beş kapıdan içinde iki çeşme ve bir kanal bulunan 350 metreye 180 metre boyutla-

rında geniş bir alana çıkılır. Hükümdarın içinde havuzlar bulunan özel dairesi, bu alanın altında sıcaktan korunacak biçimde inşa edilmiştir.

Saray bütünlüğü, bir polo sahası, oyunları izleyebilmek için yüksekçe bir pavyon, hamamlar, ahırlar vb eklerle tamamlanmıştır. Bu yapının ötesinde, beş kilometre uzunluğunda av hayvanları sahası ("cennet") yer alır.

Sarayın inşaatında genel olarak güneşte kurutulmuş kerpiç, daha sağlam bir doku gereken yerlerde de fırında pişirilmiş tuğla kullanılmıştır. Yeni mimari biçimler denenir: Tonoz; ivan (büyük beşik tonoz); önünde bir *ivan*'ın yer aldığı kubbeli salonlar.

Samarra'da bulunan başka bir saray kalıntısı, halife Mütevekkil (847-861) tarafından yaptırılan Belkuvârâ Sarayı, bu döneme ilişkin saray külliyelerini düşleyebilmemize yardımcı olacak durumdadır. Saray 575 metreye 460 metre boyutlarında bir dik üçgen oluşturur. Nehir ve ovaya anıtsal üç kemerle açılır; her kemer *ivan*'larla ve onur salonlarıyla çevrili iç avlulara açılmaktadır. Özel daireler daha arka planda yer alırlar. Memurların çalışma odaları, harem, cariyelerin özel daireleri, askerler vs. diğer kanatlara serpiştirilmiştir. Doğu yakasında üzerine pavyonlar, küçük dere ve şelaleler kondurulmuş büyük bir bahçe yer alır. Daha ilerideyse, gerekli tamamlayıcı öğelerle birlikte bir polo sahası ve başka bahçeler görülür. Bu sarayların tümü de birkaç ay gibi kısa bir sürede inşa edilmiştir; bu da neden çabuk yıprandıklarını açıklar.

İster bıçakla kesilsin, isterse plaka halinde yapıştırılsın, yapımı ve uygulanması kolay olduğundan, sahte mermer geniş biçimde kullanılır; duvarların yarı yüksekliği, kapı çevreleri ve diğer yükseklikler bu malzemeyle kaplanırdı; kapı girintileri genellikle altın çivilerle süslenirdi. Tavanlar, başta tik ağacı olmak üzere ahşap malzemeyle örtülürdü. Tavanların kıvrımlı desenlerle boyandığı da olurdu. Duvarlar bazen cilalı karolar, mermer işçiliği, Yunan ve Emevi tarzlarından esinlenmiş mozaik desenlerle de kaplanırdı. Pencereler, günümüzde Yemen'in eski evlerinde karşılaştığımıza benzer rengârenk küçük vitraylarla kaplanırdı. Zemine genellikle mermer döşenirdi. Günlük kullanımdaki salonlar ve elbette halifenin özel dairesi değerli halılarla, ipek ya da altın işlemeli perdelerle kaplanır, duvarlara oyulan nişlerde altın işçiliğinin eşsiz örnekleri, kristal kadehler ve başka nesneler, seramik işçiliğinin seçkin örneği tabaklar vb. sergilenirdi.

Arap sanatının Müslüman karakteri Samarra'da çok da ön plana çıkmış değildir. İran etkisi daha çok hissedilir. Duvar resimleri hükümdarın görkemini vurgulamayı amaçlar; resimlerdeki erkek figürleri halifenin Türk muhafizlarını betimler. Dansözler –doğulu tombul yanakları, badem gözleri, yanaklarına düşmüş perçemleriyle– başlarında taçları, üstlerinde süslü ağır elbiseleri, hükümdarlarının görkemine uygun fakat karşısında donup kalmış gibi görünürler. Avcı kadınların, saray kadınları ve başka atlıların yer aldıkları av tablolarında da aynı hava hâkimdir; öldürülen boğanın çevresindeki Sasani tarzı eşsiz eşarpları, hayvanın hükümdara aidiyetini simgeler, asmalar ve boynuzlar arasında av köpekleri, kovaladıkları av hayvanları görülür.

Nişabur'da ortaya çıkarılan resim örneklerinde de, benzer kadın figürlerine rastlanmıştır. Bu tarz belli bir okula aittir. Benzer resimler aynı dönemde Mısır'daki Tolunoğulları'nda da görülür. Asya –edebiyatta olduğu gibi– diğer sanat dallarında da Roma ve Atina kalıtından bir tür rövanş alır ama yaptıkları bu kalıtı tümüyle ortadan kaldırıcı güce sahip değildir: "Abbasi tarzı" ne Suriye'ye, ne de saray ve camilerinin süslenmesini Suriyelilere bırakan İspanya Emevilerine nüfuz edemez. Dolayısıyla iki sanat anlayışı arasında sarkaç hareketi birkaç yüzyıl sürer; ancak İran, Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Mısır bir yanda, kuzey Afrika ve Mağrip öte yanda iki İslam "bölge"sinden her biri kendi sanatsal kişiliğine kavuşup, kendine özgü klasizmini tanımlayıncaya kadar devam eder.

Seramik

Seramik işçiliği Samarra'da mükemmelliğe ulaşır.

Harun Reşid döneminde Çin'in en yüksek nitelikli seramik örnekleri Horasan üzerinden Bağdat'a ulaşmıştır. Deniz yolundan söğüt yeşili, krem ve kayısı renk "benekli", yeşil ve kahverengi başka örnekler de gelir. Çok uzun bir geçmişi olan Mezopotamya toprak işçiliği bu örnekler yanında çok sönük kalır. Bağdat atölyeleri önce dökme ve kesme seramik işçiliğini denerler, bazı ürünlerini boyarlar, ardından Çin ürünlerine yakın cilalı örneklere geçerler ama süslemeleri çok daha ağır ve baskındır.

Mezopotamya seramik sanatı, metalik yansımalara sahip seramik örnekleriyle doruk noktasına ulaşır. Fırında emay üzerine bir metalik oksit uygulanmasıyla elde edilen değişik renk (kırmızı, sarı, yeşil, kahverengi

vb.) yansıtma tekniği IX. yüzyıl sonunda bile aşılamaz. Bağdat seramikçileri metalik öğelerle kaynaşmış örnekler de dener, şaşırtıcı sonuçlar elde ederler. Süslemeler genelde Sasani ve Abbasi esinlidir, Kûfi yazı da kullanılır. 860-870 yıllarından sonra bu tür üretime bir daha rastlanmaz.

Tabak, ibrik, kupa vb. biçimde yapılan bu ürünler halife ve seçkinlerin saraylarına layık ürünlerdir. Fakat satılırlar da. Kayrevan Sidi Ukba Camisi mihrabında, 862 yılında Bağdat'tan gönderilen bu tarz plakalar görülür. Samarra kazılarıyla, hayranlık uyandıran bu tarzın çeşitli örnekleri çıkarılmıştır.

-3-

Halifenin Av Partileri

Abbasi halifeleri ava çok meraklı insanlardı. Mehdi'nin bir ceylanın peşinden giderken avda öldüğünü ve vakanüvisler tarafından avcılığa ilişkin pek çok metin bırakıldığını yeri gelmişken anımsayalım. Harun da sık sık ava çıkardı, özellikle de aslan, kaplan, devekuşu ve yaban öküzü gibi av hayvanlarının bol olduğu Rakka'ya yerleştikten sonra av merakı daha da artmıştı.

Halifenin av partileri yüzlerce, hatta binlerce insanı, atları, develeri, av kuşlarını bir araya getirirdi. Bir av partisi düzenlemeye karar verildiğinde hükümdarın avcı başı, seyislere, rehberlere, avları avcılara sürecek olanlara, okçulara, doğan ve diğer av kuşlarına bakan kuşbazlara hazırlanmaları için haber salardı. Halife ve her avda yanında olan ailesine silahlı askerler, aile doktoru, Kuran okuyucular, kâtipler, astronomlar vs. eşlik ederdi. Yük hayvanlarının sırtına çadır, halı ve değişik araç gereç konarak, hayli kalabalık bir yükle ava çıkılırdı; çünkü halifenin çöl kampları bile saraydaki lüksünü aratmayacak düzeydeydi.

Önceden keşif için gönderilmiş rehberler av hayvanlarını bulduklarında, çalınan davullar eşliğinde avı avcıya sürerler, avcılar da avı çembere alırlardı.

Avcı kuşlar da kullanılırdı; sülünler, su tavukları ve kekliklere karşı doğan, tavşanlara karşı atmacalar salınırdı. Av kaçamayacak halde sıkıştırıldığında av köpekleri tutulur, halife ve yanındakiler avı avlamaya çalışırlardı. Kampa dönüldüğünde de av, hizmetliler tarafından ateşte çevrilir, halife ve konuklarına ikram edilirdi.

Harun'un sevdiği aslan avına özel eğitimli atlarla çıkarlardı. At üzerindeki avcı avı kovalar, avın yorulup yavaşlamasıyla üzerine kılıçla saldırır, ya da okla vururdu.

Bu av partileriyle, memurlar, hizmetliler, avda kullanılan köpek ve kuşlar gibi hayvanlara bakan, av malzemeleriyle ilgilenen saraya bağlı zanaatkârlar, kimi av hayvanlarını ithal eden tacirler, av malzemeleri üreticileri, satıcıları, rehber ve av sürücüleri vb. olarak bir sürü insana iş olanağı yaratılmaktaydı. Harun'dan yaklaşık yarım yüzyıl sonra bu tür hizmetlilerden birinin yıllık geliri 500 000 dirheme ulaşmıştı. Buna ek olarak, özellikle Harun zamanında ürününe hasar verilen köylülere çok yüksek tazminatlar verildiği göz önüne alınırsa, av malzemeleri, avda kullanılan hayvanların bakımı, av hayvanlarının ithalatı gibi giderlerin her yıl milyonlarca dinara ulaştığı anlaşılır.

Avda kullanılan hayvanların alımı ve bakımı bile tek başına çok yüksek bedellere ulaşıyordu. Bu hayvanlardan bir kısmı başka hükümdarların ya da seçkin kişilerin armağanları olarak gelirdi; Harun'a Bizans imparatoru bu şekilde bir düzine doğan ve dört tazı göndermişti. Ermenistan'dan her yıl alınan verginin içinde otuz da doğan vardı. Doğan, atmaca, kartal, pelerinli doğan, Türkistan, Yunanistan ve Hindistan'dan getirtilen çakır doğan gibi av kuşları çok pahalıydı. Bunların dışında özellikle tek tip tüyleri olan başka av kuşları da getirtilirdi.

Av köpekleri de avda çok kullanılırdı; Yemen tazıları çok ünlü, çok da pahalıydı. Tilkileri inlerinden çıkartma işi gelinciklerin göreviydi. Avda kullanılan hayvanlar arasında çitaya benzeyen bir tür yaban kedisi gepar, özel bir yere sahiptir. Ehlileştirilmesi çok zor, uzun ve zahmetli bir özen isteyen bu hayvana ancak en zenginler sahip olabilirdi. Halifeler resmi törenlerinde sıkça bu hayvanlarla görünmüşlerdir. Ayrıca, başta Ebu Nüvâs olmak üzere saray şairlerinin övgülerine de mahzar olmuş bir hayvandır.

-4-

Harun Reşid ve Charlemagne

Harun Reşid ve Charlemagne arasındaki ilişkileri belirten herhangi bir Arap kaynağına sahip değiliz. Halife hakkında en küçük ayrıntıları bile kaydeden Taberi ve Mesudi'nin bu konuda tek söz etmemiş olmaları, bazı tarihçilerin böyle bir ilişkinin varlığını yadsımalarına bile yol açar.

Doğuluların bu konudaki suskunlukları birkaç şekilde açıklanabilir: Halife'nin yabancı hükümdarlarla ilişkisinde şaşılacak, kuraldışı herhangi bir şey yoktur. Hârun da, öncülleri de Doğu hükümdarlarıyla, özellikle Hint racalarıyla her zaman ilişki içinde olmuşlardır. Arap yazarlar genel olarak bunlardan da söz etmezler; ancak halife açısından çok farklı, çok değişik bulunan bir armağan geldiğinde (örneğin 917 yılında Bizans imparatorundan gelen armağan gibi) söz ederler. Ayrıca, Hıristiyanlar, tarihçilerin gözünde haklarında söz edilmeyi gerektirecek önemde insanlar da değildir. Rakka'ya (Charlemagne elçilerinden hiçbiri halifenin oturmadığı Bağdat'a gitmemiştir) geliş gidişleri çok sıradan bir olay gibi algılanan kâfir hükümdarla müminlerin emirinin neler konuştuğuyla neden söz edilsin ki?

Rönesans'a kadar Kudüs'e hac ziyareti yapan en ünlü isim Charlemagne'dır; kutsal yerlerin halife tarafından imparatora verildiği zaten bu yolculuktan sonra konuşulmaya başlanır. Saint-Gall keşişinin metinleri, Eginhard'ın iddiaları aleyhine en doğru kaynak kabul edilir. Bunun yanı sıra (Madame de Genlis'in *Kuğu Atlılar* adlı romanıyla, bir müzik tarihçisi tarafından) Harun'un Charles'a bir org gönderdiğinden söz edilir... XIX. yüzyıla kadar efsane allanır, pullanır. Sonunda Pouqueville, *Mémoire Historique*'de iki imparator arasındaki ilişkileri tümüyle reddeder. Daha da şaşırtıcı olanı, 1912 yılında Rus W. Barthold'un bu konuda Arap kaynağı bulunmamasına ve coğrafyacıların Kudüs'te bir Hıristiyan yerleşiminden söz etmediklerine dayanarak Pouqueville'in görüşlerini kendisine mal etmesidir. Oysa hemen hemen aynı dönemde bir başka Rus, Bizans uzmanı A. Vasiliev, Saint-Gall keşişinin yazdıklarını büyük ölçüde kabul etmiştir. 1919 yılında, Suriye üzerine Fransız Kongresi'nde, L. Bréhier, Harun Reşid'in Charlemagne'a Filistin üzerinde gerçek bir koruyuculuk tanıdığını iddia eder: "Belki XI. yüzyıl hariç olmak üzere, hiçbir Bizans imparatoruna tanınmamış, Hıristiyanların korunmasına ilişkin imtiyaz tanınmıştı." Savaş sonrasının o günlerinde Fransa, Doğu üzerinde bir manda talep etmektedir. Büyük bilge L. Bréhier, bir başka Bizans uzmanı S. Runciman tarafından "ateşli Batı yurtseveri" olarak nitelendirilir ve iddiaları çürütülür. Zaten Bréhier'in kendisi de birkaç yıl sonra tezlerinden vazgeçerek, daha ılımlı bir yaklaşım sergiler (*Charlemagne et la Palestine*, 1928). Fakat bu arada E. Joransen (*The Alleged Frankish Protectorate in Palestine*, 1927), Bart-

hold'a yakın bir görüş sergiler. Amerikalı yazar F.W. Buckler'e göre de Charlemagne, Harun'un Kudüs valisi ve emrindeki bir derebeyidir.

"Aix-la-Chapelle/Bağdat ekseni" terimi ilk kez tarihçi J. Calmette tarafından kullanılır; yazarın yaklaşımı Bréhier'in tezine benzer şekilde iki savaş arası dönemin güncel politikasından (Roma-Berlin ekseni) önemli ölçüde etkilenir. J. Calmette, sözünü ettiği eksenin İspanya sorunu karşısında Karolenjci başarıda ve Bizans'ın Charlemagne imparatorluğunu tanıması konusunda başrolü oynadığını iddia edecek kadar ileri gider. Kleinklausz'un (***La Legende du protectorat de Charlemagne sur la terre sainte***), Harun ve Charlemagne'la bizzat görüşenlerin tanıklığına dayandırarak ileri sürdüğü bağış ya da imtiyazın sadece İsa'nın mezarını kapsadığı görüşü, kuşkusuz gerçeğe en yakın olan görüştür. S. Runciman da, Harun armağanını Sainte-Marie Kilisesi ve hacılara uygulanan kolaylıklar olarak genişletmekle birlikte, esas itibariyle bu görüşten yanadır.

-5-

Harun Döneminde Sofra

"Senin için çok güzel şeylerle dolu beş tencerem var; patlıcan ve kabak dolmalarım var, limon terbiyeli kıymalı bulgur köftem var, kuşbaşı kuzu etli, domatesli pilavım var, arpacık soğanlı yahnim var; on tane piliç kızarttırdım, bir kuzu çevirttim, yanına da iki kocaman tepsi koydum; birinde künefe var, ötekinde tuzsuz peynir ve balla yapılmış peynir tatlısı var; senin için salatalıklar, kavunlar, elmalar, limonlar, taze hurmalar, daha birçok taze meyveler toplattım... Bir şişe gri amber, sarısabır ağacı, misk, günlük, değişik kokular getirttim... Bunları sağa sola serpeceğim gümüş kapları da unutmadım..." (29. Gece)

"Beş tane kocaman porselen kap vardı; birincinin içinde portakal kokulu, üzerine ufalanmış antepfistığı ve tarçın serpilmiş muhallebi görünüyordu; ikincide güle yatırılıp gül kokusu emdirilmiş kuru üzüm; üçüncü de, ah o üçüncüsü! zar gibi ince hamurdan, sanki sonsuza kadar uzayıp giden eşkenar dörtgenler biçimde kesilmiş baklava; dördüncüde şurubunu iyice emmiş, içindeki güzelliklerle neredeyse patlayacak gibi duran kadayıf vardı. Gördüklerimin yarısı bunlardı, diğer kapta sergilenen diğer yarısındaysa en sevdiğim meyveler, olgunluktan çatlamış incirler; böyle çatlamış olanlarını incir nedir bilenler seçer; ağaç kavun-

ları, limonlar, yaş üzümler ve muzlar vardı. Her şey yan yana o kadar güzel sıralanmış, aralarına da güller, yaseminler, laleler, nergisler, zambaklar, her türlü rengârenk çiçekler konmuştu." (116. Gece)

Kuşkonmaz tarifi

(Kocacım lakaplı şair Mahmut'un tarifi)

Kargılar elimizde uçları kıvrık, birbirlerine dolanmış halat gibi karışık

Ama bu halat çok güzel, hiç de düğümlü değil, kafalar tepelerde çıkık çıkık.

Toprakta dümdüz yetişir, tıpkı direk gibi; Yaratanın eseri, tek ve ezeli,

Tül gibi ipeksi bir kumaş, manto gibi üstünü örter. O güzel kırmızı renkleri ömre bedel.

Sanki kızıla boyanmış, sanki bir yanakta beş parmağın izi kalmış,

Halka halka iç içe girerler, sanki altın bir ağ gibi örülürler

Sanırsın ipek bir şal dalgalanır, bir de uzun ömürlü olsalar

İnci yüzük taşları gibiler, üzerlerine iştah açıcı çiğ düşer

Bir kabarır, bir sönerler, yağ köpük olur üzerlerinde

Saplarına sızabilirsen eğer altın ve gümüş saç örgüsüne dönerler

Görse bu iştah açıcı tabağı bir ulema, bir sofu, koşa koşa bırakırdı billâh orucu.

Mesudi, *Les Prairies d'or* (Mürûcü'z-zeheb), c. VIII.

Cüdebah

(aynı kaynak)

Bir cüdebah için tercih pirinç olmalı, âşık yüzü gibi sapsarı,

Ehil bir aşçı içine güzel şeyler koymalı,

Altın gibi saf, pembe rengini Yaratan'dan almalı,

Ahvaz şekeriyle şerbetlenip, âşığın öpücüğü gibi tatlanmalı

Yağında peltelenmeli, güzel kokular saçmalı,

Şöyle gevşek ama kaymak gibi olmalı, kokusu en saf amberle yarışmalı

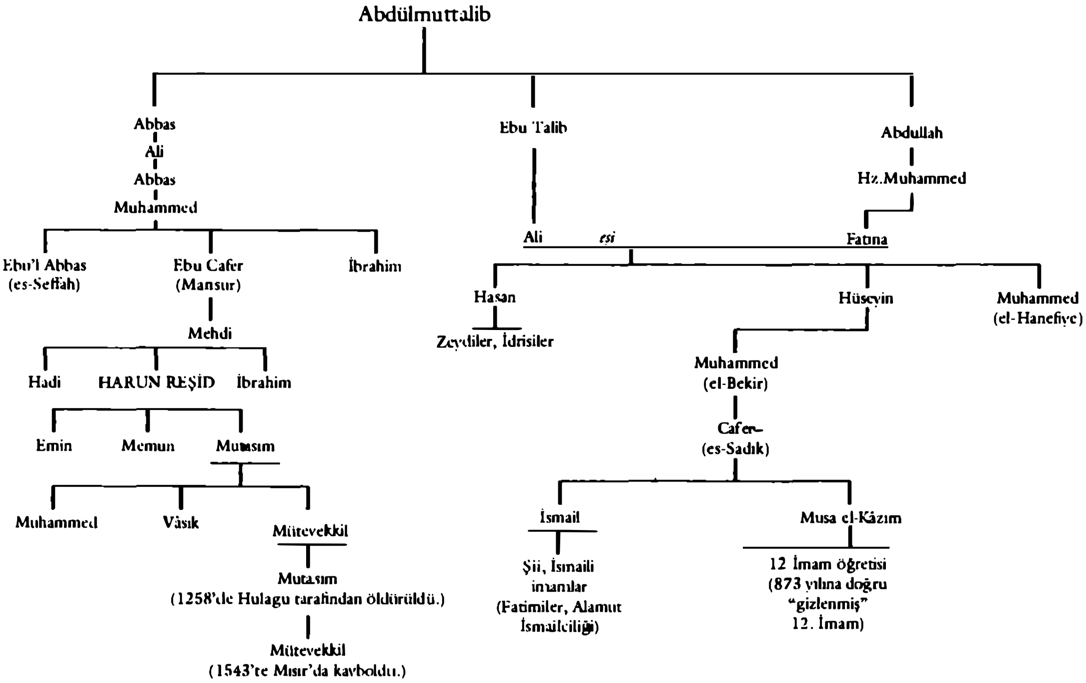
İçinde durduğu kaba bakılınca, gökteki yıldızlar gibi parlamalı

Ya da ince belli bir hurinin boynundaki akik gibi ışık saçmalı

Öyle ince, öyle narin olmalı ki, görenlerin göğsü sıkışmalı.

Mesudi, *Les Prairies d'or* (Mürûcü'z-zeheb), c. VIII.

Hz. Muhammed'in Soyağacı

KRONOLOJİ

	İslam Âlemi	İslam dışı
570	Hz. Muhammed'in doğumu	
612	Hz. Muhammed'in dinini yaymaya başlaması	
618		Çin'de Tang'ların başa geçişi
622	Hz. Muhammed Medine'de; Hicret	
630	Hz. Muhammed'in Mekke'ye dönüşü	
632	Hz. Muhammed'in ölümü, Ebu Bekir halife	
634	Ecnadin'de Bizans bozgunu, Ebu Bekir'in ölümü, Ömer halife	
635	Şam'ın alınışı	
636	Yarmuk'ta Bizans bozgunu	
638	Kudüs'ün alınışı	
640	Heliopolis'in alınışı	
642		Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü
644	Ömer'in öldürülmesi, Osman halife	
646	İskenderiye'nin alınışı	
655	Bizans'ın denizde yenilgisi	
656	Osman'ın ölümü, Ali halife	
657	Sıffin Savaşı, Haricilerin Ali'yi terk etmesi	
661	Ali'nin Kûfe'de öldürülüşü, Muaviye'nin Şam'da halife olması	
663-677	Arapların Konstantinopolis seferleri	
670	Kayrevan'ın kuruluşu	
680	Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi	Pepin d'Herstal Frank kralı
685	Muhtar hareketi	
711	Tarık İspanya'da	
716	Konstantinopolis Kuşatması (Mesleme) Abbasi hareketinin yayılmaya başlaması	Charles Martel
717	III. Leon Bizans imparatoru	
726	İkon savaşının başlaması	
732	Poitiers Savaşı	
747	Horasan'da Abbasi ayaklanmasının başlaması	
751	Talas'ta Çinlilerin yenilmesi	Pepin Frank kralı
754	Mansur halife	
755	Ebu Müslim'in öldürülmesi	
756	Abdurrahman Kurtuba emiri	

762	Bağdat'ın kuruluşu	
766	Harun Reşid'in doğumu	
771		Charlemagne Frank kralı
775	Mehdi halife	
778		Roncevaux
779	Harun'un 1. Bizans seferi	
781	Harun'un 2. Bizans seferi	
785	Hadi halife	
787		Eirene ikon savaşını bitirir
789	İdrisiler Fas'ta Fez'i kurarlar	
796	Harun Bağdat'tan Rakka'ya göçer	
797	Harun'un Bizans seferi	Eirene Bizans imparatoriçesi Charlemagne'ın Harun'a 1. elçisi
800	Aglabiler İfrikiye'de	Charlemagne'nın taç giymesi
802	Kâbe uzlaşması; imparatorluğun paylaşılması	İki Müslüman seçkinin Charlemagne'ı ziyareti, Charlemagne'ın 2. elçisi,
803	Bermeki trajedisi, Harun'un Bizans seferi. Nikephoros Bizans imparatoru	
805	Halifenin Charlemagne'a elçi (Abdullah) göndermesi	
806	Harun'un Bizans seferi, Heracle'nin alınışı	
807		Charlemagne'ın halifeye yeni elçi göndermesi
809	(24 Mart) Harun'un Tus'ta ölümü	
809-813	Emin ve Memun çatışması, Bağdat komünü	
810	Tahiriler Horasan'da	
813	Memun halife	
814		Charlemagne'ın ölümü
825	Araplar Girit'te	
831	Araplar Sicilya'da	
832	*Beytü'l-Hikme*'nin kuruluşu	
833	Memun'un ölümü, Mutasım halife	
836	Samarra başkent	
868	Toluniler Mısır'da	
874	Samaniler Horasan'da	
945	Büveyhiler Bağdat'ta	
1055	Selçuk Türkleri Bağdat'ta	
1258	Moğolların Bağdat istilası	
1393	Timur'un Bağdat istilası	
1517	I. Selim'in halifeyi Kahire'de hapsetmesi	
1543	Kanuni Süleyman'ın halifeyi serbest bırakışı ve halifenin kayboluşu	

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

1 İlk dört halife, ardıllarının muhalifleri tarafından "doğru yöneten, doğru yoldan ayrılmayan" anlamında "Raşid" olarak adlandırıldılar; bu muhalifler ilk dört halifeden sonra gelenleri gücü kişisel ve ailevi çıkarları için kullanmakla suçlamışlardır. Ebu Bekir (632 - 634), Ömer bin el-Hattab (634 - 644), Osman bin Affan (644 - 656) ve Ali bin Ebu Talib (656 - 661) ilk dört halifedir. Harun da bu sınıfa sokularak Reşid sıfatıyla anılmıştır.

2 Emeviler: Osman ve Muaviye'nin ortak atası olan Ümeyye isminden gelmektedir.

3 Peygamberler dönemi Hz. Muhammed'le birlikte sona ermiştir; Hz. Muhammed son peygamber olarak bu yolu sonsuza kadar kapatmıştır. Bunun ardından gelen dönem velayet dönemidir; yani Vahyi mistik ve deruni bir bağlamda açıklayıp yorumlayarak insanların manevi yaşamlarını yönetmekle görevli izleyiciler dönemi başlamıştır.

4 Abdullah (Peygamber'in babası) ve Ebu Talib'in (Ali'nin babası) kardeşi olan Abbas, İslam'ın kuruluş yıllarında önemli bir rol oynamış değildir. Hacılara gereksinimlerini karşılama işini daha sonra üstlenir, bu da ona hatırı sayılır bir servet kazandırır.

5 Dini başkaldırı simgesi olarak siyah bayrak, Emevi karşıtı başka girişimlerde de daha önceleri kullanılmış olup, isyancıların haksızlıklara karşı beklentilerini dile getirmiştir. Daha sonra siyah renk Abbasi ihtilalinin simgesi haline gelir.

6 Seffah, "Kan dökücü; kan içici; acımasız; zalim" anlamına gelmektedir.

7 Taberi.

8 Mesudi, *Les Prairies d'or* (Mürûcü'z-zeheb).

9 Lewis, *Les Arabes dans l'Histoire.*

10 Yakubi.

11 Bağdat tarihteki ilk dairesel şehir değildir. MÖ VIII. yüzyılda inşa edilen İran; *Hagmatana* (Ektaban), MÖ 370 yılında Epaminondalar tarafından kurulan Mantine, Irak'ta bulunan *Ktesiphon* ve Harta, İran'daki *Daracberd* ve Gur (günümüzde Firuzabad) şehirlerini bu arada anmış olalım.

Bağdat'ın kurulduğunda sahip olduğu ölçüler hakkında tarihçiler arasında tam bir fikir birliği yoktur. En güvenilir kaynaklara göre çapı yaklaşık 2300 metredir. Bu

nedenle André Clot'nun, şehir surlarının çevresinin yaklaşık 2.5 km., Mansur'un inşa ettirdiği kare biçimli sarayın bir kenarının da 2 km. olduğunu söylemesi tutarlı değildir. (y.n.)

12 Kuran, VI, 127: "Selam Yurdu"

13 Yuvarlak Şehir'in yapımının 4 milyon dinara mal olduğu söylenir. (Abbasi yönetimi sırasında 1 dinar, 4,55 gr. altındır).

14 Taberi.

15 Ebu el-Faraj, *Kitab el-Aganí*.

16 Emevi yanlıları kırmızı bayrak altında toplanırlar.

17 Çinli keşiş Huang-Tsang, Budizmin kutsal kitabını incelemek için Hindistan'a gelmiştir.

18 Selçuklu sultanı Melik Şah'ın veziri Nizam-ül Mülk'e göre (XI. yy.), Bermekiler babadan oğula İran şahlarına vezirlik yapmışlardır. Timur dönemi tarihçisi Handmir bu şahların soyundan gelir. Aslında Bermek ismi, bir Buda manastırının üst düzey rahiplerini ifade etmek için kullanılırdı (D. Sourdel).

19 C. Scheffer'de geçmektedir; *Chrestomathie persane.*

20 Mesudi, age.

21 Taberi, age.

22 age.

23 N. Abbott.

24 Ebu'l-Atâhiyye.

İKİNCİ BÖLÜM

1 Gerektiğinde sertliğe başvurma yetkisi, laf gelişi söylenmiş bir şey değildir. Genç şehzadelerin bazen acımasızca kırbaçlandıkları görülmemiş şey değildi.

2 Tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın anlattığına göre es-Seffah'la Halit arasında bir gün şöyle bir konuşma geçer. Es-Seffah, Halit'e, "Halit sen beni kendi hizmetine sokmadıkça rahat edemeyeceksin," der. Bu sözlerden korkan Halit, "Bu nasıl söz müminlerin emiri; senin hizmetçin ve kölen olan benim asıl," yanıtını verir. Bunun üzerine es-Seffah gülerek, "Kızım Raite'yle kızın aynı yatakta uyuyorlardı. Gece kalktığımda üzerlerindeki örtünün düşmüş olduğunu gördüm, üzerlerini örttüm," der. Halit, es-Seffah'ın elini öperek, "Efendi hizmetindekilerin geçimini sağlamakla yükümlüdür," diyerek konuşmayı noktalar.

3 Okuyucu kitap boyunca *Binbir Gece Masalları*'ndan alıntılar yaptığımızı görecektir. Tarihsel açıdan güvenilir bir kaynak sayılmamalarına karşın, bu ünlü masallar, özellikle de Bağdat ve Basra'daki ortamı konu alanlar,

Arap-İslam uygarlığının bu görkemli çağındaki yaşamı ve ortamı çok iyi yansıtır.

4 Özellikle Hazine ve Mabeyin'den sorumlu olurlardı.

5 Mesudi.

6 Aynı dönemde Hıristiyan sapkınlar da, doktrinel farklılıkları bahane ederek otoriteyi topa tutmayı denerler.

7 D. Sourdel, *Le Vizirat abbaside.*

8 Huld Sarayı'nın yerine başka bir şey yapılmış değildir, ama Bağdat'ın iki yüz km. kadar güneybatısında Uhaydir'de kuşkusuz VIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan bir kalesinin kalıntıları bulunmaktadır. Kale, arkeolog K.A.C. Creswell'e göre es-Seffah ve Mansur'un yeğeni İsa bin Musa'ya ait olmalıdır. 175 m. x 169 m. boyutlarında, her köşesinde bir kule bulunan bir duvar binayı çevreler. Kale içinde yer alan sarayın taban alanı 9000 m²'den fazladır. Uhaydir kalesinin mimarisi eski Arap ve Emevi mimarisiyle, geç Sasani akımlarının bir birleşimidir. Taht salonu giderek lüks düşkünü haline gelen halifeleri yarı tanrısal mertebelere ulaştıran karmaşık tahta çıkma törenlerine çok uygundur. Otuz kırk yıl sonrasında da Bağdat'ta (Rusafe, el-Taç), özellikle de Samarra'da görkemli yeni saraylar görünecektir. (bkz. Ek-2)

9 Harun döneminden neredeyse bir yüzyıl sonrasına ait bu tanımlama, Harun döneminin debdebesini göstermesinin yanında, benzer koşullarda da aynı debdebenin sürdürüldüğünü kanıtlar.

10 Harun Reşid zamanında bir zooloji bahçesinin bulunduğuna ilişkin bir kayıt olmamakla birlikte, kendisi ya da babası, Emeviler gibi, vahşi hayvan toplamış olabilir.

11 El-Kâtibi el-Bağdadi; *Introduction a l'histoire de Bagdad.*

12 552. gece.

13 Kafkas asıllı bir hanedan olarak 945-1055 yılları arasında Bağdat'ta hüküm sürecektir.

14 Memun'un on, Mehdi'nin altı oğlu, en az o kadar da kızı olmuştur. Harun on dört oğul babasıydı, kızlarının dördünün adı bilinmektedir.

15 926. gece.

16 Harun, Gadir adlı cariyeyle hiçbir zaman evlenmeyeceğine Hadi'ye söz verir ama Hadi'nin ölümünden bir ay sonra evlenirler. Bir gece Gadir sıçrayarak uykusundan uyanır, korkmuştur da. Rüyasına giren Hadi, evlendiği için kadına çıkışmış, "Sabah olduğunda yanıma geleceksin," demiştir. Aradan bir saat geçer, kadın ruhunu teslim eder.

17 Bu kumaş konusuna ileride, 3. bölümde tekrar döneceğiz.

18 *Binbir Gece Masalları.*

19 Dicle'nin doğu kıyısına inşa edilen bu saray, 20 milyon dirheme mal olmuştu.

20 Halife Mütevekkil nedimlerinden birine pişirdiği harika yemek için 200 dinar bağışlar.

21 Harun sarayında satranç yarışmaları düzenliyor, iyi oyunculara maaş bağlıyordu. Zamanında satranç kitapları yazılıp çoğaltılmıştı. Hint asıllı bu oyun önce İran'da yayılmış, ardından Araplara geçmiştir. Tavla da muhtemelen Hindistan'dan gelmiş bir oyundur. Bir oyuncu her şeyden önce dürüst, nazik, eğitimli, iyi bir hafızaya sahip ve "kendisine soru sorulduğunda savsaklamadan yanıt verebilir (Ahsan)" olmalıdır. Bazı iyi satranç oyuncularının adı tarihe geçmiştir, köle kızlar arasından da o devirde çok iyi oyuncular çıkmıştır. Hükümdarlar değerli tahta ve taşlardan yontulmuş ya da kristalden yapılma satranç tahtalarını karşılıklı değiştirmeyi severdi.

22 Djahiz, *Le Livre de la Couronne.*

23 926. gece

24 Harun'la baba bir kardeştirler; Mehdi'nin Şikle adındaki cariyesinden doğmuştur, İbrahim'den iki yaş büyük kız kardeşi Üleyhe ise başka bir köleden dünyaya gelmiştir.

25 Müzik ortodoks Müslümanlarca dudak bükülüp, kaş çatılan bir şeydi; müzik ve eğlenceyi dinin katı kurallarına uygun görmezlerdi.

26 Mesudi'den alıntı.

27 *Binbir Gece Masalları.*

28 *Livre des Rois*'ya (Hükümdarlar Kitabı) göre Harun asla halkın önünde içmez, şarabı ancak en yakın dostlarıyla paylaşırdı.

29 İbn Haldun.

30 Fouquet, Fransız devrimi sırasında onca badire arasında esen yele göre tavır alıp, hayatta kalabilmiş kurnazlığıyla ünlü bir isimdir. (ç.n.)

31 bkz. D. Sourdel. Bundan sonraki bölümde Bermeki ailesinin politik rolü üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1 Mesihçi hareketlerle ilgili olarak Ek 1'e bakınız.

2 Harun'un annesi Hayzuran'ın, Bağdat'ta ve çevresinde sahip olduğu mülk o kadar genişti ki, burası Hayzuraniye olarak adlandırılırdı; bu arazilerden yılda 160 milyon dirhem gelir elde edildiği söylenir. Hayzuran, bunca mülkü Ömer ibn Mahran adlı kâtibiyle birlikte kendisi yönetmiştir.

3 G.Wiet, *Histoire de la nation égyptienne.*

4 Peygamber ailesinden gelen kişiler.

5 Fadıl Bermeki bir Budist tapınağını da bu vesileyle camiye çevirtir. Camilere lamba astırır; bu yöntem tüm Müslüman dünyasına kısa sürede yayılır.

6 Musa el-Kasım Şii tarihinin önde gelen isimlerinden biridir. Kardeşi İsmail, babaları Cafer tarafından ardıl olarak tayin edilir ama İsmail'in zamansız ölümü ardından bazı yandaşları İsmail'in küçük oğlu Muhammed bin İsmail etrafında toplanırlar. İsmailiye tarikatı üyeleri entelektüel düzeyi oldukça yüksek bir doktrin geliştirirler. Bazı Şiiler de İsmail'in ölümü sonrası yedinci imam olan Musa bin Kasım etrafında toplanırlar. Bu gruba göre Musa'nın torunlarından, 940 yılında gizemli bir biçimde ortadan kaybolan Muhammed, insanlar "Mükemmel insan'ı kavrayabilecek düzeye gelince" uyanmak üzere bir "görünmezlik" dönemine girmiştir.

7 684 yılında Basra'da başlayan Azarika isyanı en tehlikelisi olmuştur. Bu isyan Horasan, Fars illeri ve Firman'a kadar yayılır, ancak 700 yılında kanlı bir biçimde bastırılır. Emevi düzenli ordusu başka başkaldırılarla da durdurulacak, sapkın görüşler Irak ve Suriye kadar Kuzey Afrika'da, özellikle Trablus çevresinde yayılma olanağı bulacaktır.

8 C.Cahen.

9 B. Lewis.

10 Çoğunlukla Türk olan paralı askerler, Harun'un özel muhafızları olarak sahneye çıkarlar.

11 Şehir ismini kurucusu II. Kallinikos'tan (MÖ 256-226) alır.

12 Şair Mervan bin Hafsah'a göre.

13 Bir salon köşesinde ilk sarkıt türü bezemeler hâlâ görülebilir; bu tür bezemeye Selçuklu sanatında rastlanacak, Osmanlı sanatı da bundan etkilenecektir. Rakka sarayında insanı şaşırtan başka yenilik yoksa da, saray Harun'un oğullarından Mutasım'ın 836 yılında başkent yaptığı Samarra sarayına benzemektedir.

14 Abbasi halifelerinin av zevkleri için Ek 3'e bakınız.

15 *Kavgan* altın işlemeli bir kuşak sarınıp, kırmızı çizmeler ve özel bir giysi giyilerek oynanırdı. Genellikle deriden yapılma bir top, oyuncu tarafından olabildiğince yükseğe atılır, bir başkası bunu sopasıyla yakalayıp tekrar fırlatır, oyun bu şekilde sürer gider, her biri dört atlı tarafından korunan iki direkten oluşan kalelere gol atmak hedeflenirdi. Oyuncuların ellerindeki değneklerin ucu, bugünkülere benzer şekilde kıvrıktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1 *Ribat*'lar, kutsal savaşı sürdürebilmek, genelde Hıristiyan ayaklanmalarını engelleyebilmek için özellikle deniz kıyılarına kurulmuşlardır. Bu noktalarda konuşlanan askerler kendilerini savaş ve duaya adamış bir tür dervişlerdi. Çoğu kalenin burç ve mazgalları yanına eklenen *ribat*'larla tüm İfrikiye kıyıları korunur hale gelmiştir. İbn Haldun bu tür eklerin sayısını 10 000 olarak tahmin ediyor. Abartılı bir rakamdır. *Ribat*'lar genellikle kulelerin yanına eklenen surlardı, iç kısımlarında kemerlerle çevrili bir avlu, bu avluya açılan bir mescit ve bir aptes alma yeri bulunurdu. Bunun üzerindeki kat da, yine aşağısı gibi hücrelere ayrılmıştı. Bu ek surun bir köşesinden bir kule yükselir, gerektiğinde ateşle haberleşmeyi sağlardı. Manastır dışında Sus ve Sfaks'da örnekleri görülebilir.

2 İfrikiye'nin batı bölümü.

3 Günümüz Tunus'u ve Cezayir'in batısı.

4 Rakka sarayıyla aynı plana sahiptir.

5 Bir Rüsteminin, "Bizim yanımızda burçlardan anlamayan bir hizmetçi bile bulamazsınız," dediği anlatılır. (aktaran G. Marçais)

6 Mutezile görüşünü benimsedikleri savunulursa da, doğrusu bu olası görünmemektedir. Mutezile mezhebi, beş ana ilkeye dayanır: Kuran Allah'la birlikte var olmayıp, daha sonra Allah tarafından insanları bilgilendirmek amacıyla yaratılmıştır; insan cüzi iradesiyle vardır; cehennem cezası, cehenneme düşen kim olursa olsun sonsuza dek sürer; büyük bir günah işleyen bir Müslüman pişmanlık getirmediği takdirde cehenneme atılır; bir yönetimin görevi iyiyi emretmek, kötüyü yasaklamaktır, bu da doğru olmayan her türlü inanca başkaldırma hakkı verir.

7 Bununla birlikte, Müslüman İspanya üzerinde Abbasi etkisi bazı alanlarda çok güçlü bir biçimde hissedilir. Kurtuba ve İşbiliye (Sevilla) Bağdat'tan gelen her şeyden çok etkilenir. Yarımadanın lüks içinde yaşayan Müslüman ve Hıristiyanları Bağdat lüksüyle adeta yarış halindedirler. Bağdatlı ünlü şarkıcı Ziryab'ın IX. yüzyıl başında Kurtuba'ya gelişi bu "Doğululaşmayı" daha da hızlandırır. Ziryab kısa sürede ününe ün katmakla kalmaz, iyi zevkin bir örneği haline gelir: Kadın, erkek Kurtubalılara mevsime göre giyinmesini, baş örtmeyi ve süslenmesini, diş macunlarıyla diş temizliğini vb.

öğretir. Mehdi'nin eski bir kölesi olan Ziryab sayesinde mobilya biçimlerinde değişiklikler olur, mutfak işleri ve masa düzenleme bir sanat mertebesine yükselir.

8 Mesudi.

9 age.

10 age.

11 Harun'un hesaplarında Cafer'in cesedini yakmak için on kuruşluk neft ve üstüpü harcamasına rastlanır.

12 Harun, Yahya'nın ölümünden biraz sonra Dananir'i huzuruna çağırıp şarkı söylemesini ister. Bermekilerin kendisine ihanet ettiklerini, bu nedenle de cezayı hak ettiklerini söyler. Şarkıcı artık onları unutmalıdır. Dananir gözyaşları içinde, halifenin huzuruna çıkma onuruna bile Bermekiler sayesinde kavuştuğunu, her şeyini onlara borçlu olduğunu söyleyerek ölümlerinden beri şarkı söyleyemediğini dile getirir. Harun hadım Mesrur'u çağırır, kadını kötü huylarından vazgeçmeye ikna etmesini ve şarkı söylemesi için gereğini yapmasını ister. Dananir sonunda kanlı yaşlar dökerek, "Ey Selma'nın mezarı! Bizden uzaktasın ama görüntün kalbime kazılı. Ne zaman ki gördüm viraneye dönen evleri, anladım güzel günlerin geri gelmeyeceğini," biçiminde dizeler okur. Harun duygulanıp kadını gönderir, bir daha da sanatçıyı üzmez.

13 Quatremère, *Journal asiatique* içinde.

14 *Livre de la Couronne.*

15 bkz. Taberi ve Mesudi gibi tarihçiler, *Binbir Gece Masalları* anlatıcıları ve bunların dışında daha yakın zamanlardan G. Zaidan (*Al Abbasa ou La Soeur du calife*) ile özellikle C. Hermary-Vieille, *Le Grand Vizir de la nuit* (Paris, 1981).

16 Taberi, age.

17 Yezdi, *Tarikh.*

18 *Prolegomenes*, age.

19 Zarara bin Muhammed el-Arabi adında yakışıklı, "iyi yetişmiş ve nazik" bir Arap delikanlısı bir gün saraya çıkar gelir ve Bermekilerin can düşmanı mabeyinci Fadıl bin Rabi tarafından halifeye takdim edilir. Delikanlı çok çabuk halifenin can dostları arasına girerek, Cafer için tehlikeli bir rakip olur. Hatta saklandığı bir mezardan çıkıncaya kadar Zarara'nın öldüğü hikâyesini uydurur. Harun, "Sen ölmemiş miydin?" diyerek şaşkınlık içinde bağırdığında, beriki, "Ölmüştüm ama müminlerin emirine hangi kötülüklerle nasıl öldürüldüğümü anlatabileyim diye Allah beni yeniden canlandırdı," der. Harun bu olaydan sonra Zarara'yla daha çok yakınlaşıp, Cafer'e düşman kesilir (Yezdi, aktaran Bouvat).

20 Budist kökenli olan Bermekiler aslında hiçbir zaman Mazdekçi olmamışlardır.

21 Mesudi, Bermekilerin taşınmaz malvarlığının tüm imparatorluğa dağılmış olduğunu söylüyor. Halit ve Yahya, Bağdat'ta bir mahallenin tümüne sahip olup, buradaki ev ve dükkânları kiraya vermekteydiler. Yahya bir saray daha yaptırıp, bu saraya alçakgönüllü bir biçimde Kasrat Tin adını verir. Fakat halifenin kaldığı Huld Sarayı karşısındaki sarayında yaşar. Cafer'in aynı kıyıda yaptırdığı ve Memun'a armağan ettiği saray nehrin daha aşağısındadır. Yahya ve Cafer'in mülkleri olan, "Fadıl Geçidi", "Halit Meydanı" olarak adlandırılan aileye ait başka çarşılar da vardır. Taşradaki tarım arazilerinden de her yıl ciddi bir gelir elde ederler. Basra'daki Seyhan Şatosu, Belh'teki Raven Köyü onlara aittir. Belh'te bir Yahya Kapısı, Buhara'da da bir Fadıl Kapısı vardır, vb.

22 Bermekilerin gücü için bakalım *Binbir Gece Masalları* ne diyor: "Sadece Bermekilerin zaferlerini kutlayan sesler duyulmaktaydı. Saygın bir makama, toplum içinde saygın bir konuma ulaşmak ancak onların doğrudan ya da dolaylı desteğiyle olasıydı; aile üyeleri Bağdat sarayında, orduda, yüksek görevlerde, taşradaki en yüksek makamlardaydı... öyle ki, saraylarının çevresinde her zaman, halifenin sarayında görülenden bile fazla istek sahibi ve nedimlerden oluşan bir kalabalık olurdu." (996. gece)

BEŞİNCİ BÖLÜM

1 Kurtuba emirine karşı 763 yılında Abbasilerin kışkırttığı Ala ibn Mughit isyanının bastırılmasından sonra özellikle normaldir.

2 F.W. Buckler.

3 K.F. Werner, *Les Origines*.

4 Vasiliev'e göre bir file sahip olmak ancak halifelerin tekelinde olan bir ayrıcalıktır. Halife fillerini Hindistan'dan getirtmektedir.

5 Hangi koşullarda öldükleri bilinmiyor. Hastalık nedeniyle olduğu tahmin ediliyor. Bir cinayete kurban gitmiş olsalardı, bundan söz eden bir tarihçi mutlaka bulunurdu.

6 G. Musca.

7 Kraliyet yıllıklarına göre.

8 A. Kleinclausz'dan alıntı.

9 Keşiş tarafından elli yıl sonra baştan sona Charlemagne'a bir övgü olarak kaleme alınan *Gesta Caroli Magni* başlıklı kitaptaki bu anlatının her satırı, kuşkusuz, sevgili keşişimizin düş gücünün bir ürünüdür.

10 *Kraliyet Yıllıkları* (Annales du royaume), her saat başı bir

havuza renkli toplar düşüren, öğle vakti saat on ikide de on iki ayrı pencereden on iki süvarinin göründüğü bir su saati olduğunu kaydediyor.

11 Bu konuda yolda ölen ilk elçilerle ilgili notumuzu anımsatalım.

12 1. Arculf (aktaran Kleinclausz, *Syria*). Piskopos Arculf (624-704) kutsal toprakları ziyaret eder, ayrıntılı tanımlar yapar.

13 810 yılında Charlemagne'nın emriyle iç savaş sırasında harap olan kiliselerin onarılmaları amacıyla bir araştırma başlatılır.

14 Bununla birlikte Memun, 831 yılında Charlemagne'ın ardılı Sofu Louis'ye biri Müslüman, diğeri Hıristiyan iki elçi gönderir. Halife herhalde, yeni bir Bizans seferine kalkışacak olursa Frank Kralı'nın ne düşüneceğini öğrenmek istemiş olmalıdır.

15 Bir kitaba bağlı ama Müslüman olmayan, *cizye* ödeyen ahali.

16 B. Lewis, *Les Arabes dans l'Histoire.*

17 Büyük topçuluk ustası II. Mehmet, surları delecek büyüklükte toplar döktürerek 1453 yılında bunu başarır.

18 Yangın çıkartıcı sıvı ya da karışım kullanılmasının tarihi Antik döneme kadar gider. Heredot, Thucydide ve Tite-Live'de buna rastlarız. Ammianus Marcellinus, yanıcı özellikte "yağlı" oklardan söz eder. Katran, reçine, sönmemiş kireç, balmumu, kükürt ve güherçile bu tür yağları oluşturur. İçine kıtık ve bu maddelerden doldurulmuş oklar atarak bu silahı Persler de kullanırlar. Neft kullanımı, ateş her yana dağılabildiği için çok daha etkilidir. Araplar da, örneğin 779 Hindistan seferinde, Harun Reşid'in 806 yılı Heracle seferinde bu tür yanıcı şeyler kullanmışlardır. Bu silaha "Rum ateşi" denmesinin nedeni, Bizans hükümdarı Kallinikos tarafından Suriye'den Bizans'a getirilmiş olmasıdır.

19 Alan savunması kavramının kökleri 625 yıllarına kadar gitse de, yavaş yavaş gelişir ve uygulanır; bu kavrama göre ülke toprakları askeri alanlara, thema'lara bölünür, asker buralardan toplanır. Barış dönemlerinde de tüm iktidarı ellerinde tutan strategos'lar, tüm taşranın hâkimi olarak görev yaparlar. Toprak sahibi aileler, seferberlik halinde belli bir askeri hizmeti gerçekleştirmekle yükümlüdür; erkekler silahlı ve atlı olarak sefer çağrısına katılırlar; yoksul köylüler çok sıkça masraflar köyden karşılanarak, silahlanıp donatılır. Devlet, bu sistem sayesinde, çok kısa bir sürede asker toplayabilir hale gelmiştir.

20 Bu dar kavram değişmekte gecikmez; din bilginleri yasaya gereklilik hallerine ilişkin arabulucu bir çözüm eklerler; *treve* denen bu yönteme göre,

örneğin Müslüman olmayan biri de İslam topraklarına ticaret amacıyla gelebilir hale gelir. Ticaretle ilgili olarak VIII. bölüme bakınız.

21 Aslında bu işlem Yahudiler tarafından uygulanmaktadır.

22 Grunebaum, *Medieval Islam*.

23 46. gece.

24 Efsaneye göre, III. yüzyılda İmparator Decius zamanında imparatorun zulmünden kaçan yedi genç, Efes yakınlarında bir mağaraya gizlenerek, mağara girişine bir duvar örüp, kendilerini canlı canlı hapsederler. Ardından, iki yüz yıl sonra uyanmak üzere uykuya dalarlar. Ölümlerinden sonra bu mağaraya gömülürler, mağara da tüm Ortadoğu'da bir hac yeri haline gelir.

25 Yazışma protokolüne ilişkin *Livre des Cérémonies* başlıklı metne göre imparatorun halifeye yazdığı mektuplarda halifenin adının önde geldiğine, batıya yazdığı mektuplarda ise bunun tersi bir uygulamaya gidildiğine dikkat çekilir.

26 Kaynağını Torosların öte yanından alan bu nehrin suları İskenderun Körfezi'nden denize dökülür.

27 655, 668 ve 674 yıllarında Muaviye, 715 yılında da Süleyman bin Abdel Malik.

28 Bréhier'e göre.

29 Theophane'e göre.

30 799 yılında kurulmuş olup, hâlâ varlığını sürdürmektedir.

31 İç kısımlardaki Ankyra, Cesare, Dorylaion, Nice gibi kalelerinin ardına saklanabilen şehirler, Osmanlı dönemine kadar fazla sorun yaşamadan halklarının artıp geliştiklerini görürlerken, Priene gibi şehirlerin haritadan silindikleri görülür.

32 Arapların Kıbrıs üzerine güçlü bir akın düzenledikleri 806 yılında deniz gücünün yararları görülecektir.

33 805 yılında Kayrevan Aglabileri Peloponnisos Yarımadası'na akın düzenleyerek Patras'da bulunan Slavlara yardımcı olmuşlardı.

34 Yaya birlikler Bağdatlı bir işçiye göre iki ya da üç kat ücret alırken, atlılar bunun üç kat fazlasını kazanırdı; bkz. C. Cahen.

35 Ebu Faraç, aktaran Mercier, *Le feu grégeois*.

ALTINCI BÖLÜM

1 Taberi.

2 Ebu'l-Atâhiyye.

3 Kuran, LXIX, 28-29.

YEDİNCİ BÖLÜM

1 Yakubi, *Ülkeler Kitabı.*
2 1 ferseng yaklaşık 6 kilometredir.
3 Binaların bakımı Doğu'ya uzun süre yabancı bir kavram olarak kalmıştır.
4 aktaran Mez, *The Renaissance of Islam*.
5 IX. yüzyılın ikinci yarısında Irak'ın güneyindeki bataklıkları Orta Afrika'dan getirilen zenci kölelerle kurutma tasarısı Zencilerin isyanıyla son bulmuş, böyle bir deney bir daha tekrarlanmamıştır.
6 "İsrailoğulları Midian'ın karı ve çocuklarını kaçırdılar" (Sureler, 31,7)
7 XVI. sure, 73.
8 Hz. Muhammed müminlere kölelerini azat etmelerini de öğütler (XXIV. Sure, 33). Azat etme konusu, İsrailoğullarına kölelerini borç karşılığı azat etmelerini söyleyen Eski Ahit'e kadar dayanır.
9 Hadım etme İslam'da ciddi biçimde yasaklanmış olduğundan, hadımlar hadım edilmiş olarak satın alınırlardı.
10 "Emin, bulabildiği her yerde hadım satın alıyordu; hadımlar, yemekler ve içki âlemleri sırasında gece gündüz Emin'in etrafındaydılar, çalışma saatlerinde bile. İster özgür ister köle olsun, Emin'in gözü hiçbir kadını görmüyordu. Beyaz hadımlara *çekirge*, zenci olanlara da *karga* diye seslenirdi." (Taberi, III.)
11 32. gece.
12 Nishwar el-Muhadara, *The Table-Talk of a Mesopotamian Judge*, Londra, 1921.
13 Aynı sistem günümüzde Körfez ülkelerinde uygulanmaktadır.
14 G. Marçais.
15 Hicretin başlarında *kusas* anlatıları müminleri dine daha çok bağlamayı amaçlayan hikâyelerdi. Savaş alanlarında da savaşçılara şehitlik mertebesini överek anlatır, morallerini ve savaş arzularını yükseltirlerdi. Halkın içinde yetişen bu din adamları, yöneticiler tarafından kollanır, destek görürlerdi.
16 Hatta bir yemeğe *ibrahimiye* adını vermişti.
17 bkz. Ek 5.
18 aktaran Mez, age.
19 Bazılarına göre bu âdet kötülüğü kovmak içindi, bazılarına göre de çürük hava kovuluyor, kışın isleri temizlenip, beden arındırılıyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1 André Miquel, *L'Islam et sa civilisation.*
2 Ebu Yusuf'un, kaleme aldığı *Arazi Vergilendirmesi Kitabı*'nda (VIII. yüzyıl sonu), hükümetlere toprak sahipliği ve toprak kullanımına ilişkin tavsiyeler yer almaktadır. "Halifeye bir yerde sulandığı

takdirde işlenebilecek bir toprak olduğu söylenir ve doğru olduğu anlaşılırsa, halife olarak sen bedeli hazine tarafından karşılanan kanallar açtırmalısın; bu kanalların parasını yerli halktan almamalısın. Çünkü halk devletini zayıf değil güçlü görmek ister; devletinin kendisini yoksulluğa ittiğini değil, zenginleştirdiğini görmek ister." (aktaran Sourdel, *Le Vizirat Abbasside*)

3 Atı arabaya koşma tekniklerinin yetersizliğinden ötürü teker ve araba taşımacılığı zamanla kaybolmuştur. Tekerli araba taşımacılığının tekrar canlandığını görmek için XII. yüzyılda Türklerin gelişini beklemek gerekir.

4 Maurice Lombard.

5 İbnü't-Tıktakâ.

6 *Prolegomenes*, II.

7 Kûfi yazı köşeli bir yazı biçimidir. Önceleri çok basit bir yazı tarzı olarak ele alınmakla birlikte, yüzyıllar içerisinde stilize çiçek ve yapraklar biçiminde kullanılarak bir süsleme aracı haline gelir.

8 Bazı kumaşlar ya çok sık dokunarak ya da üzerlerine ince bir cila tabakası sürülerek su geçirmez hale getiriliyorlardı.

9 İbn Haldun.

10 M. Lombard, age.

11 Farsça kökenli bu kelime ikiyüzlü anlamına gelmektedir (Rodoslu anlamına gelmez), zamanla, Yahudi olsun olmasın, tüccarlar için kullanılmıştır.

12 302. gece.

13 Hint okyanusunda sefer yapan Çin gemisi sayısı fazla değildir. O sıralar Çin'de ağırlık merkezi kuzeydedir, imparatorluk yönetimi de güney limanlarının kullanımını özendirmemiştir. Devletin bu bölgeyi ve uzak ticari ilişkileri gerçekleştirecek şirketleri desteklemesini görmek için XI. ve XII. yüzyılları, yani Song hanedanını beklemek gerekecektir.

14 Bununla birlikte Arap ve İranlılar çok büyük bir kolaylıktan yararlanırlardı: "Latin" tip olarak adlandırılan üçgen yelkenlerle rüzgâra karşı da ilerleye-biliyorlardı. Akdeniz ülkeleri ve bunları izleyerek Kuzey Avrupa ülkeleri bu tür yelkenleri XV. yüzyılda Araplardan öğrenerek kullanmaya başlamışlardır. Çin kökenli manyetik iğne, pusula da Batı'ya Araplar aracılığıyla geçmiştir, fakat XI. yüzyıl ortalarından önce Araplar tarafından da bilinmemektedir.

15 Bir alageyik türü tarafından salgılanan hoş kokulu madde. En iyisi Tibet'den gelirdi.

16 Harun zamanında Türk asıllı köle çok azdır.

17 *Binbir Gece Masalları.*

DOKUZUNCU BÖLÜM

1 İbn el-Alim, J. Vernet'de.
2 Bu tartışma için bkz. J. Vernet, age.
3 V. yüzyılda ortaya çıkan Nesturi anlayış, İsa'ya iki kişilik yükler: Bunlardan biri, annesi Meryem olan cismani kişilik, diğeri de onun kutsal Tanrı kişiliğidir. Daha çok, Ortodoksluğu savunan İskenderiye piskoposu Kyrillos ile Konstantinopolis piskoposu Nestorius arasında geçen uzun tartışmalara dayalı olarak 431 yılında Efes'te toplanan konsil, Nesturi anlayışı suçlayarak reddeder. Nesturi anlayış kısa sürede büyük bir yandaş kitlesi kazanarak İran, Arabistan, Hindistan, hatta Çin'e kadar yayılır; 200'den fazla piskoposluk kurar. Nesturilerin sayı ve etkileri önce XIV. ve XV. yüzyıllardaki Timur istilalarına, sonra da XIX. yüzyıl milliyetçi çatışmalara bağlı olarak hızla azalır.
4 Mansur, Bizans imparatorundan matematik kitapları, özellikle Öklid'in eserlerini istemiştir. Amorion ve Ankyra gibi fethedilen şehirler, halifelerin kütüphanelerini zenginleştirir. Hatta Araplar bazen savaş tazminatı olarak kitap isterler.
5 Efsaneye göre Memun, rüyasında Aristo'yu görüp, sorularını yanıtlaması üzerine Yunan mirasının önemini kavrar: "Güzellik nedir? – Akıl için güzel olandır. – İyi de, bu ne demek? – Yasa için güzel olan demek. – Peki yasa nedir? – Çoğunluk tarafından kabul edilendir. – Bana başka bir şey söyle. – Sana altınla ilgili tavsiyede bulunan kişi, gözünde altın değerinde olacak. Tanrının birliğine saygılı ol." (İbn en-Nedim, aktaran J. Vernet.)
6 aktaran Abdul Selam.
7 aktaran Charles Pellat.
8 ayrıca bkz. 378. ve 379. geceler.
9 Claude Cahen.

ONUNCU BÖLÜM

1 bkz. Ek 2.
2 Bu hareket Zenci, Arap, İranlı, Yahudi ve Hıristiyan farklı kökenlerden insanları bir araya getirir. En çok kabul gören teze göre isyan, Zencilerin şekerkamışı tarımında insanlık dışı koşullarda çalıştırılmalarından doğar. Fakat Şaban'a (*İslam Tarihi*, II) göre tüccarların desteklediği bu ayaklanmanın amacı Kuzey Afrika ticaret yollarına hâkim olabilmektir.
3 Kurucusu Hamdan Karmat'tan adını alan Karmatizm, İsmailiye mezhebinin bir koludur. Toplumsal karakterli bu hareket mesihçilikten büyük ölçüde etkilenmiştir.
4 M. A. Şaban, *İslam Tarihi*.

KAYNAKÇA

Genel Kaynaklar

TABARI, *Annales*, trad. fr. de Zotenberg, Paris, 1867-1874.

YAKUBI, *les Pays* (*Kitabü'l-Buldan*), trad. fr. G. Wiet, Le Caire, 1937.

MASUDI, *les Prairies d'Or* (*Murucü'z-Zelzeb*), trad. fr. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris, 1861-1877.

BALADHURI, *The Origins of Islamic State*, trad. angl. de P. K. Hitti, Londres, 1916. (*Fütuhü'l Büldan*, çeviren: Zâkir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, 1955, İstanbul)

Bibliotheca Geographorum Arabicorum.

Encyclopedie de l'Islam, I, 1913-1938.

Encyclopedie de l'Islam, II, 1960.

A. MIQUEL, *l'Islam et sa civilisation*, Paris, 1968. (*İslam ve Medeniyeti*, çeviren: Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Yayıncılık, 1991, İstanbul)

Histoire générale des sciences, t. I., Paris, 1966.

C. CAHEN, *l'Islam des origines au début de l' Empire ottoman*, Paris, 1970. (*Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çeviren: Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, 1990, Ankara)

R. MANTRAN, *l'Expansion musulmane*, Paris, 1968. (*İslam'ın Yayılış Tarihi*, çeviren: İsmet Kayaoğlu, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, Ankara).

E. LEVI-PROVENÇAL, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris, 1944-1953.

D. et J. SOURDEL, *la Civilisation de l'islam classique*, Paris, 1968.

The Cambridge History of Islam.

The Cambridge History of Iran.

Le Coran, trad. R. Blachere.

Les Mille et Une Nuits, Ed. de Boulak, trad. Dr Mardrus, Paris, 1899-1904.

An Historical Atlas of Islam, Leyde, 1981.

C. CAHEN, *Introduction à l'Histoire du monde musulman médiéval*, Paris, 1982.

Kitaplar ve Makaleler

ABBOTT (N.), *Two Queens of Baghdad*, Chicago, 1946. (*Bağdat'ın İki Kraliçesi*, çeviren: Suat Kaya, Yurt Yayıncılık, 2000, Ankara).
ABEL (A.), "Les marches de Bagdad", *Bulletin de la Société belge d'etudes geographiques*, 1939.
AHRWEILER (H.), *Byzance et la mer*, Paris, 1966.
– "L'Asie Mineure et les invasions arabes", *Revue historique*, 1962.
AHSAN (A. M.), *Social Life under the Abbassids*, Londres, 1978.
ARNOLD (T. W.), *The Caliphate*, Oxford, 1924.
ASHTOR (E.), "Essai sur l'alimentation des diverses classes sociales dans l'Orient medieval", *Annales E.S.C.*, 1960.
– *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval, Paris*, 1969.
– "Migrations de l'Irak vers les pays méditerranéens", *Annales E.S.C.*, 1972.
AUDISIO (G.), *la Vie et la Mort de Haroun al-Rachid*, Paris, 1930.
AZIZ AHMAD. *A History of Sicily*, Edimbourg, 1975.
BADAWI (A.), *Transmission de la philosophie grecque au monde arabe*, Paris, 1968. (*Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çeviren: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, 2002, İstanbul).
Bagdad, volume collectif publie à l'occasion du 1200e anniversaire de la fondation, Arabica, Leyde, 1962.
BARBIER DE MEYNARD (M.), «Ibrahim, fils de Mehdi », *Journal asiatique*, 1869.
BARTHOLD (V. V.), *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Londres, 1939. (*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, 1981, İstanbul).
– *la Découverte de l'Asie*, Paris, 1947. (*Asyanın Keşfi*, çeviren: Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, Yöneliş, 2000, İstanbul).
– *Four Studies on the History of Central Asia*, Leyde, 1962. (*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Kopraman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı, 1975, Ankara)
BITTERMAN (H. B.), "Harun al-Raschid gift of an Organ to Charlemagne", *Speculum*, 1929.
BOSWORTH (C. E.), *The Islamic Dynasties*, Edimbourg, 1967. (*İslâm Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar, Kronoloji ve Soy Kütüğü*, çeviren: Hande Canlı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005).
BOUISSON. *le Secret de Shéhérazade*, Paris, 1961.
BOULNOIS (L.), *la Route de la Soie*, Paris, 1963.

BOUSQUET (G. H.), *l'Ethique sexuelle de l'Islam*, Paris, 1966.
BRÉHIER (L.), *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1948.
— *les Institutions byzantines*, Paris, 1949.
— *la Civilisation byzantine*, Paris, 1950.
BROOKS (E.), "Byzantines and Arabs in the time of early Abbassids", *English Historical Review*, 1900.
BUCKLER (F. W.), "The diplomatic relations of the early Abbassids and the Carolingian houses", *Journal of the American Oriental Society*, 1927
— *Harun al-Raschid and Charles the Great*, Cambridge, 1931.
BULUIETT (R. W.), "Le Chameau et la roue au Moyen Orient", *Annales E.S.C.*, 1969.
CAHEN (CL.), *Leçons d'histoire musulmane*, Paris, 1957-1958.
— *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Damas, 1977
CANARD (M.), "Quelques à-côtés des relations entre Byzance et les Arabes", *Mélanges Levi della Vita*, Rome, 1956.
— *Byzance et les Musulmans au Proche-Orient*, Variorum Reprints, 1973.
— "Byzantium and the Muslim World", in The Cambridge Medieval History, LV.
CHEJNE (A. G.), "Al-Fald al-Rabi, a politician of the early Abbassid period", *Islamic Culture*, 1962.
— "The boon Companion in early Abbassids Times", *Journal of the American Oriental Society*, 1965.
CHRISTENSEN (A.), *L'Iran sous les Sassanides*, Paris, 1944.
CIPOLLA (C.), "Sans Mahomet Charlemagne est inconcevable", *Annales E.S.C.*, 1962.
— *Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'islam*, Symposium, Paris. 1977
COOK (M. A.), *Studies in the economic History of the Middle East*, Londres, 1970.
CORBIN (H.), *la Philosophie islamique*, Paris, 1964.
CRESWELL (K. A. C.), *Early Muslim Architecture*, Londres, 1958.
CROWE (P.), *Slaves on Horses*, Londres, 1980.
DENYS DE TELL-MAHRÉ, *Chroniques*, trad. J. Chapot, Paris, 1895.
DIETRICH (A. I.), "Quelques aspects de l'éducation princière à la cour abbasside", *Revue des études islamiques*, 1976.
DJAHIZ, *Le livre de la Couronne*, trad. Ch. Pellat, Paris, 1954.
DJAÏT (H.), "L'Islam ancien récupéré à l'histoire", *Annales E.S. C.*, 1975.
DUCELLIER (A.), KAPLAN (M.), MARTIN (B.), *le Proche Orient médiéval*, Paris, 1978.
ELISSEEF (N.), *Thèmes et motifs des Mille et Une Nuits*, Beyrouth, 1949.

ETTINGHAUSEN (R.), *la Peinture arabe*, Geneve, 1962.
— *From Byzantium to Sassanian Iran and the Islamic World*, Leyde, 1972.
FARAG (F. R.), "The Arabian Nights", *Arabica*, 1976.
GABRIELLI (F.), "La successione di Harun al-Rasid e la guerra fra al Amin e al Mamun", *Rivista degli studi orientali*, 1928.
GARDET (L.), *la Cite musulmane*, Paris, 1957.
GAUDEFROY-DEMOMBYNES (M.), *le Monde musulman jusqu'aux croisades*, Paris, 1941.
— *les Institutions musulmanes*, Paris, 1946.
GHAZI (M.), "Un groupe social: les raffinés", *Studia Islamica*, 1959.
GIBB (H. A. R.), *The Arab Conquests of Central Asia*, New York, 1923. (*Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çeviren: Hasan Kurt, Sağlar Yayınları, 2005, Ankara)
GLUBB (J. B.), *Haroon al Rasheed*, Londres, 1976.
GOITEIN (S.), "The Rise of the Near Eastern Bourgeoisie", *Cahiers d'histoire mondiale*, 1957.
GRABAR (O.), *The Formation of Islamic Art*, Yale, 1973. (*İslam Sanatının Oluşumu*, çeviren: Nuran Yavuz, Kanat Kitap, 2004, İstanbul).
GROUSSET (R.), *l'Empire des steppes*, Paris, 1939. (*Bozkır İmparatorluğu*, çeviren: Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, 2006, İstanbul).
GRUNEBAUM (V.), *Medieval Islam*, Chicago, 1954.
HEYD (W.), *Histoire du commerce extérieur du Levant*, Amsterdam, 1959. (*Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çeviren: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, 2000, Ankara).
HOROWITZ (J.), "The Origins of the Arabian Nights", *Islamic Culture*, 1927
HOURANI (A. H.), and STERN (S. M.), *The Islamic City*, Oxford, 1970.
— "Sea Faring in the Indian Ocean", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 1973.
IBN FADLAN, *Voyage chez les Bulgares de la Volga*, trad. M. Canard, Alger, 1959.
IBN KHALDOUN, *Prolégomènes*, trad. de Slane-Monteil, 1975. (*Mukaddime*, çeviren: Zakir Kadiri Ugan, MEB, 1996, Ankara).
IBN KHURDADBEH. *le Livre des Routes et des Provinces*, trad. B. de Meynard, Paris, 1975.
Islam and Trade of Asia, ed. D. S. Richards (colloque), Oxford, 1970.
Islam, la philosophie et les sciences, Unesco, 1981.
JORANSEN (E.), "The alleged Frankish Protectorate in Palestine", *American Historical Review*, 1927.

KENNEDY (H.), *The Early Abbassid Caliphate*, Londres, 1981.
KLEINCLAUSZ (A.), "La légende du protectorat de Charlemagne sur la terre sainte", *Syria*, 1926.
LACY O'LARY (E. de), *How Greek Science passed to the Arabs*, Londres, 1957.
LANE (A.), *Early Islamic Pottery*, Londres, 1957.
LAOUST (H.), *les Schismes dans l'Islam*, Paris, 1983. (*İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çeviren: E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, 1999, İstanbul)
LASSNER (J.), *The Shaping of Abbasid Rule*, Princeton, 1980.
LAURENT (J.), *l'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919.
LEMERCIER-QUELQUEJAY (C.), *la Paix mongole*, Paris, 1970.
LESTRANGE (J.), *Bagdad during the Abbassid Caliphate*, Oxford, 1924.
– *The Lands of the Eastern Caliphate*, Londres, 1930.
LEWIS (Arch.), "Les marchands dans l'océan Indien", *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976.
– *Power and Trade in Mediterranean Sea*, Princeton, 1951.
LEWIS (B.), *Les Arabes dans l'Histoire*, Neuchâtel, 1958. (*Tarihte Araplar*, çeviren: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, 2003, İstanbul).
– *les Assassins*, Paris, 1982.
– *Comment l'islam a découvert l'Europe*, Paris, 1984. (*Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çeviren: İhsan Duru, Ayışığı Kitaplığı, 2000, İstanbul)
LOMBARD (M.), *les Textiles dans le monde musulman*, Paris, 1968.
– *l'Islam dans sa première grandeur*, Paris, 1971. (*İlk Zafer Yıllarında İslam*, çeviren: Nezih Uzel, Pınar Yayınları, 1983, İstanbul).
– *Espaces et Réseaux du haut Moyen Âge*, Paris, 1972.
– *le Fer et les Métaux précieux*, Paris, 1975.
LOPEZ (R.), "Mohamed and Charlemagne, A Revision", *Speculum*, 1942
– "East and West in the Early Middle Age", *Congrès international des sciences historiques*, Rome, 1955.
MANGO (C. A.), *Byzantium, The Empire of New Rome*, New York, 1980.
MARÇAIS (G.), *la Berbérie Musulmane et l'Orient au Moyen Âge*, Paris, 1946.
MASSIGNON (L.), *la Passion d'al-Hallaj*, Paris, 1928. (*Hallac-ı Mansur*, çeviren: Niyazi Öktem, Ant Yayınları, 1994, İstanbul).
– "Les méthodes de réalisation artistique des peuples de l'Islam", *Syrie*, 1931.
MASSIGNON et ARNALDEZ, *les Sciences antiques et médiévales*, Paris, 1957.
MELIKOF (I.), *Abu Muslim le porte-hache du Khorasan*, Paris, 1962.
MERCIER (M.), *le Feu grégeois*, Paris, 1952.
MEZ (A.), *The Renaissance of Islam*, Londres, 1937. (*İslam'ın Rönesansı*, çeviren: Salih Şaban, İnsan Yayınları, 2000, İstanbul).

MIELI (A.), *la Science arabe*, Leyde, 1939.
MUSCA (G.), *Carlo Magno e Harun al-Rasid*, Bari, 1963.
NADVI (R. A.), "Industry and Commerce under the Abbassids", *Journal of Pakistan Historical Society*, 1953.
OMAR (F.), *The Abbassid Caliphate*, Bagdad, 1969.
OTTO-DORN (K.), *l' Art de l'Islam*, Paris, 1967
PELLAT (Ch.), *le Milieu basrien et la Formation de Djahiz*, Paris, 1953.
— *Langue et Littérature arabes*, Paris, 1955.
— *Etudes sur l'histoire socioculturelle de l'islam*, Londres, 1976.
PERROY (E.) "Encore Mahomet et Charlemagne", *Revue historique*, 1954.
PIPER (D.), "Turks in Early Muslim Service", *Journal of Turkish studies*, 1968.
PIRENNE (H.), *Mahomet et Charlemagne*, Bruxelles, 1937. (*Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984, Ankara).
PLANHOL (X. de), *le Monde islamique*, 1957.
— *les Fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, 1968.
POPOVIC (A.), *la Révolte des esclaves*, Paris, 1977.
QUATREMERE (E.), "Les Barmécides", *Journal asiatique*, 1861.
RODINSON (M.), "Recherches sur les documents arabes relatifs à la cuisine", *Revue des études islamiques*, 1949.
— *Mahomet*, Paris, 1961.
— *Islam et Capitalisme*, Paris, 1966. (*İslam ve Kapitalizm*, çeviren: Fevzi Topaçoğlu, Akyüz Yayıncılık, 2002, İstanbul).
ROUX (J. P.), *les Explorateurs au Moyen Âge*, Paris, 1985.
RUNCIMAN (S.), "Charlemagne and Palestine", *English Historical Review*, 1935.
SABARI (S.), *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque abbasside*, Paris, 1981.
SADAN (J.), "Meubles et acculturation dans la civilisation Califienne", *Annales E.S.C.*, 1970.
— *le Mobilier au Proche-Orient médiéval*, Leyde, 1976.
SALMON (G.), *Introduction à l'histoire topographique de Bagdad*, trad. de Khatib al-Baghdadi, Paris, 1904.
SAUVAGET (J.), *la Poste aux chevaux dans l'empire des Mamelouks*, Paris, 1941.
— *Morceaux choisis des historiens arabes*, Paris, 1946.
— *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris, 1961.
SCHACHT et BOSWORTH, *The Legacy of Islam*, Oxford, 1979.

SHABAN (M. A.), *Islamic History, A New Interpretation*, Cambridge, 1976.
SHARON (M.), *Black Banners from the East*, Leyde, 1983.
SHIMIZU MAKOTO, "Les Finances publiques dans l'Etat abbasside", *Islam*, 1965.
SOURDEL (D.), *le Vizirat abbasside*, Damas, 1960.
– "Questions de cérémonial abbasside", *Revue des études islamiques*, 1960.
SOURDEL-THOMINE (J.), "Art et Société dans le monde de l'islam", *Revue des études islamiques*, 1968.
SULEYMAN, *Relation de la Chine et de l'Inde*, trad. Sauvaget, Paris, 1948.
TIBAWI (A. L.), "Muslim Education in the Golden Age of the Caliphate", *Islamic Culture*, 1954.
TIBBETTS (G. T.), "Arab Navigation in the Indian Ocean before the Entry of the Portuguese", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1971.
TRITTON (A. S.), *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, Oxford, 1930.
– "Sketches of Life under the Caliphs", *The Muslim World*, 1964.
TUMA (E. H.), "Early economic policies", *Islamic Studies*, 1965.
TYAN (E.), "L'idée dynastique dans le gouvernement de l'islam", *Journal asiatique*, 1933.
VASILIEV (A.), *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932. (*Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çeviren: A. Müfit Mansel, Maarif Matbaası, 1943, Ankara)
– *Byzance et les Arabes*, Paris, 1928.
VERNET (J.), *Ce que la culture doit aux Arabes d'Espagne*, Paris, 1985.
VILAR (P.), *Or et Monnaie dans l'histoire*, Paris, 1978.
WATT (M.), *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edimbourg, 1972.
WERNER (K. F.), *les Origines*, Paris, 1984.
WIET (G.), "L'Empire néo-byzantin des Omeyyades et l'Empire néo-sassanide des Abbassides", *Cahiers d'histoire mondiale*, 1953.
– in *Histoire de la Nation Egyptienne* (G. Hanotaux.)
– *Grandeur de l'Islam*, Paris, 1961.